

(TYR)
9.99

ISSN • 0130 • 53IX

YAVIT XTEMI

53 1983

**Тыва
чогаал
сеткүүлү
53. 1983**

*Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели*

**1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН**

НОМЕРДЕ:

**ТООЖУЛАР, ШИИЛЕР,
ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР**

*К.-Э. Кудажы. Дээрде кыс
С. Сарыг-оол. Алдан Дургун
С. Сүрүң-оол. Керээ
Ч. Куулар. Аңчы чугаалар
И. Иргит. Боралгак*

ШҮЛҮКТЕР

*А. Даржай, Л. Чадамба, В. Серен-
оол, Ю. Кюнзегеш, М. Өлчей-оол,
В. Сагаан-оол, С. Тдспай*

ОЧЕРКТЕР

М. Байыр-оол, Д. Чыдым

СЫЛДЫСЧЫГАШ

*О. Сувакпит, М. Юндеш-оол.
А. Шоюң, О. Ондар, З. Памзырай*

ОЧУЛГАЛАР

Б. Бедюров

ШООДУГЛАР, БАШТАКТАР

Э. Донгак, В. Монгуш

КРИТИКА, БИБЛИОГРАФИЯ

Ч. Чап

**ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
ҚЫЗЫЛ**

**С(Тув)
У47**

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

А. А. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮМЗЕГЕШ
(харыцсалгалыг редактор), **О. О. СУВАҚБИТ, С. С. СУРУҢ-ООЛ,**
Г. Н. ПРИНЦЕВА, М. А. ХАДАХАИЭ, А. А. ДАРЖАҒИ (редактор).

0-7-4-3

121-170+03+M133

© **Тываның ном үндүрер чери, 1983,**

Тоожулар, чечен чугаалар, шиилер

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ДЭЭРДЕ КЫС*

Ийи көжегелиг, тос көргүзүглүг шиш

ИИИГИ КӨЖЕГЕ

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Автор (чааскаан). Черле бо шаг-үенин эртип турары-нын дүргенин кижн кайгаар. Силер ам чаа-ла часларлап турар араарда бир чыл эрте хона бергени ол-ла-дыр. Соцчарыжын үргүлчү хынажып тургаш, Олча биле Омак өг-бүлө тудуп алдылар. Оларның кудазынга мен база чорали мен. Орта ийи бригаданың кежигүннери дөгере келдилер. Аныяктарга аас-кежикти күзээн ыр-шоор, каткы-итки, оюн-баштак динмиреп-ле турду. А Чечеккей биле Кежиккейниң кудазы мырыңай чоокта чаа болду. Оларның шайлаалгазы база шынап-ла о, кэй эрткен. Эң кол чүвө бо-дур: Кежиккей ам тудугжуларның хөккөй командазының капитаны аларган, команданың хей-аът киирикчизи, дагдыныкчызы, «сакман-щиги». Чечеккей болган. (Кезек үзүктөлгөш.) Мынчап кээрге, ийи бригада ажил-иш-даа, амыдырал-чуртталга-даа талазы-биле деңге чоруп турар. А бригадирлерни ам көөр болза, Олча өг-бүлө тудуп, Куштаараңны амыдырал талазы-биле кышкыртыр-ла ажа берген. Куштаараң ол четпезни эдип, Олчага чедер дээш карак-кулак чок куштадып-ла турар кижн. Ам ол дугайын көре кааптаалыңар. (Холдарын чада туткаш.) Көжегени ажыдыңар!

---

* Эгези № 52 альманахта.

Хайыракан дагнын эдээ. Рюкзактарлыг, спортчу идик-хептиг оолдар олуларлар.

Куш т а а р а н *(аянныг номчуур)*.

Улуг-Хемим шынаазынга
Уулза болган Хайыракан!
Изиг хүнде кара чааскаан
Идик-хевин уштуп каапкаш,
Чалгыгларда эштип ойнаан
Чалыы кыс дег чараш-тыр сен!

Чацнык эвес, «юпитерлер»
Чайнаар үе келген-дир ам.
Алгыжыпкаш могадышкан
Ашак-кадай кижилер дег,
Буураже ээрем кежир
Муңгак кылдыр көрүмдеп.

Үе-дүптөн шыгжап келген
Үүжеленген чугайыңны
Хоора каскаш, чемиш кылдыр
Ховуларга чажыптар бис.
Хайыракан, ынчан сени
Хайыралыг даавыс дээр бис.

Омак канчап барган, оолдар? Сөөлгү үедс ол киживис черле канчап барды? Кежээлерде көзүлбестеп, коллективтен оспаксыраар апарды?

Кежиккей, Ужуру ынчап барган чүве эвеспе оң, бригадир.

Куш т а а р а н. Чүү ужур, кандыг ужур? Өг-бүлелиг, алган кадайларлыг улус бис дээш, камгалажырынар ол бе?

Кежиккей. Камгалашкан-даа чүве чок. Кадайы дакпырланы берген кижидир.

Куш т а а р а н *(кочуурган)*. Каш дакпыр апарганы ол? Кижичерле чангыс дакпыр болбас чүве бе, эш Кежиккей? Ынчап тургаш бодун кадайыңны каш дакпыр кылып алыр бодап тур сен? Хоойлу езугаар кижичангыс кадайлыг болур чүве эвеспе.

Кежиккей *(чөгенип)*. Кадайы сааттыг апарган кижидир ийин.

Куш т а а р а н *(улам кочуурган)*. Арганың дыды эвес, кижичанчап сааттыг апаар чүвел, күжүрүм?

Кежиккей. Иштеди берген. Удавас божуур. Опялыг болур деп барган улус-тур.

Куш т а а р а н. Девни-не ынча дээр болгай. Ойзуп-кый-зып, дакпырлыг, сааттыг деп турган херээ чүл? Ынчаарга ам кадайы иштели бээрге, ашаа база иштели бээр эвес, Омактын канчап барганы ол?

К е ж и к к е й. Олча дүүнден эгелээш онзагай шөлээлей берген кижидир.

Куш т а а р а н. Чүү онза шөлээ?

К е ж и к к е й. Декрет.

Куш т а а р а н (*серт чок*). Ол дээрге херээжен кижиниң херээдир, ашаа база декреттээр эвес.

К е ж и к к е й (*чөгенип*). Мен оон ынай билбес мен, бригадир. Омак иштиг-сааттыг кадайынга дузалажыр дээш чай чок-даа тур ыйнаан.

Куш т а а р а н. Ча, билдингир эштердир силер ийин, дагыр-эргек талазын тыртар. А бо кыстарың кажан келир чүвөл?

К е ж и к к е й. Кыстарны мен канчап билир кижини мен. Оларны дөгerezин менээ «хүнээрге» канчап болур чүвөл, бригадир.

Куш т а а р а н. Кыстар бригадазы-биле эң харылзаалыг кижини сен ышкажыл сен.

К е ж и к к е й (*шыжыгып*). Харылзаа, харылзаа. Кыстар дүш бетинде Хайыракан дагның эдээнге чедип келир бис диштилер. Оон ыңайгызын билбес мен. Та канчап кээр улус, та кайылап кээр улус?

Куш т а а р а н. Че, Жежиккей, о, кэй! Камгаланып билдирдир сен. Эр хей! Оолдар. Аыш-чеминер чүү болду? Кыстарга кочу-шоот болдунар. (*Ойталап чыдып алып.*) Кайгамчык-ла улуг-хүн-дүр бо! Мынчаар дыштаныр херек!

Дүдүскектин дүдүскээпче
Дүндүүштелип үне берген.
Хайыракан, хүннеш черден
Кажарарып көстүп кээр сен.

Хайыралыг даам, сени
Қара чаштан амдыгаа дээр
Көргенимниң санында-ла
Хөрөк-чүрээм чоргаарап кээр.

Эзир куш дег эргий ушкаш,
Эктинге кээп хонуксаар мен.
Ынак черим сеткил хандыр
Ындын, бетин көрүксээр мен».

Бирги оол (*холу-биле айыткаш*). Дөө, автобус доктаапты, оолдар. Олчаның бригадазы оон дүжүп кээр боор.

Оолдар чыгып келгеш, ынаар көрүп турарлар.

Ийиги оол. Олар эвес-тир. Улуг-Хемче кириптилер. Эштири ол-дур, өске улус-тур.

Үшкү оол. Олар база бээр углаарлар болгай.

Куш т а а р а н. Та черден үнүп кээр дузактар, та дээрден дүжүп кээр дузактар.

Бирги оол. Хайыракан дагның кырындан дүшкүлөп кээр чадавас ынаан.

Куш т а а р а н (*бүзүрелдиг*). Чүгле оон эвес. Хайыракан дээрге ыдыктыг даг-дыр. Шаанда херээжен кижилер оон эдээн безин баспас-ужурлуг турган. (*Айыткаш*.) Бо башкы сүүрнүң кырынга чүгле чангыс катап эр кижн үнген чүведир. Үжен чылдар үезинде. Аныяк орус эр. Ол кижн бо сүүрнүң шыпшыныга кызыл тук шаңчып каан. Каш-даа чылдар дургузунда киискип турган джир. Оон бээр ынаар кым-даа үнүп шыдаваан. (*Чоргаарал-биле*.) Шаг-төөгүден бээр бистиң черниң улузу мынча деп ырлажыр:

Буураның кырынайдан
Бузуп көрүп орган болза.
Буурул баштыг Доруг-биле
Булгандырып орган болза.

Хайыракан кырынайдан
Харап көрүп орган болза.
Хааржак баштыг Доруг-биле
Карбандырып орган болза.

Бо дээрге чүгле анаа изиг күзел-дыр ийин. Мынчага дээр ырлажып келген боордан, ынаар кым-даа үнүп көрбээн. Силер дээрге тудугжу кыстарны оон дүжүп кээр деп манап оорар кончуунарны. (*Каттыргаш*.) Барып-барып херээжен кижилерни оон манап. Хей чүве-дир! Оон орнунга ырлап, дыштанып алзывысса, оваа боор. Кежиккей, эгеле!

К е ж и к к е й (*хөрээн хозаткаш*).

Иви мунган Тожу кызы
Ий-ле суурже арлы берген.
Инек мунган Хемчик оглу
Ийде көрүп туруп калган.

Чары мунган Тожу кызы
Чазыларже чана берген.
Шары мунган Хемчик оглу
Шатта көрүп туруп калган.

Үннер. Кежиккей, о, кэй! Эр хей!
Куштаараң. Хемчикте барды бе? Хемчик оглу кым
ийик?

Ийиги оол. Мен кедергей чаа ырлап берейн.

Хемчик хемге тараа тарыыр, хорошо,
Хендир ышкаш үнүп келир, лучше.
Хеймер караа ынакшыырга, хорошо,
Кедизинде кады чурттаар, лучше.

Улуг-Хемге тараа тарыыр, хорошо,
Удаазын дег үнүп келир, лучше.
Уруг эшке ынакшыырга, хорошо,
Удавайн кады чурттаар, лучше.

Солдар девип-самнап, ырлап-танчылап турда, алгы үнер.

Бирги оол. Хайыракан кырында кижини!

Ийиги оол. Шынап-ла. Бир кижини, ийи кижини...

Үшкү оол. Хөй улус-тур!

Кежиккей (*тураннап көргөш*). Кызыл тук кадап тур-
лар. Кандаай, херээжен улус ышкаш чоор?

Куштаараң (*туранны ушта соп алгаш*). Чок, чок!
Дүүн. Кызылдан келген, дельтепланга ужуп турган эрлер-
дир.

Кежиккей. Мен-не көөрүмге, ылап-ла херээженнер.

Бирги оол (*сестип*). Олчанын кыстары эвес ынаан?

Куштаараң (*мөгүден*). Оларның ынаар үнер харык-
тары кайда боор, эрлер безин ынаар семевейн турда?

Бирги оол. Чалым ортузунда улус бадып ор. Даг
эдээнде база.

Ийиги оол. Ол кандаай чүвел, ийи кижини носилкада
эжин көдүрүп алган кел чыдар?

Үшкү оол. Шынап-ла кыстар-дыр.

Куштаараң. Кыстар?!

Кежиккей. Тук аскан улус база бадыпты.

Оолдар уткуштур маңажыптар. Бичини болганда ийи кыс носилкада
Авторну көдүрүп алган кирип келир.

Куштаараң. Корреспондент?

Автор. Ийе, мен-дир мен, бригадир.

Куштаараң. Бо канчап барганың ол?

Автор (*шаг чок*). Хайыракан дагың бажынга Делгер-
маа сугларны чурукка тырттырып, олардан интервью алып
дээш, тоол-домакка кирдим.

Куштаараң. Делгермаа?

Автор. Делгермаа сүүр кырында кызыл тук книскидип кагды.

Куштаараң. Ынаар канчап үне бергени ол?

Автор. Делгермаа спортсмен кнжи-дир. Чалым-хаялар үнер. Скалолаз. Артында ол талазы-биле инструктор.

Куштаараң. Кажан, кая өөренип алганы ол?

Автор. Красноярскиге. Орта крановщиктер курузун доозуп тургаш, чалым хая үнер спортка өөренип алган кнжи-дир. Красноярскинин «чагыларынын» шуптузунга үнген.

Куштаараң. Бис чоонган бис!

Автор (*куза чазып*). Чок, чок...

Бирги оол. Чүдөй бергенинер ол бэ?

Автор. Чүдээр боор ийикпе. Ам-даа бажым дээскинип тур. Чалымнын ортузу безин четпедим.

Ийиги оол. Ындыг чүрээ багай кнжи ынаар чүге үне бергениң ол?

Автор. Белен деп бодааным ол-дур. Хайыраканнын кырынга барып Делгермаа суглардан интервью ап, оларны чурukka тырттырып алыр бодадым. Ам бо ышкажыл чүл, носилка кырында сирн-кавы олурар.

Куштаараң (*хедер*). Бис шыдаар бис! Хайыракан кырынче, оолдар!

Автор. Оожум, оожум. Баштай тускай өөренип алыңар, бедик чалым-хая үнер шынзылгадан хойлап алыңар.

Куштаараң. Кымга башкыладыр бис?

Автор. Делгермаага болбайн канчаар.

Куштаараң. Кыс кижиге бэ?

Автор. Делгермаадан өске мында дээр тии бакылап чо-руур кнжи чок-тур.

Ыт-дааш үнген соонда, хамык өөрүн эдертпип алган Делгермаа кирип келир. Автор харык чок тургаш, кыстарнын мурнунга чеде бээр.

Автор. Дидим чүрээнер дээш, ыдыктыг Хайыраканнын чагырып алганыңар дээш изиг байыр чедирип тур мен. (*Кыс-тарны тырттырып турар*).

Куштаараң (*мөгөйгөш*). Бедик кранны холга тудуп алган сен. Хайыракан дагнын бедини база чаалап алдың. Ам мээң чүрээмни ынчаар чагырып ап көр, Делгер.

Делгермаа. Ол черле болдунмас боор.

Куштаараң (*дискек кырынга*). Хайыракан ышкаш хедерленмес мен, сенээ база дүжүп бээр мен.

Делгермаа. Хоржок. Эр кижн чүрээ чагырбас мен.
Куштааран. Чүгө?

Делгермаа (*кыяңнай аарак*). Чылдагаан эвес.

Куштааран. Өршээп көр, Делгер. Сеңээ мен чүнү-даа кылып бээр мен. Херек дээр болзунза, Буура кырында демир салды-даа бол чүктеп эккеп бээр мен, Хайыракан дагнын баарында көк ээремде тогана дег улуг карактыг балыкты-даа тудуп эккеп бээр мен.

Делгермаа. Чугааладым. Хоржок мен.

Автор (*Куштаараңга*). Чылдагаанныг кижн ышкажыл.

Куштааран. Силернин бо херекке холгаарлаар эргенер чок турган боор.

Машина даажы дынналыр. Кыстар ынаар далажы бээр.

Биргн кыс. Автобузувус чедип келди, кыстар.

Кыстар. Чолаачы! Майша!

Делгермаа. Бис чоруптувус.

Куштааран. Сөөлүндө чоруй барзывысса?

Делгермаа (*ужуру билдинмес*). Бөгүн, улуг-хүндө, ясли ажылдавас ийнк чоп...

Кыстар ыт-шимээни-биле чоруптар. Оолдар оларнын соонче бурт дээрлер. Куштаараң биле Автор база ынаар калгыптарлар.

ЧЕДИГИ КӨРГҮЗҮГ

Автор (*чааскаан*). Хайыраканнын эң берге сүүрүлүн кырынга эң баштай кыстар үнген. Ооң соонда Куштаараң бодунун бригадазынын оолдары-биле база чорааннар. Ону олар чүгле тускай өөредилге эрткен соонда дээрде кыс Делгермаанын удуртулгазы-биле кылганнар. Ол аразында амыдырал чаңгыс черге турбаан.

Көжеге ажытына бээрге, Омак биле Олчаның чаа бажыңың эжиин Куштаараң соктаан турар. Оон Делгермаа үнүп келгеш, ону киирбес. Дүне.

Куштааран (*соктавышаан*). Оода сээң бажыңың эвес. Сээң мында хаалгачылаан херээң чүл?

Делгермаа (*бажын уштуп келгеш*). Соксап көрүнер, хамааты Куштаараң. Дыка кедерээр болзунза, шагдаа черинче долгаар мен.

Куштааран. Шагдаа черинче... Мени кым деп бодадын?

Делгермаа (*удур хорадан*). Ынчаарга чүге катап-катап соктадың?

Куштаараң. Мен Олчага херектиг келген кижидир мен. Оон ыңай Олчаның кадын-даа айтыргай мен. Бис иелээ бригадирлер-дир бис. Биске шийтпирлээр ужурлуг кандыг-даа айтырыглар тура бергей.

Делгермаа (*далаш*). Айтырыглар шийтпирлээр шак эвес-тир. Бээр эр кижидир кирип болбас. (*Эжиин хаапкаш, дедир кире бээр.*)

Куштаараң ыңай-бээр кезек кылаштагылааш, база катап-ла эжикти соктай бээр.

Куштаараң (*соктавышаан*). Делгермаа, ажыдып көр. Олчага чугула херектиг кижидир мен деп, чеже катап чугаалаар кижидир мен. Оон орнунда уруг — Чечеккей дээрге чүнү-даа шийтпирлеп шыдавас бараскан-дыр.

Автор (*ийинден халып келгеш*). Чүү дидин, бригадир? Катаптап көр.

Куштаараң (*анчыгзынып*). Ам база мында келдин бе? Чайым чок. Өршээп көр.

Делгермаа (*эжикти ажыдып келгеш*). Шынап-ла шагдаа херек бе, хамааты Куштаараң. Омак дээрге сээң кандыг-даа улуг херээнден артык үүле бүдүрер деп барган кижидир.

Куштаараң (*улам хорадан*). Ол кандыг улуг үүле чүвөл?

Автор. Кандыг үүле?

Делгермаа (*оожум*). Эъди аарып турар кижидир.

Автор. Эъди аарып?!

Куштаараң (*дедирлени бергеш*). Девин-не ыңча дивес. (*Дүүрөп.*) Эмчи долгадың бе?

Делгермаа. Ажыл соонда кандыг олур эвес дээш кире дүжүп келдим. Олча чааскаан олур.

Автор. Олча интервью берип болур ирги бе?

Делгермаа (*шыжыгып*). Ол чүү дээрин ол?

Автор. Оода чангыс айтырыг: оол уруг күзөп турар ирги бе, азы кыс уруг бе?

Делгермаа (*холун чаңгааш*). Соонда, соонда...

Куштаараң (*улам дүүрөп*). Омак канчанган?

Делгермаа. Дораан келир мен дээш үнген кижидир.

Куштаараң (*хорадан*). Ай-хүнү үнүп келген иштиг-сааттыг кадайының чанынга олурбас чүү ындыг кижил? Дораан хемчег алыр бис, комсомол хуралы чыыр.

Делгермаа. Ам кандыг-даа хуралдың херээ чок.

Куштаараң. Эмчи келир болду бе?

Делгермаа. Бо чоок-кавыда телефон чок чер-дир. Бо кудумчунун адаанда телефон-автоматка халып чордум. «Дүрген-дуза» черинче долгаарымга, хамык машиналар шуптузу чалалга барган, баштай келген машинаны дораан чорудар бис дидилер. Ам чиде бергеннери ол-дур. Мен Олчаның чанынга олурайн, сен ам база телефонче маңнап көр.

Куштаараң (буу-хаа). Мени келген-дир деп, Олчага чугаала. Бичии-ле шыдажып олур деп дилеп көр. Мен дораан...

Автор. Мени база чугаалап көр. Оода чаңгыс айтырымга харыылап берзин.

Куштаараң бурт-ла дээр. Делгермаа бажынче кире бергеш, кезек болганда дүүреп маңнап үнүп келир. Автор ооң үнүп бижидип халып турар.

Делгермаа (чааскаан). Олча мырынай човууртап эгеледи. Канчап чиде берген эмчилер боор? Аттыг хоорайдыр ийин бо, шупту-ла аныяктар, ынчангаш дүн-хүн чок божуп-төрүп кээр.

Автор. Бир хонукта чеже аныяк не божуп турар ирги?

Делгермаа. Та, та. Өршээп көрүнер. ЗАГС чериндеп айтырып алыңар.

Делгермаа бажынче кире бээр. Ынчан Куштаараң өө тынып маңнап келгеш, эжикти соктай-ла бээр.

Куштаараң (соктавышаан). Делгермаа, Делгермаа! Дүрген, дүрген!

Делгермаа (маңнап үнүп келгеш). Чүү болду? Эмчилер кайыл, машина кайыл? Олча ат болду...

Куштаараң (эгиштен). Эмчилер кайда боор, машина кайда боор. Кижн божуур деп барганда кайнаар долгаар чүвөл? «Дүрген-дузаже» бе, божуур-бажынче бе?

Делгермаа. Тфу! Өгленир мен дээш кижн амыратпас, ол кирезинде ындыгына чүве билбес. «Дүрген-дузаже» долгавыт!

Куштаараң маңнап-ла үнер. Делгермаа кире бергеш, база катап халып үнүп кээр.

Делгермаа (аайын тывынмайн). Ат болду, ат болду! Канчап барган эмчилерил? (Ыглаптар.) Мынча хөй дуңмаларлыг хиремде төрүп-божаан херээжен кижн көрбээн мен.

(Улам ыглаар.) Оода, Омак, канчап чиде бердин? Ындыг ада кижип турар бе? (Мөөрөп турар.) Оода силер тудугжулап көрзүнерзе?

Автор (мөгүдөп). Тудугжулаар хамаан чок тудуг безин тудуп чорбаан кижип-дир мен. (Аппараттарын көргүспүшпаан.) Билир, тудар чүвөлөрим-не бо.

Ол аразында Куштаараң бо куштадып келир. Делгермаа халып баргаш, ону кускаптаптар.

Куштаараң (эгиши-тыныш-биле). Машиналар ам-даа чалалгада-дыр. Келирге-ле чорудар бис дидилер. Оолдарже база долгадым. Омакты доп-дораан тывар болдулар. Олчаның кыстарынче база долгадым, дораан келир болдулар.

Делгермаа (ыглап). Ооң бетинде чүнү канчаар бис?

Автор. Мен чүнү канчаайн?

Куштаараң. Оода чорумал машиналар безин көзүл-бестей берген, анаада бо-ла халчып чоруурлар ийик.

Делгермаа бажыңче киргеш, дораан маңнап үнүп келир.

Делгермаа (кышкырап). Ат болду! Дугуйлуг-ла чүведен доп-дораан тып эккел! Олчаны эмчиже боттарывыс алгаш чоруулу. Дүрген, дүрген!

Куштаараң бург-ла дээр. Делгермаа бажыңче киргеш, улам дүүрөп маңнап үнүп келир. Куштаараң дачка идип алган халып кээр.

Куштаараң. Моон өске дугуйлуг чүве тыппадым.

Автор. Орта чор бе?

Делгермаа. Оода терге тывылбас чүве-дир бе?

Куштаараң. Бо шагда тергени кайыын тывар боор. Дүрген чоорганнардан! Чымчадыр дөжээр!

Делгермаа бажыңче маңнап киргеш, чоорганнар эккелгеш, дачка кырынче октаптар.

Делгермаа (алгырып). Чок, озалдаан бис. Бажыңче кирээлиңер.

Куштаараң. Мен черле кирип шыдавас мен.

Автор. Мен-не хоржок мен.

Делгермаа (Куштаараңны сөөртүп). Кирер сен! Кочуг тудугжу мен дең мактаныр ийик сен чоп, ам-на тудугжулаар болган-дыр сен. Чаш уруг хинин кезер сен.

Куштаараң (үнү сириңейнип). Уткуштур планың бо

бе? Бажың-балгатка тудугжу мен, а божаан кижиге тудугжулап шыдаваас мен, Уруг хинни кезип билбес мен.

Делгермаа (*улам шыңгыы*). Девин чүге эжик соктап турдун. Ам кир!

Куштаараң. Кирбес мен!

Автор (*соондан иткеш*). Кирип көр, бригадир.

Делгермаа (*сөөртүп*). Кир, кир!

Куштаараң (*дедирленип*). Кирбес мен.

Автор. Кортпа, кортпа.

Делгермаа (*чаннып*). Сенээ бөгүн дораан-даа кадай болур мен, кирип көр, Куштаар.

Куштаараң (*ыгламзыргай*). Херээжен кижги мынчап баар чүве болза, кажан-даа кадай албас мен. Сени-даа кадай кылбас мен.

Делгермаа (*улам чаннып*). Өршээп көр, Куштаар. (*Ошкааш.*) Сенээ ынак-тыр мен. Кирип көр. Мени ошкадаан.

Куштаараң (*ыглап*). Сени ошкаваас мен, ынаар кирбес мен.

Автор. Ошкавыттан, кире бердей.

Делгермаа. Ашаам болур сен, кады кирээл.

Куштаараң. Ашаан болбас мен, кирбес мен.

Автор. Кир, кир. Ындыг амыр кадай тып аар деп чүве оюнчук бе?

Делгермаа. Кадайың болур мен, кирээл.

Куштаараң. Кадайым болбас сен, кирбес мен... Ындыг уткуштур план хүлээп албас мен.

Ынчап турларда, машина даажы дыңналыр. Эмчилер халчып кээр.

Делгермаа (*эжикче айыткыш*). Божуур дээн кижги мында...

Делгермаа чымчак чоорганнар чадып каан дачка кырыиче олура барып дүжөр.

Ол аразында Омак баштаан тудугжу оолдар, кыстар база мацнажык келирлер.

Куштаараң ийи бут кырында арай боорда тендицейнип турар. Ынчап чаа божаан уругнуц кышкызы дыңналыр.

Куштаараң (*Омакка арай деп илгип чеде бергеш*). Байыр чедирип тур мен... Делгермаа база. Бис-даа хүлээлгевис күүседип каан бис... Вира, Делгер...

Куштаараң дачкада Делгермааны идип алгаш калгып үнүптер. Автор чурукка тырттырып ап турар.

СЕСКИ КӨРГҮЗҮГ

Автор (*чааскаан*). Амыдыралга ындыг таварылга база турганы ол-дур. Ону мен бодап албаан мен, ооң хоойлузудур: чаа чүүлдер төрүттүнүп турар, эрги чүүлдер эртип турар.

Көжеге ажыттыганы соонда Куштаараң биле Олчаның ийи бригаданың кежигүннери черде барып ушкан кран чанында ыт чок турарлар.

Куштаараң. Кранның шимчей берген чылдаганын чүү деп тодараттылар?

Омак. Эзирик чолаачы аар чүктүг машина-биле үстүрүпкен-дир. Оон кран шимчеп чорупкан. Ол хевээр чораан болза ажыглалга кириер деп турганывыс тудуувуска улуг үрегдээшкенин чедирер турган. Ында ажылдап турган кижилер кырынга-даа кээп дүжер чадавас. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, элээн каш кижилер амы-тынындан чарлып-даа болур, комбинаттың тудуун доозар хуусаа сонгаарлап-даа болур турган. Айбылды чүгле Делгермаа чайлаткан...

Олча. Делгермаа черле ындыг ийик чоп, ажылынга ыяап-ла эртелеп келир. Ажылдаар черин, кранын хынаан турар.

Омак. Кранның орук ужунче шимчеп бар чытканын дүштеки кемден чоруп орган Делгермаа ырактан-на көрүп каан. Оон маң-биле баргаш, кранның аар чүбүгүн ээн талаже углап шыдаан. Аар кран ынаар барып ушкан. Ооң-биле кады Делгермаа база...

Чечеккей. Делгермааның байдалы ам кандыгыл?

Куштаараң. Берге хевээр-дир.

Омак. Улуг кемдээшкин болган. Хөй хан чидирген...

Олча. Делгермаага хөй хан херек...

Үннер. Бис бээр бис... Чечени-даа бээр бис... Эске бригаданың кежигүннери база бээр деп турар...

Куштаараң. Бир дугаарында мен бээр мен.

Олча. Делгермаага эң эки кижилерниң ханы херек.

Бирги оол. Кортук кижилерниң мырынай херек чок.

Кежиккей. Дүжүметсиг кижилерниң ханы албас.

Чечеккей. Куштаараң бригадирниң ханы арай таарышпас боор. Чамдыкта изий бээр кижилер болгай.

Куштаараң (херт-бурт). Ажыл-шагы үзөр кижилерниң ханы-биле Делгермааны хораннаан херээ чок.

Үшкү оол. Арагачыларның ханы херек чок.

Уннер. Шын-дыр, шын-дыр.

Олча. Ак сеткилдиг, шынчы эживиске, ханының бөлүү тааржыр-даа болза, элдеп-эзин, эрээн-шокар кижилер ханы бербес бис. Боттарывыстың арыг ханывысты бээр бис.

Уннер. Шын-дыр, шын-дыр.

Автор (*чигзинип.*) Мен ханым берип болур мен бе?

Куштарааң (*тыртылып*). Ол дугайын ам-даа хандыр өөренип көөр апаар.

Уннер. Хоржок, хоржок... Безин чүрээнер багай ышка-жыгай.

Олча (*баштак*). Бистиң дугайывыста эки бижинр бол-зунарза, ап болур бис.

Автор. Берге-ле негелде-дир. Оралдажыр апаар.

Уннер. Алыр-алыр.

Куштарааң. Бо херекти шынгы хыналдага алырын бистиң бригадада улусчу контроль бөлүүнүң удуртукчузу Омакка дагзыр деп санал бар.

Уннер. Чүүлдүг-дүр. Чөп санал-дыр.

Кежиккей. Соцчарыш хынаар дээш Омак чамдыкта өскээр баргылап турган эш болгай. Ам алган кадайлыг, ажы-төлдүг апарган кижин эрге-дужаалын соора ажыглавас боор деп найтап тур мен.

Куштарааң. Кежиккей, хөлүн эрттир суугай бербес. Ылчынажыр үе эвес-тир.

Кежиккей. Билдине берди.

Куштарааң (*шыңгы*). Ажылды бичии-даа сокса-дып болбас. Тудуг эргелелли түр крановщик тывар дээш хем-чегни ап турар. Ушкан кранны удавас тургузуптар. Ажыл база катап эгелээр.

Олча. Шеверлекчилер ажылын бичии-даа суларатпас. Доскаарда будуктарны боттарывыс ооргаларывыска чүктел-даа алгаш үндүрер бис...

Ол үннер. Бис дузалажыр бис.

Олча (*уламчылаар*). Четтирдивис. Комбинаттын тудуун ажыглалга кирирер хуусааны үспес бис. Чыл бүрүде ап кел-ген уткуштур планнарывысты күүсеткен бис. Бо чылдын база күүседир бис. Ол планнарның езулуг-ла эгелекчизи бистиң эживис Делгермаа болгай. Бистиң бригадавыс Дел-гермааның үлүүн база күүседир.

Кежиккей. Оолдар база ооң үлүүн күүседир бис.

Олча (*уламчылаар*). Бистиң эживистиң үлүү дээш дем-ниг ажылывыс ооң сегип үнеринге дөгүм, ооң кадыныга эң эки эм болур.

Куштаараң (арай харлыгып). Четтирдим, эш-өөрүм. Силерниң чылыг сөстөринерни, бистин хайныышкынныг ажыл-иживистиң дугайын Делгермаага чедирип турарын менээ дагзып көрүнер.

Үннер. Чүүлдүг-дүр. Дилегни хандырап. (Адыш час-каашкыннары.)

Куштаараң. Амыдыралым иштинде черле ындыг тааланчыг комсомолчу даалга ап чорбаан мен. Улуг идгел-лиңер дээш четтирдим, ону бүзүредир дээш бүгү күжүмнү үндүрер мен. (Мөггөр.) Ам танцылаалыңар.

Ийн бригада дааш-шимээп-биле тарап турар. Караңгылаашкын. Көжөгө ажыттына бээрге, эмнелге хериминиң эжинде чечектерлиг серлик көстүп кээр. Ында Делгермаа чааскаан олурап. Удатпаанда чечектер туткан Куштаараң маннап келир.

Делгермаа (уткуй тура халааш). Ам база чоруп олуру сен бе? Оон орунуга анаа дыштанып алзыңза.

Куштаараң (чечектерин тудуспушаан). Олур, олур. Кылаштава, хөделбе.

Делгермаа. Ам чүгле кылаштавас байтыгай, эртенниң маннап эгеледим. Эмчилер чөпшээрептилер. (Өрү шурагылааш, хей черге бөмбүк каккылаар.) Волейболистеривис тренировказын эгеледилер бе?

Куштаараң. Соксап көр, Делгер. Орта кижн сен бе? Бертин кире берзе канчаар сен?

Делгермаа (улам шурагылааш). Сөөк сынмаан чүведир ийн. Сакты-дыр сен бе, Куштаар? Ак-Довурак кыстарыңга кончуг-ла утурган бис аа? Ам ылап белеткенгеш, кулаавыс дажын негээр бис.

Куштаараң. Ам олураал, Делгер. Кончуг-ла берге байдалдыг турган сен, ам чугаалап берейн, сегий бергениңде. Ынчан сен медедел чок чыткан болгаш, чүнү-даа билбээн сен.

Делгермаа (олурбушаан, баштактаныр). Биллп чыткан мен. Куштаар. Сени кортсун дээш, өжөгээр ынчанган мен.

Куштаараң. Чеди хонук медедел кирбедин. Ийн бригаданың кежигүннери ээлчежиң, чаныңга олуро хонуп турдувус. Хэй хан чидирген боорунга, ханывыс берип турдувус. Мээң ханымны сеңээ кударын ылаңгыя кыстар чөпшээревейн турдулар.

Делгермаа. Чүге, Куштаар?

Куштааран. Дүжүметсиг кижиниң хааны Делгермаа-же кудуп болбас днштилер.

Делгермаа (*каттыргаш*). Ол канчаарлары ол?

Куштааран. Мен чамдыкта изий бээр кижидир мен. Ынчангаш сени дүжүметсиг чоруктан камгалаарлары ол-дур.

Делгермаа (*улам каттыргаш*). Оон ыңай, Куштаар?

Куштааран. Чалгаа, мегечи, арагачы дээш элдеп-эзин шаарларның хааны сеңээ чагдатпаан бис, Делгер.

Делгермаа. Четтирдим, Куштаар. Кандыг кончуг ты-вынгыр улус боор силер.

Куштааран (*кыстың холун суйбааш, улуг тынар*). Мен сээң чанынга дүнениң олура хонун турдум, Делгер.

Делгермаа. Хей-ле чүге ынчаар хилинчектенип тур-ганың ол?

Куштааран. (*улам тыныжы кыскалап*). Ындыг комсо-молчу даалганы бодум дилең алдым... Омактан дора эвес мен.

Делгермаа. Омак канчалчык?

Куштааран. Омак чүү боор, шеверлекчилерниң со-чарыжын хынаар бооп даалга алгаш, Олчаже маңнап тур-гаш өгленип-баштанып алды чоп.

Делгермаа. Олар дээрге кан-кадык турган улус-тур...

Куштааран (*дораан*). Мен сээң сегип үнерини эн-дсвээн мен, Делгер.

Делгермаа. Чаагай сеткилдиг кижидир сен, Куш-таар.

Куштааран (*улуг тынгаш*). Баштайгы хүнерде үр-гүлчү дембээреп турдун, Делгер.

Делгермаа. Чугааланып турдум бе?

Куштааран. Хире-хире бергедей бергенде...

Делгермаа. Чүү деп?

Куштааран. «Уруум, уруум... Уруумну эккеп көргү-зүңер» деп үргүлчү чугааланып турдун.

Делгермаа (*кезек бодангаш, будулдуруп*). Ол чүү деп дөмей эдин турганым ол ирги? Аарыг кижиниң сагыжың-га кандыг-даа бодалдар кирер ыйнаан...

Куштааран. Сен аарываан сен, Делгер. Сээң угаа-нын чарт чыткан...

Делгермаа. Оон чүү деп боладың?

Куштааран. Мен чүү дээр мен. Ол дугайын кыстар-га чугаалаарымга, шаанга киір сүмележип-даа турдулар. Кижиден чажырап улуг чорбай. ~~Оон сен онгарлыгы~~ келириң-ге, балыктар дег, үннериң иткилеп каар

Делгермаа (*сөс тыппайн*). Хөктүглерин аа...
Куштааран (*боданып олурбушаан*). Кара кайгам-
чык чүве боор...

Үзүктелишкин.

Делгермаа (*хенертен хөглүг*). Ам айыыл-халап эрт-
кен-дир. Вира, майна!

Сээң чүрөөн менээ ажык,
Сеткилимден билип ор мен.
Сээң-биле мени катай,
Цементилээш шуткуп кагза.

Мээң чүрөөм сенээ ажык,
Мегсленир аргам-на чок.
Мээң-биле сени катай
Бетоннааштың шуткуп кагза.

Куштааран (*база хөглүг*). Чугаавыс чангыс хевээр
але, Делгер?

Делгермаа. Чүү чугаавыс?

Куштааран. Олча божуп турда, чүү джжик сен?

Делгермаа. Ах! Ынчан бе? Мөгүдээш чүү деп-даа
турдум ыйнаан, ону херекке алгаш чоор сен, Куштаар.

Куштааранның үнү чидип каар. Оон тургаш чоруур деп баар.

Куштааран (*дүлей үн-биле*). Байырлыг, Делгер,
дээрде кыс Делгермаа. Мен черде кылаштап чоруур, тудуг-
жу кижж мен. Сени сүрүп четпес-тир мен. Тудуум бедидип
алгаш, сенээ чеде бээримге-ле, сээң краның оон улам бедий
бээр-дир. Чок болза Хайыракан дагың шыпшыынче үне
бээр-дир сен...

Делгермаа (*эрниң бажын суйбааш*). Далашпадан,
Куштаар. Элекке думчууң халайты бербе. (*Улуг тынгаш*).
Эринде эр-ле-дир сен, эр-даа болза, эзир эвес-тир сен.

Куштааран. Шын харын, Делгер, эзир турган бол-
зумза, сенээ чедир ужа берген турар ийик мен.

Делгермаа (*дожум*). Сенээ сөзүмнү ынчан-на берип-
кен мен... Олча божуп турда... Өске сөс менде чок...

Куштааран (*хенертен өөрүшкүлүг*). Ынчаар билген-
даа мен, Делгер. Күжүр аксым кежиин! (*Ошкаар деп баар*).

Делгермаа (*соксап кылынгаш*). Менде онза чылда-
гаан бар. Ону чугаалажык мен чоп. Оон башка сээң-биле
шагда-ла өгленип аар ийик мен.

Куш т а а р а н. Ол дугайы менээ херек чок, Делгер. Ону бажын иштинден шуут үндүр октавыт, уттувут. Бүгү назынында ону менээ чугаалава. Мен база негевес мен.

Дел гер ма а. Бир эвес ол чылдагаан суг кырынга салдап үнүп келзе?

Куш т а а р а н (*бүзүрелдиг*). Ындыг чиик, чекпе ышкаш чүве болза, салдап үнүп-ле кээр ыйнаан.

Дел гер ма а. Канчаар сен?

Куш т а а р а н. Көөр апаар. Ынчалза-даа чүү-даа чүве— айыыл-халап, аарыг-аржык, ажыг-шүжүг — бистин ынакшылывыска моондак болуп шыдавас.

Дел гер ма а (*эрниц хөрээнге бажын салгаш*). Четтирдим, Куштаар. Езулуг эзир-дир сен.

Куш т а а р а н (*ошкааш*). Кудавысты кажан кылыр бис, Делгер?

Дел гер ма а. Ооң хүнүн мен шагда-ла бодап алган мен.

Куш т а а р а н. Мен ону кажан-даа бодаваан мен.

Дел гер ма а. Кажан дээр сен?

Куш т а а р а н. Адырам, адырам...

Дел гер ма а. Адырамнаар чүве чок. Комбинат тудуун ажыглалга киерер хүнде...

Куш т а а р а н (*куспактааш бөөлден*). Езулуг уткуштур план! Вира, вира! Ура-а! Ыйт чок хүлээп алыр мен!

Дел гер ма а. Оожум, оожум. Эмнелге чери-дир бо.

Куш т а а р а н (*оожурган*). Өөрүмге чугаалап болур мен бе?

Дел гер ма а. Болур сен.

Куш т а а р а н. Олчаның кыстарынга?

Дел гер ма а. Оларга база.

Куш т а а р а н. Бүгү комбинатка?

Дел гер ма а. База ажырбас.

Куш т а а р а н. Бүгү Чаа Шагаан-Арыгга чарлап болур мен бе?

Дел гер ма а. Чарлап болур сен.

Куш т а а р а н (*байгы күжү-биле*) Ур...

Дел гер ма а (*хорун*). Кш-ш... Эмнелге чери-дир бо.

Куш т а а р а н (*далажып*). Мен ам чорууйн, Делгер. Эш-өөрүмге барып чугаалаайн. Комбинат тудуун чогуур хуусаазында бир ай бурунгаар доозар деп кыйгырыг үндүрер деп бодап алдым, Делгер.

Дел гер ма а. Ол дээрге кудавысты дүргедедириң ол ышкажыл?

Куштаараң. Ынчанмайи канчаар.

Делгермаа. Хуу херек билс ниитилел херээ детки-
жип турар. Эки бодал-дыр, Куштаар.

Куштаараң. Бистиң оолдар мени черле деткиир. Бис-
тиң бригадавыс ындыг кыйгырыгны үндүрер. База Олчаның
кыстары-биле чаржыр бис.

Делгермаа. Мени ам он хонук четпес үндүр бижип-
терлер. Силерге чеде бээр мен. Краным сакты бердим. (*Ке-
зек бодангаш баштактаныр.*) Ам моон сонгаар кранымны
база, сени база сактыр ужурлуг апарганым ол-дур.

Куштаараң (*ошкааш*). Далашпа, сарыым. Камнан.
Сени бригадалар ыр-шоор-биле уткуп алыр. А сен дээрге,
краның база сактыр, мени база сактыр. Экизин! Ура-а!

Куштаараң Делгермааны бөле-хаара көдүргөш, бөөлөп турда, Автор
кирип келир. Ол холунда чечектерин Делгермаага доп-дораан тудускаш,
«Репортерун» белеткээш, айтырыглар салып эгелээр, Куштаараң хордап
үсөр.

Автор (*микрофонун туткаш*). Эмчилер ажырбас диди,
ынчангаш «Улуг-Хем» солуннуң номчукчуларынын мурун-
дан силерге каш айтырыг салырын чөпшээрөп көрүңер. Си-
лер хөй кижилерниң амы-тынын болгаш чаа тудугну үрөг-
дээшкинден камгалап, маадырлыг чорукту кылган-дыр си-
лер. Оон силерниң бажыңар дескине бербес бе?

Делгермаа (*бодалдыг*). Айтырыгны арай хөөредир
салып турар-дыр силер. Ынчалза-даа харыылаарын оралда-
жып көрейн. Бирээде, мен кандыг-даа маадырлыг чорук кыл-
баан мен, анаа-ла хамааты хүлээлгем күүсеткен мен. Бир
эвес ол үеде орта кым-даа турган болза, силер-даа, Куштаа-
ран-даа дижиң, дөмей-ле ынчаар турган ийик. Ийиде, мен
үргүлчү бедик черде ажылдап чоруур кижини мен, ынчангаш
чүүден-даа бажым дескинмес ийин.

Автор. Баштааңар база кончуг-дур аа?

Куштаараң (*хорадаксан*). Корреспондент кижини ын-
дыг айтырыг база салып болур чүве-дир аа?

Автор. Өршээп көрүңер, мен силерден айтырыг сал-
байн тур мен.

Куштаараң. Буруулуг болдум, ыңар.

Автор (*Делгермаага*). Силер мындыг аар кеземчениң
сөөлүндө бедик краныңче ээп кээр бодап турар силер бе?

Делгермаа. Бистиң чонувустуң сонуургалы крандан-
даа, Хайыракан дагдан-даа бедик, ынчангаш кандыг-даа ка-
дыр черден кортпас кижини-дир мен.

Автор. Четтирдим. Ам чаңчыл болган сөөлгү айтырыг. Силер бот кижн болгай силер, өг-бүлө тудар дугайында бо-
доп турар силер бе?

Куштаараң (*хенертен үзе кирер*). Ол айтырыгга долу харыыны мен берип көрейн, эш корреспондент. Ооң мурнунда силерге айтырыг салырын чөпшээреп көрүндер. А бо силер бодунар черле чогуум кандыг аайлыг кижн апардынар? Делгермааның турган черинге, ооң хөлегези дег, бо-ла көстүп келген турар? Тудугга-даа, дагга-даа, оон туржук кижн-даа божаан черге база. Ойнаар-кыс база садып эккеп берген болур. Ам бо эмнелге черинде база көстүп келген-дир силер. Артында чечектер тудуп алган. (*Авторну хөме кылаштып бар-ла чыдар, оозу дедирленмишаан сандайынга олура дүжжер.*) Ужуру чүл? Алган кадайлыг кижн силер бе, ажы-төлдүг кижн силер бе?

Делгермаа (*үзе кирип алгаиш, Авторга*). Ам-даа моон ынай тайылбырның херээ чок боор.

Автор (*бажын согаңнадып*). Долу харыыларыңар дээш четтирдим.

Делгермаа. Ам-даа кээп туруңар. Эм ижер шагым чедип келди.

Куштаараңга үдедип алгаиш, Делгермаа үнс бээр.

Автор (*чааскаан*). Чүү болду бо? Хүннеп турары ол бе? Аалымга база ындыг-дыр, бажынга орбас сен дээр, азы орай келдиң дээр. Ынчаарга канчап ажылдаар кижн мен? Азы бо демир-үжүктү, бо үн биждер, чурук тырттырар аппараттарны октаар апарганы ол бе? Азы алган кадайымдан чарлыр мен бе? (*Ырлаар*).

Демир-үжүүм, ынакшылым
Денге чарлыр, кады чарлыр.
Аалынга орбастаан дээш,
Лактавайн көр, ынак сарыым.

Төрөөн черим делгем шөлүн
Төндүр эргип четтикпээн мен.
Солуннарга оода чамдыын
Сомалап кааш амыраар мен.

Арат чонум ажыл-ижин
Ам-даа бижип шыдаваан мен.
Сеткүүлдерге оода кезини
Сескелеп кааш өөрүүр мен.

Демир-үжүүм ынакшылым
Денге чарлыр, кады чарлыр.
Күжүрүңдү ажылынга
Хүннөвейи көр, ынак сарыым.

ТОСКУ КӨРГҮЗҮГ

Автор (*чааскаан*). Дээрде кыс Делгермаа база катап-ла кранынга ээп келген. Аныяк кыстың ажылдаар кабиназы база катап-ла булуттар аразында чүве дег көжүп эгелээн. (*Кезек бодангаиш.*) Делгермаа маадырлыг чорукту кылган. Делгермаа дугайында очерктер республика солуннарынын арыннарынга чангыс эвес удаа парлаттынгылаан, Делгермааны теледамчыдылгалар бо-ла көргүзө бээр, ооң дугайын радиога болганчок-ла чугаалай бээр турган. Сөөлүндө-сөөлүндө Делгермаа кранындан өжегээр дүшпестеп турду. Кор-респондентилерге чеже үгледир боор, дүвексине-даа берген чадавас, ажилга-даа шаптыктыг болду ыйнаан. А олар дээр-шаар кайгап-кайгап чоруй баар турдулар, чүгө дээрге олар-ның кайы хамаанчок кранче үнөр эргези бар эвесс, техни-канын айыыл чок чоруунуң дүрүмүн олар база сагыыр хүлээлгелиглер болгай. Ол аразында Хайыраканда химиктиг чемишчидилгелер комбинадынын тудуун ажыглалга киирер хүн келген, улус Күрүне комиссиязын манап турган, оон-биле кады Куштаараң биле Делгермааның кудазы база дү-жер. Барып-барып шак ынчан, уткуштур планда көрүп каан ышкаш, мындыг таварылга болган...

Комбинат тудуунда ажыл хайнып-ла турар: кижилер чай-кыс чок ол-бо маңнашкан, чамдык черлерни селип-септээн, кран кылаштаан, машина-лар динмирээн, чугаа-соот кулак уюк... Бир азыгда ийи маляр кыс чу-гаалашкан, ажилдаан турарлар. Оларның артынга Куштаараң чедип келирге, ону эскербестер. Автор өске талада көстүп турар.

Б и р г и к ы с. Бөгүн улуг-ла байырлал болур. Комбинат-тың тудуун база доозар бис. Куштаараң биле Делгермаа-нын кудазы база болур.

И й и г и к ы с. Кудазын дүргедедир дээш, Куштаараң бо-ду ындыг кыйгы үндүрүпкени ол-дур.

Б и р г и к ы с. Шын-дыр, эш. Мээң кудама болур деп бар-ган болза, база ындыг мен. Оон-даа шалыпчы кыйгы салыр мен.

И й и г и к ы с. Ам силер ийиниң чөвү чедишпээн чүве бе, кажан куда кылыр улус силер?

Б и р г и к ы с. Менде чүү боор, бөгүн-даа белем мен.

Амдыы кижн ышкакыл, бичии болзун деп-ле шөйүп ораp.
Ийиги кыс. Силерниң оонар бүтпейн барбас чүве ый-
наан?

Бирги кыс. Бүтпес эвес, эш. Ыяап-ла бүдөр. А бот-
тарыңар чүү бооп тур силер?

Ийиги кыс. Мында мен шөйүп тур мен. Кымый дээр-
ге, ана шыданмас кижн ышкакыл. Анчыг ыңай, кежээниң
кижиже маңнаар.

Бирги кыс. Ынчаарга дүрген чүге сорулдаалажып
албас улус силер ынчаш?

Ийиги кыс. Куда дүжүрери оюн эвес, эжим. Аңаа бе-
леткел херек. Амдыы санаар чүве база. Кижиниң кудазы
назынында чаңгыс катап болур-ла ыйнаан. Ынчангаш амы-
дыралга артып каар кылдыр ылап эрттирер дээш далашпас
кижи-дир мен.

Бирги кыс. Шын-дыр, эжим. Бис база далашпас бис.

Ийиги кыс. Алызы барып, шак ынчаар-ла бистиң ийи
бригадавыстың оолдар, кыстары дөгөрезн кудалажып алыр
улус эвес бис бе?

Бирги кыс. Ында элдеп чүү боор. Куштаараңның оол-
дары шупту багай эвес оолдар, эжим.

Ийиги кыс. Бистиң Олчаңың кыстары база ындыг аа,
эжим.

Кезек ыт чок ажылдап турарлар. Куштаараң дуокаалап турбушаан.

Бирги кыс (*хенертен*). Чүү деп бодаар сен, эш?

Ийиги кыс. Чүнү?

Бирги кыс. Делгермааны аан.

Ийиги кыс. Канчап барган кижил?

Бирги кыс. Канчап, канчап? Уруглуг ийик чоп.

Ийиги кыс. Уруглуг боорга?

Бирги кыс. Уруу барын Куштаараңга чугаалажы
ирги бе?

Ийиги кыс. Кым билир ону. Оозу мында яслиде ту-
рар-ла болгай.

Бирги кыс. Азы Делгермаа уруун кудазынга эккээр
ирги бе?

Ийиги кыс. Кончуг нарын херек аа, төлдүг болурга.

Бирги кыс. Делгермааны уруглуг деп, Куштаараң
билбес хире чорааныгай.

Куштаараң ийи кыстың артындан кедеп келгеш, хенертен айтырар.

Куштааран. Ойт, чүү дидир силер?
Автор (*маңнап келгеш*). Шынап-ла чугаалаңар,
кыстар.

Куштааран. Силер база мында силер бе, эш корреспондент? Чогуур өйүндө келген-дир силер, бижинер, тыртырыңар!

Ийи кыс бийирлерин оскунуптарлар, көжээленип каарлар.

Бирги кыс. Мен, мен... Чок, чок...

Ийиги кыс. Бис, бис... Чок, чок...

Ийи кыс шала кырыңче кээп дүжүп бар чорда. Куштаараң ийи холунга сегирип алыр.

Куштааран (*иелдирзин силгивишаан*). Чүү дижик силер? Катап база чугаалаңар! Делгермаа уруглуг дидинер бе? Чүү уруу, кандыг уруу? Чугаалаңар! (*Ийи кысты даш көжээлер дег кылдыр тургузуп кааш, алгы-кышкы-биле маңнап үнөр.*) Делгермаа уруглуг! Уруглуг! Уруглуг! (*Ынаар үнү дыңналыр.*)

Бирги кыс (*караан көрүп келгеш*). Чүнү чугаалааным ол?

Ийиги кыс (*миннип келгеш*). Ат болган!

Бирги кыс. Олча, Олча! Кыстар! Ат болду! Кайда силер!

Бүгү сценага дүүрээзин үнөр. Ийи кыс алгы-кышкы-биле эш-өөрүн дилеп маңнажыптар. Ол аразында Куштаараң ийи бригаданы бөле сүрүп алган ыт-дааш-биле кирип кээр.

Куштааран (*бичии-даа соксавас*). Делгермаа уруглуг кижидир! Олча, ону сен билир сен! Силер дөгереңер билир силер! Менээ чүгө ыттаваан силер? Сөгленер!

Олча. Делгермаада уруг кайда боор.

Куштааран. Эш корреспондент, силер база билир силер. Кызылдан чаш уруг хеви база садып эккеп турдуңар чоп?

Автор (*аңгалап*). Мен анаа-ла чагыг күүсеткен мен. Кижиниң чаш дунмалары-даа турар ыйнаан.

Чечеккей. Делгермаа бот кыс ышкакжыл, ашакка барбаан.

Куштааран (*улам-улам*). Чаш уруглуг кижидир!

О л ч а. Кым ынча дидир!

Куш т а а р а н. Сээн бригаданың ийп кызы ынча диш-тилер.

О л ч а. Ол дээрге меге чугаа-дыр. Азы кулаан дашкаар айлып турганы ол-дур.

Куш т а а р а н (*улам алгырын*). Чок, мен дүлей эвес кижин мен. Силер харын чүве чажырбанар, сөглөңөр! Делгермаа кайыл! Кранында бе? Ооң-биле канчаар чугаалажыр эвес мен! Көөр силер, дыннаар силер!

Куштааран кранны өрү үңер дээш хунаажып эгелээр. Кыстар демни-биле дуй туруп турарлар.

О л ч а. Өске кижин ынаар үнүң болбас! Техниканың айыыл чок чоруунун дүрүмүн сагыыр ужурлуг сен!

Куш т а а р а н (*чүткүвүшаан*). Дээрде кызыңар-биле дээрге таптыг чугаалажыр кижин мен!

Куштааран кран өрү чүткүп турар аразында, ийи бригада ийи үстүп алгаш кагжып эгелээр.

Б и р г и о о л. Бистин бригадиривис ажы-төлдүг, ашактыг чораан херээженни кадай кылбас.

Б и р г и к ы с. Уруглуг-даа болза, Делгермаа ышкаш кысты силерниң бригадиринер тыппас.

И й и г и о о л. Бригадиривиске кончуг кысты бодувус шилип бээр бис.

И й и г и к ы с. Силерниң бригадиринерниң Делгермаага сөгүрүвес хары чок. Дискек кырынга олулар апаар.

Адак соонда Куштааран кыстарны чаза таварааш, кранны өрү маңнап үнө бээр.

О л ч а (*хай-халап*). Ат болду! Бөгүн комбинат тудуунун дужааттынмазы ол-дур.

О м а к. Элдеп болду! Куда база дүшпези ол-дур.

О о л д а р. Силер буруулуг силер!

К ы с т а р. Силерниң хайыңар!

Куштааран Делгермааны кранны куду сыындыр сүрүп алган бадып кээр.

Куш т а а р а н (*Делгермааже халдан*). Уруун бар ыш-кажыл? Менээ уткуштур планын ол бе?

Д е л г е р м а а (*удур халдан*). Онза чылдагаан барын-

дан ашакка барбайн чораанымны сенээ чугаалап чораан мен.

Оолдар, кыстар бригаданы ийи үстүп алгаш, Куштаараң биле Делгермаага тус-тузунда болчуп, удур-дедир үскүлөжип каап турарлар.

Куштаараң. Сээң ол «онза чылдагааның» адаанга бичии урууң чаштынып чытканын кым билген.

Делгермаа. Езулуг-ла эр болзунза, чүрээң эндевес турган.

Куштаараң. Ол урууң кайдал?

Делгермаа. Ооң сенээ херээ чүл?

Куштаараң. Меңээ херек.

Делгермаа. Мында яслиде.

Куштаараң. Бөгүн бээр эккээр сен бе?

Делгермаа. Эккелбес мен.

Куштаараң. Эккээр ужурлуг сен.

Делгермаа. Ол мээң херээм-дир.

Куштаараң. Мээң база херээм-дир.

Делгермаа. Ол мээң уруум-дур! (*Ыглаптар*).

Куштаараң. Ол мээң база уруум-дур! (*База ыглаптар, Делгермааның өл карактарың катап-катап ошкавышаан.*) Сээң урууң — мээң уруум! Мээң уруум — сээң урууң! Кудага чедир доп-дораан мээң адымга бүрүткедиң алыр бис. Уруг адалыг турар ужурлуг. Урууңнуң адазы мен-дир мен!

Кижилерниң арны частып, кортканы чидип, хүлүмзүржүп турар.

Делгермаа (*карааның чажын чодуп*). Мээң төрөөн уруум эвес чүве, ынчалза-даа дөмей-ле төрөөн уруум, — иш-тимден төрүвезе-даа, иштиң хойнумдан төрөөн. Имилеве ажы-төлдүг угбамның уруу-дур ийин, оларга дузалажыр дээш азырап алган кижин мен.

Куштаараң (*Олча биле Омакка чеде бергеш*). Билдинер бе, өннүктер. Хуу амыдырал талазы-биле силерге аштырган турган болгай мен. Ам силерге кышкыртыр чеде хонуп келдим. (*Баштактанып.*) Мээң Делгермаам ам-даа чажырып алган уругларлыг чадавас. Кичээниңер, кижиге аштырып алдынар. Ам бригадаларывыс аразында соцчарыштың болгаш уткуштур планывыстың түңгелиң үндүрүптер бис. Бодап көөрүмге, аштырган бригада чок ышкаш, ынчалза-даа соцчарышка бистиң күш-ажылывыс, найыралывыс, ынакшылывыс тиилекчилер болган!

Бирги кыс (*улус мурнунга кылаштап келгеш*). Мен дээрге хей черге аттыг-ла кортум, чонум! (*Каттырып-ла үнер.*)

Ийиги кыс. Мен кезек када агара өлүп калган болдум. Ам-на тыныжым ажыды. (*База каттырып эгелээр.*)

Олча. Бөгүн комбинатты-даа дужаар бис, Куштааран биле Делгермааның кудазы-даа болур, кыстар. Амыраңар, кыстар! (*Хамык кыстар өөрүп, каттыржып-ла турар.*)

Омак. Силер база, оолдар! Каткы бажы каткан эвес, челейнен! (*Оолдар база чиртиңейндир каттыржып үнер.*)

Автор. Мени база кончуг-ла коргуттунар. Ам черле хамык херек буураан деп бодадым. Ой, куш дег эрни Куштааранны! Ой, дээрге кысты Делгермааны! (*Чуглуп-ла турар.*)

Кыстар (*хөглүг*).

Ыры билбес оолдарны
Ыргай-биле каккан болза,
Ыргай-биле хап-ла тургаш,
Ы-сызын дыңнаан болза.

Оолдар (*улам хөглүг*).

Каткы билбес уругларны
Хаак-биле каккан болза,
Хаак-биле хап-ла тургаш,
Халак-тилээн дыңнаан болза.

Шупту (*каткы-хөг-биле*).

Ыры бажы каткан эвес,
Ыргай бажы каттылайнан.
Ыргай бажы катса-даа-ла,
Ылап үнер улам чараш.

Каткы бажы каткан эвес,
Хаак бажы каттылайнан.
Хаак бажы катса-даа-ла,
Катап үнер харын чараш.

Каткы сценазы.

Кым туруп алгаш, кым олуруп алган, кымнар бөлдүнчүп алган каттырар.
Тос чүүл каткы дыңналыр — өөрүшкүнүң каткызы.

(Төнөр.)

АЛДАН ДУРГУН

Романдан эгелер

АМЫР-САНАА

Эш-өөрүндөн чара ойлаттырган ийн кайгал бир дүне Алды-Баштыг Кара-Дагпың кол беднинде Самбажык биле Дажыма ийн баштыңчы хартаачыларының өглериниң орнууга дүн чарып хонуп алыр дээш, чылбыртып кээп, чыдып алганнар. Бирээзи элээн улгады берген, чоон кара кежегелиг, кончуг узун, мөге-шыырак боттуг дат-кара эр. Ынчангаш эш-өөрү ону Бедик-Кара деп шолалап адаар. Даады-ла дыка шиник кеттинер: тыва дарган кижини мөңгүн-биле хээлеп кылган кош бижээ, оттуу ооң ооргазын каастаан. Эзери болгаш чүгөн, чулары база бүрүн мөңгүн-биле каастап кылган. Оюн-каткылыг, омак-сергек, ырлаар, хөөмсйлээр; эш-өөрүнге эвек-чывак чараш-даа эр. А чанында эжи мырыңай аныяк, кип-кидин назын үе хып дээн кызыл шылбай шырайлыг Сорукпай тергинин кайгал — ынчангаш Бедик-Карадан чарылбас.

Оларның анаа кээп хонуп чыдар ужуру — ол-ла тарай бергилээн эш-өөрү ийи-чангыстап-даа бөлүк-бөлүү-биле мону тегерип келгилээр эвеспе деп идгел бары чугаажок. «Чеди-Хаан» доораланып чорда Бедик-Кара оттуун чажырып шаккаш, таакпызын кыпсып, даңза одун безин ажыттай тудуп соргулаан. Ону биллип чыда, Сорукпай буукан эжин часкараар дээнзиг чугаа эресп:

— Че, чүнү бодап, таакпылап олур сен моң, аха? — деп, арай оожум үн-биле айтырган.

Ах, чүнү бодавас дээр сен, дунмакым. Шуут кижини удутпас, ана «бурган думаа-ла! Ядараан!» — деп, Бедик өнединиң дыңзыг үн-биле харыылап үнгөн...

— Бодал дыка көвүдээрге бир талазында багай чүве бо: кижини доора ирип, сүзүк, идгел оскунгу дег, ол багай! А оон ыңай ында чүү деп:

Боданганы ботка херек,
Ботка болчур чүве-ле чок.
Ботка болчур Борбак-Кара
Монгол чуртту кире берген.

Кичээнгени кижээ херек,
Кижээ болчур чүве-ле чок.
Кижээ болчур Хилин-Караң
Киндан дүүнде хилек-чарак...

Бо Хемчик кыстары ыңчаар сургап ырлажы бээдилер.
Ону бодаза эки.

— Ол-даа эки-ле сүме-дир, акым. Караның хаайынче, өлүмнүң өзээшче-ле салган-дыр! Бо кыстар бичши-даа чүве анаа эрттирер эвес, ыяк-ла адарлар, кончуг уран-чеченнер... Мхы-ы! Оларның оозун канчап уттур, черле хоржок!..

Узун-узун боданыглар улажы бергилээн.

— Че, оон ыңай, акым! Силер чамдыкта дүжүнер чугаалаар силер. Дыка-ла шын болгулаар ийин. Хөлчок кайгаар, харын бүзүрээр мен ийин!

— Ийе-ийе! Көр, сагындырыптың, төлүм!

— Охай-охай. Шыяап!

— Бурундаа дүне доо Час-Адыр кырынга хонуп чыдыры-выста чүве. «Шагда маңаа бо бедиктен Дажыма Хемчикче көрүп алгаш, ындынналып ырлап олурда, ол эткинде сыын дег өткүт болгаш кедергей дүлгээзинниң үнү бо-ла тайга-сынга чаңгылаанып тарап, бөргүнүң кызыл маактары хатка эстенээш ооң кызыл чаактары-биле өң былаашкан ышкаш челбид ойнап турган ийик!» — деп хөөрсө орбадым бе?

— Ийет-ийет! Ол чурумал, чараш, эрес эзир дег дүрзү баш-мээмде мөңгө таңма!

— Ол дүне дүжөдим. Та ол канчаарым ол ыйнаан?! Биеэки-ле кончуг сураглыг экер маадыр Амыр-Санааны ылап-ла көрдүм. Чүгле орта, тода сөс солчуп четтикпейн баа-дым ышкаш, харалаан!

— Па! Ол чүү Амыр-Санаан боор? Мен харын Дажыма-ны дүжээн бе деп бодап аан.

— Чү? деп чүңүл? Ону — ол маадыр дугайында тоол-чаан чугааны дыннаваан кижини боор сен бе, халагайым? Дын-наваан болзунза ол багай. Мен бо-ла өөрүм оолдарга эпти-ле хөөрөөн олурар ийик мен. Маңаа бо Кара-Дагга та чеже ыт-кан мен! Сээн бо-ла кайгал өөрүң шупту билир. Ону кончуг мактап хөөрээр кадайлар-даа бар. А бистин чаңгывыс Да-жыма Амыр-Санааны тергиин билир кижини ол. Кандыг-ла-бир делгеренгей тоожуну моол бижиктен номчаан мен дээр чүве. Хөлчок-даа тода ыдар! Ол-ла дириг хевээрзини каракка кө-зүлдүр-ле ыдып кээр ийин.

— Ой-ой, эжен бо, солунун! Шынап-ла карактарым чы-рып келди, акым!

— Бо болза тоол-даа эвес, а херек кырында бар, дириг маадыр: ады-сураа үнген эрес экер, адар, тудар, аваангыр кашпагай, аастыг-сөстүг маадыр эр чораан!

— Ээх, эр-ле ийин! Бистиң тыва оранга оон ады-сураа улуг көдүрүмчелиг. Оон адындан тендээш мунуп чораан аъдының изи безин бар.

Бир-ле катап улуг дайылдажыг болуп турда, дайзын талазы хөме чыгап келир орта, ынаар өрү Хем-Шаарда Кызыл-Суглуг-Баян-Колда бир бедик сүүр бажынче үне халдып былдай берген. Ол черниң чону ону эки таныыр болгаш аңаа аъш-чем, суг аппарып берип, ажаап-карактап турган чүве-дир ийин. Ол орта бузуп, элээн күш кирип алгаш, демги дайзыннарын суруп аъттанырда чугаалаан:

— Чаа, ха-дунма! Бо мээң бузуп эрткеним сүүрнү Буян-Өлзей деп адап чорунар. А бо Хемниң чурттакчы чонун Бай-Каралар деп адаар силер. Мен бир шагда маңаа келир мен дээш аъттанган чүве — дижир.

— Мм! Күжүр эрни! Ындыг кижилерге чон черле ынак. Оон акым? Ол олчаан барганы ол бе? Бо бистиң Хемчикке база келгилээн-не боор але?

— «Келгилээн боор» деп чүң боор! Оон кол тевиң бо Хемчик, бо-ла чоок-кавының эжелекчи, дорамчылакчы шургумалдарынга базындырган улустарны хостап, болчуп, боттары хаан төрелиг тускай улус, күрүне кылыр дээш чаалажып турган күчүттөн кижидир. «Мен каяа-даа, кым болганга чагыртпас тускай төрө ёзуну доктааткаш амыраар мен. Ынчангаш маңаа силерге чедип кээр мен!»— дээш барган. Ындыг күштүг мерген маадырны бо-ла ойрат алтай, моол, танды тывазы ам-даа манавышаан бис. Чүү кандыг ындыг тос эрээ туткан Манчы-Хаан, цин кыдат дээр сен, хупура!— дээш, бодунуң дүжүнге боду бүзүрөп, эжин бүзүредип хөөрөп олурган.

— Па-а! Магалыг-ла маадыр! Бистиң маадырывыс ышкаш чүл? Ам-на маңаа чедип келген болза! Мында Хемчикте ооң изи кайдал? Барып тейлеп көрейн!

— Бо Хемчиктиң Улуг-Хемче кирген аксының үстүндө хемниң кызаалап келген черинге бир чыгадып келгеш, күжүр эр халытпышаан кээп тап бээрге, оон аъды хемни арта халааш, ол-чарыында калбак дашка дөрт дуюу-биле оя теп дүшкен изи ам-даа бар: тода көстүп чыдар.

— Чаа, акым. Мен ол Буян-Өлзей сүүрге, Бай-Каралардан айтырып чорааш, ыяап чедер мен! Ол Улуг-Хем кызаазынга база албан чедер мен, көөр-даа силер!

Кашпал дөвүн бадар дээрге,
Хая билбес ол-ла берге,
Калга-ла моол кирер дээрге,
Хэле! билбес ол-ла берге...

УЛЯСТАЙЖЕ ОРУК

— Бо Хемчиктин Даа, Бээзи ийи кожуундан келген дүжүметтер эки дыннап, билип алыңар — деп, амбын ноян Өлзей-Очур чарлык бооп угуткан.— Дургуннарны Улястайже кириер аът-хөл, күш-хүнезин шүүделин бистиң Тес кожуун бүгү-ле арбан сумузу-биле күүседип хандырап-дыр. Даштын белеткеп алган манап турлар. А шаа барып ол когарал-шүүдел кымның кырынга барып дүжери илден-дир. Ук яла-херекти үүлгеткеннерниң төрөөн кожуун-сумузунун кырынга чүдүрлүрү чугаажок! Ону Тестиң амбын кожуун чүктевези база-ла илден. Амдыгааштан ныкталып санап чоруңар дээни ол-дур ийин, мындаагылар!— деп, амбынның үнү тергиин шынгы болза-даа, а шырайында кочуургак хүлүмзүрүг чымаарарган.

Ону Дугар-Даа ноян эскерип олурарга: «Чээ, таптыг-дыр бе? Таанда кончуг таамай, оожум айылдып, бо дургуннарнынары сула салып алган эргеледип, өнемчидип турдуңар. Ам-даа хөйүнү чүктээр силер!» — дээн ышкаш болган.

— Оон ыңай дургуннарны сүрүп чедирерин бистиң кожуун Иргит Намчал хүндү баштап чедирер, бо олур, көрүп, танып алыңар!— деп, амбын хөөрге туткан холу-биле айыткан.

— Чаа!— дизе-ле, кандыг-ла бир ээзи көрбээнде ооң тавакта эъдин оорлап чипкеп кортук, чашпаа эинк-даа сагышка кирер, арган куу, кылчыгыр узун дүжүмет, ужазынче ине-биле шанчыпкан дег, кожаш кыннып тура халааш, бүгү-ле арнын бүрүштүр ырланганзыг хүлүмзүрүүрүн оралдашкыш, амбынче бүткүр боду үзеш кыннып сөгүрээш, чалбаш кылдыр олуро дүшкен. Хемчиктин дүжүметтери дөгере меннээн ышкаш олче кылчаш кылынганнар.

— Дөө Улястайга чедир ноян, захирикчи кым-даа мооң чагыргадын дыннаар ужурлуг! Бистиң таңма чериниң кол төлээзи бо-дур!— дээш, амбын хөөргезин думчук аксынга оожум чоткулааш, оозун ылавылап көре берзе-даа, херек кы-

¹ Хэле — дыл.

рында ында олурган дүжүметтерни алдыртан өрү шивсей-леп, шинчилеп: «Чүү дээрлер эвес?» дээнзиг кулаан база салып, манай берген.

— Бо-даа шыдаар!— деп, Монгол Сагаан ноян моолдап, хүлээп алганын бадыткап, ноянче эглиш дээш, «бодунуң» Хемчиктеринче «ындыг аа!» дээнзиг мойнун кагып чөпшээрэи. Олары калбаа-биле ыгылаш кыннып мөгөйгеннер.

— Ол-ла! Ам дораан чогуур-ла ёзу-чурум-биле херектен-нерни аьткарыңар, куда-хурум, байыр-наадым болур дээн эвес! Ол-бо дойлуп, үр-чар шимээн үндүрүп, көскүлснневес деп билир силер! Улястай чедир орук-суурга-даа ол-ла соонар, мурнуңар ээн каап, көшкөн аалдар дег карартыр шуужуп, багыңар чашканнаваңар. Че, Намчыл Хүндү! Ам сен үнүп шимчеп, бо-ла кады чоруур дүжүмет, таңныыл, улаачы, элчи, шапкынчы, баштынчы чедир хына — дээрге олары туруп, эжикке чедир дедирленип үнгүлээшнер.

Хемчиктен келген, ам амбын-биле кады Улястайлаар дүжүметтеринге амбын ноян тускайлап, оожум чарлык болган.

— Бистер Улястай чедип, дээди хевсей-амбыска бараалган турар хүнүвүс сагаан сар!— Шагаа хүнү апаар болгай, билир силер! Чылдың-на албак дужаар үевис аан. Албан албанында-ла болгай. А кым ноян, кым дүжүмет боду холунда кандыг белектиг бажын мөгөйип, үзөр чүвө ыйнаан! Боданыңар, боданыңар, дээргилер: хол куруглар анаа чоокшулаан-даа херек чок — дээн. Анаа олурушкан Хемчиктин Бээзи, Даа ноянары болгаш өске-даа дүжүметтери шупту чүрсктери шимирт кыннып, дүүрөп кортканы илден, амбынче ыгылаш кылдыр мөгөйгеннер-даа. Чүгө дээрге, кым хап сактыг кара киш сунарыл? Кым чалбыыш дег кызыл дилги; ас, күзен, динц, дырбактыг сунарыл?! А ол белек ооң аада-нында белен бар бе, чок бе? Нарын айтырыг.

— Оон-биле чергелештир!— деп, амбын ноян улам үнү дыңзыткан. Джалганзга кудуктудан барып айыс четтирип тейлеп эртер болгай силер! База-ла көскү белск барылга сунары албан! А бо удаада бис анаа тейлээрде бо Танды Урянхайдан улуг бачыттыг аар ялатан дургуннарывыс чедире берген «ханныг каралыг херектээн», хемчиктер болгай бис! Боданмааже хоржо-ок!

— Тоң берге херек!— дээш, Бээзи ноян чанында олурган Дугар ноянче көрүңен.

— Аа ол-даа ындыг болдурам!— деп, Дугар Үгер-Даа-амбын ноянче коваш кыннып мөгөйген.

Ол-ла хүннeрдe Сaмaгaлдaй хүрээзиндeн шaң-кeңгиргe, кoнгa-дaмбырa дaажы-дaа үзүлбeс; ылaңгыя бүрээ-бүшкүүр, тун үнү янзы-янзы үннeр-билe шooнaйндыр ыглaмзырaдыр ыяaңнaп чинцeйнип тургaн. Чaмдык чүдүкчү кыргaннaрнын чугaазы-билe aлыргa, ол aлдaн дургуннaрны Сaмaгaлдaйдaн aъткaргaн дүнeзиндe Сaмaгaлдaй хүрээзи дыкa шынгыы хурaл хурaп, улуг сор чaлaан дижир.

— Өшээ хайыракан! Ол канчаары ол чүвe ирги, хадунма?!

— Ынчанмайн канчаар! Ынча хөй актыг, каралыг амытаннарнын хан-чинин төп, уё-човуур, алгы-кышкызын үндүргөн черге: оран-делегей, оът, ыяш; суг-чар хиртеп килсцнээр, бужартаар болгай. Ону агартып, арыглаары ол-дур.

Сен бодап-даа көрөм, дөө алданнарнын туттуруп келген Хемчиктен чеже-чеже халак-түлөк, каргыш, кыжаныг, ыы-сыы, карак чажы келбээн дээр силер! Ону база чайладып, оон агартынар апаар! Ынчанмас болза, чүглe бистиң амбын ноянывыска каргыш чедер эвес, бистиң бүгү Тес кожуулууска, хамык хүрээ-хиидивис, бурган сагызынывыска багай!— дижип ажыы-биле чугаалажып турганнар.

АМ-НА УЗУН ҚАРА ОРУКЧЕ АЪТТАНЫПҚАННАР

Даң карангызында шупту херектээннeрин чaңгыс чергe бөлүп кээп, барык-ла бок-сак барба-сава, алгы-кеш ышкaш aъттаргa коштап чүдүргeн дeг чыпшыр шарып aъткaргaннар. А ол хол-даваны бектиг эрлeр өнeдин ыыт чок, шынап-ла чүэк ышкaш кынны бергилээн... Дeмги-лe Иргит Намчал хүндүнүн ёзулуг-ла амбынзыг үнү — хөрeктeп дужааган үнү тeргиндeп тургaн. Шыырыктыр баглап хонган aъттарны салып сүрeргe, бөлүү-билe мурнуу былаажып шинцeйни бергeн. Ол-ла эртeнги шимчээшкинниң шагын Дажыма иштиндe эрги ёзу-билe санап чоруурга Улу, Чылан ийи шак ылчалдыр шинцeйнип, эртe хонуп, орук шуудай бергени ол. Барык-ла Aът шак чeдип, даң aдып, чер чыраан. Ыржым шимчээшкинни эртeнги чывар-билe aъттарнын изиг тышыжы сe-гиржип ап, хайнып чораан.

— Че оолдар! Чoп шупту-ла баштарыңар халагар, ыыт-шимээн чок ыржым апаадыңар, ойт! Ыр-шооруңар кайыл?!— дeп, Араажы бижээчи ийи холу хүлүглүг, ийи будун aът өeэн өтүр шавылыырлап каан, чавыдак олуду быжыын

ажыглап, аът ооргазында уннаштыр ойталап чыдып алган дээрже көрүп, хөглүг алгырган.

— Ээй, төрөөн! Өлүр черинге өөрүп баар — дижир болгай. Ол бе? Төрөөн өгнүң бозагазын арттап үнүп ора, чүнү ырлаарыл моонар?!— деп, Узун-Белек өнөдinin бүгү өөрүнгө дыңналдыр алгырып харыылаан.

— Хары оранче, карангы тамыже дедаан, оол!— деп, бир эр кыйгырган...

— Чок-чоок. «Хары оран» дивенер! Артыңарда ыдыктыг, дагылгалыг аданар Таңды-Уулаңар мерген угаанныг шырайы-биле бистиң ам-даа чаш, опчогувусту кочулап, хомудаан дег көрүп олур. А мурнуңарда узун Тес-Хем ненер ак орук айтып:—«Мээн база-ла Хемчик ышкаш арыг аржаан суум ишкен оолдарым. Эки көрүп алыңар! Успа-Хөлдү сыгыгатиң дүн, хүн чок немеп, ооң суун арыглап — аржаанчыдып чыдыр мен!» — деп үдеп чыдыр. А бо Тестиң унунда кас, өдүрөк, аңгыр чижектиг түмөн куш хөглүг ырлажып, аян тудуп үдеп турлар, көрүнер, дыңнаңар!— деп, Дажыма эш-өөрүнүң хөңнүн чазап, эрес чугаалаан.

— Ойт! Ытташпаңар дидим! Дүлей силер бе? Хайлыг чолуктар! Бо долгандыр аалдар, эрткен-дүшкөн чон көрүп, дыңнап каар, соксаңар!— деп, Намчыл хүндү кайгалдар аразыңга ол-бо дээригледин кээп алгырган.

— Оой-ой! Мындаагыларның коргунчуун, дадайым! Өршээнер аңар, хайыраатым!— деп, Белек хүлүглүг холдарын өрү көдүрүп, тейлей туттунган.

— А-а-а! Ха-ха-ха, хоо-хо-хо! Шынап-ла кончуун, дадайым! — дээш чинңейнип, чир-шоң дүжүп, каттыржып алгырганнар.

— Чүү дидир бо көк тулуп, дириг эът, далган шоодайы, оолдар? «Хайлыг чолуктар!» дидир бе? Ах! Оода чангыс холдум бош болза, бодунуң изиг ханын аартадыпсымза! Каям шупту дап беринер, оолдар. Бо бош аъттар-биле чуура тавартыптаалы, че, ку-уг! — деп, Агаржаа алгырган.

— Че-ээ! Ку-уг! — дидип шупту улажып, алгыржып хөлзээрге, шынап-ла аъттар безин хөөн кирип, дойлу берген.

— Ээй! Шупту бээр-бээр!!! — деп, Намчал угаанчок, үдекчи өөрүн кыйгырып ушта халыткан. Олары дөгере кайгалдарны долгандыр беле хавырып:

— Соксагар, оожумнаңар! — дидип алгырышкан. Оларны аъткарарда амбын нояң:

— Орук-суур бо дургун, херектээннерге хол дээп, хал-сон кадыгларың болбас! Ынчаар болза, ол дүжүмет боду

аар яла хүлээр — деп, шынгы дужааган чүве-дир ийин. Ону бир Хемчик дүжүмет дыңнап алгаш, ол херектээннеринге дыңнадып каан хире. Ынчангаш, ол кайгалдар өнөдinin ту-разында аажылап, демгилерин кочулап, ырмазын сып чорбас ийикпе!

Ындыг болза-даа ыраан тудум кымның сагыжынга кан-дыг бодал кирбезил: «дөмей-ле хары чон; өөлөт, дөрбет; кал-га-моңгол, иргин кыдат; таңгыт, төвүт, лама, хуурак. Ылаң-гыя бо херектин кол өөскүдүкчүзү меге шам, нүгүл, хол, хомудал үндүрер: Даа, бээзи кожууннарны хол кирип чагы-рып, эжелээн Сорукту-Хаан аймак девискээри бо-ла болгай...

Кижичурту кидирээштиг
Чортуп чадап шошкунгурлап,
Кижичеми химирелдиг
Ижип чадап амзангырлап...

* * *

Чорбаан орук үт,
Көрбээн ноян лүт!

дигилээн ышкаш чоннуң сөс-домаа ааска чайгаар-ла кирип келир. Ындыг турбуже «херектээн» кайгалдарга кажан-даа утгундурбас, оларның хей-аьдын көдүрүп турар ужураалдар таваржып тургулаан. Хемчиктин чамдык кайгалдары мыры-най-ла дөө Успа-Хөл шазынга барып, «Монгол чорумал» кылдыр өскерти кеттиниң алган эш-өөрү сыгыргылап, тыва-лап ыр-биле медээ, менди солчуп үдеп эрттип тургулаан!

— Кым-дыр ол? Таныдың бе, төрээн?

— Кш-ши! Алгырба! Танывас боор бе! Бо чүвөлөрнү дыңнап кааптар!

— А сен Дажыма чаңгы, Даринна-биле Дырыштын үнне-рин дыңнап, танып чору сен бе?— деп, Араажы сымыраны араак айтырган:

— Танывас боор бе?! Дүүнден бээр ийн черге дыңнадым. Артында-ла дүне ырлажып эртерлер дедаан. Аңаа харын ка-жан-даа ыглап көрбээн бодум таптыг хөрээм хозаш кылдыр арыг чажым өргүп, мөгейип алдым. Ол ийи иешки менден ыракта артык маадырлар-дыр. Ылаңгыя Даринам мээң дуюум базып, соом салгаар кижичи ол, бүзүрээр мен. А кан-дыг-бир доктар бооп, боду күш четпезе-даа езулуг маадыр оолду төрүүр кызым! Ынчангаш чүден-даа чалданмас мен!— деп, дангыраам ол ийин.

¹ Лүт — ламаларның, далгандан тудуп алганы кижичи азы дириг амы-тан дүрзүзү.

— Өршээ, ындыг-ла болзун! Мен-даа ол-ла мен!— дээш Араажы артында чуртунче хая көрнүп, ол ийи иешкиниң изинче тейлээн.

Успа-Хөлдү дескинип, ам шынап-ла Тыва чуртундан үне бергенде бир кыштагда аалдың өглер чаны-биле чоок эртип бар чорда, бир шегедектиг кадай хумунда сүдүн, тос-карак-биле кайгалдарже чажып, чалбарып турда, оон чанында бир элээди кыс севигиир хүлүмзүрүп, хол чайып мендилевишаан үдеп турган.

-- Көрүнер оолдар! Ол чалбарып турар авыгайның сөстери шуут-ла кара уранхай тыва чүве-дир! Дыңнадыңар бе? -- деп Араажы өөрүндөн айтырган.

-- Көрбөс боор бе! Бис дөө ыракта чоруп олурувуста-ла ол чараш севиgir маң-биле өөнчө кире чүгүргөш, авазын эдэртип үндүрүп келди. Моон көрүп олурдум!— деп, Узун-Белек харыылаан.

— Монгул хептиг болза-даа тыва улус-тур, ийин. Мында моолда тывалар хөй. Мырай-ла, дөө Орхон чедир. Ол севи-гириң көөрүмгө, мээң Дариннамга дөмейзимээр... Баарым ажыш диди, хөөкүйнү — деп Дажыма улашкан.

— Че, шак ындыг бистин өөрүвүс кайда-даа бар-дыр ийин. Мен кысче хүлүглүг холдарым бүдүү өрү көдүргөш, Чыңдырмааның даарап, белекке берген торгу хавын уруг көрүп турда, черже салып бадырыптым. Көрүп турду — деп, Тергиин Бапайжык өөрүп хөөрөөн.

— Көрөм мону! Черле тывызык хей бооп-тур. Ол-даа болза белек тураскаал! Ол кыс көргөн болза-ла дораан барып алыр.

-- Кижини төлү каяа чорбазыл, куш төлү каяа ушпазыл! Дириг-ле чорза бир шагда ужуражы бээр чадавас утпаңар оолдар — деп, Тергиинниң улуг акызы Кадырыкпай чөп-сүнгөн.

Бо-ла бакка-сокка моолдаар ийикпе, моол бижикти ба-гай билир азы хоолга бижээчилери боттарының билирин көөргөттүнер дээш, Улястай, (Теректиг), Копто — Комду дижиң чандыр-соора адап чугаалажыры «Улуг Кодо-балгат-тын» барааны ырактан-на көстүп келген... А ол билиригек дүжүметтер дүүрөп үнгөн.

-- Оваарныңар! Бээжинден моорлап кээп саадап олурар Манчы хаанның чиңгине төлээзи хевей-амбыс Чанчын-Са-йыттын саадап олурар орду, дүжүлгези болур Улястай кода көстүп келди, көрүнер! Шупту чазыылдыг олуруңар!— деп, Иргит Намчал ол-бо долгандыр халдыгылап алгыргылаан.

— Ийет-ийет! Ол мындаагылар Чанчын-Сайыттап аңгыда: Орхон — Улуг-хүрээден Богда-Хаанның улу-улу бсдик эзергениң дүжүметтери немежиң, мында саадап турар деп билип алынар! — деп бир дүжүмет кыйгырган.

— О-о! Эң-не дээди буян-чаяанның Джалганза кудукту (дириг бурганывыс) база мында чаларап олулар-ла болгай-ай! — деп, бир чагылыг тоннуң, артында-ла чинзелиг бөртүг хелиң дүжүмет:

Омаңи падине хом!
Бурган турда баш амыраар,
Буян турда бут амыраар!—

деп номчугулааш, ынаар Улястайже углай аът кырыцан тейлегилээн.

— Ол-ол! Шупту дыннап, тейлеп, амыралдап чоруңар! Бүгүдээни чагырган, мээрeң, занги чергениң тогус одагалыг амбын нояң Өлзей-Очур Хемчиктин чамдык Даа, Бээзилерин эдерткеш, бисти мурнай буу-хаа-биле моорлап келген, мурнувуста бисти манап турар болгай. Аа богда, эки-ле кичээниңер! Чазаныңар! — деп, бир каас кеттиңген дүжүмет кымчызын чайыл, эргий халыткылаан.

— Кудукту хуулгаан кымга-даа тейлээрге мындаагыларның хай-бачыды арыыр чүве ирги бе, аңар? — деп, бир кайгал ол дүжүметче кыйгырып айтырган.

— Улястайга чоокшулаан тудум ол-бо, аъттыг, чадаг эрткен кижиле көвүдээн. А кол чүве оларның сонуургак, кайгаажаң сезиктин мырыңай-ла илдeң! Чамдыызы шуут-ла эдере чортуп, сүре маңнажып көрүксээри шуут-ла салдык чок! Ынчаарга демги сүрген дүжүметтер оларны чагдатпайн ыңай ойладып чоргулар.

— Улястайдан бүрээ, бүшкүүр, тун, шаң, кенгирге даажы безин дынналып келгилээн.

Орайтаан. Мурнундан уткуй шапкылажып келген медээчилер-биле сүмелешкен тудум-на сүргеннер кезек-кезек доктаап, оожумнап чорааннар.

— Хүндүс киирбейн дүңе киирер дижиң турар-дыр. Билдингир чүвени!.. «Чудун чажыртынмас аргажок» — деп, кайгалдар-даа чугаалажы бергеннер.

— Ам биске черле уттуп болбас ыдыктыг чүве, мээң орукка чоруп олура чагааным: «Артык, хөй чүве далбырып, өчүк оскунуп болбас! Кылган кемим чок! Кажан, каяа-даа актыг, шын дээш өлүр мен. Кымдан-даа коргуп, чашпып, чаннып, актыг черге бак нүгүл херек хүлээп албас мен!» дээш олулар ол-ла — деп, Дажыма өөрүңге база катап быжыглаан.

— Мен-даа ол-ла ёзугаар өчүүм ыяк бодап алган мен. Кандыг-даа хаан, бурган, эрээ-шаажы менден артык сөс илип алыр деп кордаан аксының човаа! Тфук-хайт!— деп, Конгаштай хөлчок эрсс болгаш, эн-не ханы килең өжээни хайнып кингирээн.

— База бир кол чүве, ха-дунма, аңаа баарывыска кымны-ла мурнай кирип байысаар ирги? Ол кижн бистиң дугуржуп алганывыс ол-ла олчаан өчүүр ужурлуг. А ооң соонда кир-геңнер шак-ла ыңчаар дөмей өчүүр эвеспе!— деп, Араажы улашкан.

* * *

Улястайга мырай-ла орай дүне барык-ла Ногай шак-та чылбыртып кире берген. Ол хиреде бүрээ, бүшкүүр, шан, кеңгирге шимээни ырак, чоокта дыңналып турар. Ында-мын-да бажыңнар соңгаларындан чула, дең чырыы кода-шири, кудумчуларны шокар-шакар чырыдып келир. Бедик-бедик даш хая дег херимнер-даа көстүр, эрткен-дүшкен лама, хуу-рак, эр-херээжок кижн-ле хөй. Ында чытташкан, сүрүшкен, хербележиң чогушкан ыттар мырай-ла өөр кокайлар дег эн-межок хөй!

Ол-ла сүрүп келген дүжүметтер чүгле хүлүрткейнип сы-мыранчыр. Кандыг-ла-бир арын-нүүрү орта көзүлбес дүжү-меттер-биле сымыранчыр, октуг-боолуг кара-кара калга, кы-дады-даа ылгаттынмас шериглер кээп херектээннерни аът коштан адырып-дүжүрүп, ол-боже үзе-үзе сүрүп ашпарып: кинден-шоран «кара өглерже» суп турарын чамдык кайгал-дар билип-даа тургулаан. Кулак уу-биле дыңнаарга Хемчик-тен. Самагалдайдан мурнап келгилээн дүжүметтер үннери Намчыл хүндү суглар-биле чанчын сайыт черинден уткуй халдыгылап кээп, чугаалашканының ужуң-кыдыын дыңна-гылаан.

Кайгалдар ол тараарда кижн-ле бүрүзү: «карангы тамы» деп чүвези бо-ла чүве ийнен!» — деп, бүдүү иштинде бодан-ган.

Орукка чоруп олурда билдингени болза, дургуннарны сүргеннерниң аразында Дажыманың бир хоочун таныжы, суму хүндүзү: моолдаар, элээн кыдаттаар-даа (оозу чажыт) эки өннүү, бижээчи Айижи деп кижн чораан.

— Че, көрдүң бе, нөхр! Улястайга баарывыска бисти до-раан-на суп алыр. Сени, бисти хайгаараар кадыг холдар таң-ныылдар аразыңга ыяап-ла кириер, хелемечи-харылзаачы

кылыр эвеспе!.. Бистер маңаа дириг-ле турувуста кагбайн чоруп көр: дылывыс, кулаавыс, харын караавыс сен. Оларның кыдаттап, моолдап, тывалап-даа чугаалашкан, бистерни-ле «эргеледип, хүндүлээн аан» чугаа-домаан оскунмайн биске кээп дамчыдарын черле утпа, өнүк. Улуг Хемчик сени кажан-даа утпас эвеспе!— деп, Дажыма чагаан.

— Шыдай-дыр!— деп оозу күштүг сөс берген-даа.

БАРААЛГАП ЧОЛУККАННАР

Башкы танма Тес-Хем (амбын кожууннуң Бүгүдээни чагырган Өлзей-Очур баштаан хөй дүжүмет Улястайга Сагаан сар-шагаа хүнүндө частың башкы айның Бир чаада) чедер дээш буу-хаа мурнап чедип келген. Черле ынчаш чылдыңна албан-үндүт дужаар чаңчыл болган хүнү бо-ла болгай. А бо чыл болза, Улястайның чаңчын сайытка оиза ат-алдар, олча-кежик, кандыг-даа шо-төлге чокка ырактап-на көстүп, дыңналып келген чыл дээрзи мырай-ла соодал, хөдөл манчы хынакчыларынга безин билдине берген турбас ийикпе!

Таңды Уранхайдан кээп чүгле хан-сактыг кара кишти эңне улуг өртектиг, барынза кадактан, хиктен эгелээш тоннук торгу кырында салып кээп, өргээниң эргин бажындан бир айыс алгаш, оон кирип кээп, от адаанга шуут калбаш дүжүп сөгүргөш, ол-ла ыгыйбышаан дөрде дүжүлгеде саадаан чаңчынның дискээнден бир айыс алгаш, ам демги белээн чаңчынга сунуп чолукшуур, эң-не мурнунда Өлзей-Очур, оон соонда Сагаан Ноян, Бээзи кожууннуң он сумузун чагырган Бээзи ноян, Даа кожууннуң он чеди сумузун чагырган Даа ноян, Даа кожууннуң дет зергениң Үгер-Даа, Майдыр-Үгер-Даа дээш-ле олар баштадыр Тестин, Хемчиктин хөй дүжүметтери: Аскак-Шинин, Торлук мээрен, Молдурушку чагырыкчы, Чүрмүт мээрен, Сенгин чаңгы, Койнаа бижээчи, монголдар: Сактаржал бээзи, Калдан, хаа-дарга суг-суг дигилээш оон-даа ыңай шуужуп-ла турганнар. Олар шупту диин, күзен, дилги, дырбактыг, мырай-ла ас, кырза-даа сунуп чолукшуп эрткеннер. Ол сунган дүк албан белекти чаңчын сайыттын холундан бир ширээ кырында чыйы каап: хүлээп ап турар ныкталакчы хаазы бар. Шак ынчаар бараалгаашкын дооступ эрте бээрге, ол-ла өргээге кыстынып артып калган амбын Өлзей-Очур дис бажынга олура дүжүп, чаңчын-биле хөөргөлөшкөн. Аңаа каш сөс солушка-нын өөрүнден кым дыннаар ийик...

— Че, хамык дургуннарын тудуп эхкелдин бе? Эр-хей. Кайдал оларын?

— Мм! Мында-мында соомда. Ам дораан келир. Мээң быжыг адыжымда, оңар!— дээш, сөгүргүлээн болгай аан.

— Сен ону шыдаар сен. Ам мен көргүзүп бергей менен! Ээх, сусуут!

— Че, ында сенээ тускай дөгөргөн өргээ бар. Аңаа нойр-зап дыштан. А херек болза кыдат, монгол бе, өске кым-даа... Сени нугуп, чиннеп, эргеледир уран-шопулак кезээде белен! Билир сен, «дургуннар адазы!». Ол кыстарым халас салба! Хи-хи-хи!

— Чаа! Силер турда чүү-даа кай баар! Билир ме-эи!— дээш, дискээден бир айыс алгаш, дедирленип үнгөн.

Хсректээннер чедирип келген хамык дүжүметтер: ылаңгыя чылдың-на маңаа кээп, ыяап-ла шагаа таварыштыр албан, үндүрүг дужаар — Улястайны танырлар баштай бо коданы көрбээн өөрүңге билиргеп тайылбырлап киргеннер.

Көрбээн кижилерге ук кода-сүме онзагай солун! Бир онзагай чүве ында чыылган чон чүгле имилеме хөйүндөн эрткеш, хөй сөөк: кыдат, иштики, даштыкы монгол, казах, дунган, уйгуур, делег харын мырыңай Тывага билдишгир дөрбет-баят, элчиген, сартыыл, уранхай тыва дээш-ле баар! Оларнын херээжок-бүсүгүй: авыгай, самыгын, севибир, агай дээш идик-хеви безин аңгы-аңгы аларып көстүр. Оон ыңай ол кодада лама-хуурак, садыгжы-танчааты, дүжүмет кижиле дыка көскүлөн. Оон аразында аштаңгы-түрөңги, самдар идик-хептиг диленип чоруурлар кудумчу санында бо-ла холун сунуп, эдээн догуп келирлер. Ээзи чок черлик ыттарнын хөйү-ле илден. Ол коданың кол арын-нүүрү болза, ында даш тууйбудан тудуп бүдүргөн бедик шивээ херим. Улуг-улуг хүрээ дуганнар: ында бүрээ-бүшкүүр, тун, шаң-кенгире, коңга-дамбыра чингейнип, мөргүүлчү чон кире шуужуп, үнө шуужуп турда черле үзүктөлбөс, чен баткан улуг хемнер-ле! Ол-ла дуган-хүрээ долгандыр хүртү-мааный, ол долгандыр сан салган артыш, күжү чыды харын-даа чаагай чытталып келгилээр...

Хамыктың-на дээдизи харын-даа сүртенчиг сүзүк-чүдүлгениң көскү одаа — хүрээ-хиттин диниг ээзи диниг кижиниң бажын чингеткен, өлгөн кижиниң сүр-сүнсезинин арыглап, бурган оранынче орук айтып, оон төрө аралчып, катап төрүттүнүп мөңгежиирин карактаан, Богда чүпсүн-дамбаа кудукту бир эң улуг Кандан хүрээзиниң чырык чаагай данынын дугайында чаларап олулар. Бистин кол-кол Амбын, Даа,

Бээзилер баштап, хамык белек-селээн туткаш мөгөйни киргенеринден:

— Че, ылап-ла көрдүң бе?! Қандыг чүве-дир? Шынап дириг кижиг дег бе?!— деп, ынаар кирип шыдавайың барган хол куруг өөрү дөстүнмейн айтырарлар.

— Көрбөс боор бе?! Көөрден туржук ооң баскактанып алган ийи будундан айыс алгаш, ооң мырай хөрээнге бажым чедире бээримге, оң холу-биле шуут-ла тейим кырынга дээр-дегбөс оожум салды. Ол сунганым хадак кырында киш-албанымны алгаш, солагай талазында турган сойбунуңче имней аарак көөрге-ле кишти албышаан мени чеңимден туткаш ол сойбуннар талазынче аппаады. Бир лама адыжымга айдыс үрүлө салды, ооң дараазында кожа турган лама ол айдыс үрүлөмни боой дүргөш мойнумга чангаа багланты. Чанында лама мырай белең турар чүве-дир ийин, база-ла сагаан-чүгүртү саагызын чалай каапты!

А бурган барындаа-хептиг болганда, оон ыңай арны, боду кандыг болур чүве-дир?!..

— Арны, боду дээрге... Дөмөй-ле кижиг!

А бурган барындаа-хептиг болганда, оон ыңай арнын будул-чаап бурганшыдып, энгискелеп каарга чалыы чаражы дээрге, сээң-биле мен ышкаш дотка каткан шири дег чүвөн кайда боор ийик! Черле угундан бурган бооп төрүттүнгөн чүве! Бистиң тыва чуртунга моорлап келгилээр кегээннер кандыг ийик? Ол-ла! Ол хамаан чок бистиң хүрээлеривиске эргил-хурал найыр болганда самнап үнүп келир дариги кыс бурган кандыг ийик?

— Ийет, ийет! Ам-на билдине бээди! Ах, мелегейни мени! Оода чангыс дилги кежи ап алыр чай чок болдум! Оон ыңай, аңар?

— Че-че! Оон ыңай дээрге чүү боор: Чүпсүн Домбаа кудукту дириг шимчеп олурар болза-даа, ол ында чалаан Будда бурганнын олурган кижиден-даа улуг алдын-хүлөр бодундан эгелээш энмежок чурук-хөрүк бурганнар-биле дөмөй сүрлүг чаагай. Ол дуган иштиниң чүс шаа күжү, саң айдызынын чырыы болгаш айтызал чыды, ийи чагдым долу хөй ламаларнын ыяң тыртып кумзаттаан номчулгазы, бүрээ-бүшкүүр, коңга-дамбыра ыяң аялгандан кижиг чайгаар-ла эстип-хайлып бурган төлү албаты апаар.

— Эх, чаа! Мен база даштындан-даа болза, хүртү-маанайларны долгап-тейлеп сүзүк чедишкен мен — деп, хөөн чазап турарлар хөй-хөй.

Тыва дүжүмөттөрүнүн бир курук аары — Манчы хаанның Цинчиң кыдаттың бистиң Таңды Уранхайны эренгейлеп чагырган чингине төлээзи, хевей амбыс-чанчын-сайыт — деп моолдап чүзүн-баазын дужаалдар холуй-булуй адап бижиирин шуут-ла шээжилеп алган. Оозун номчуурда безин кандыг-ла-бир моол шургу-даа ышкаш бир-бир дыннаарга хамнарзыг-даа аян-биле ыянгыландыр алганып номчуур. Тергиин мактаныг кояаргал ол! Бир эвес ону дөмейлеп бодаарга тыва улустуң алдар-сураглыг тоолчулары кандыг-бир кайгамчык маадырлыг тоолун ыдып, алгап-йөрээй бергенде ийи караан шимгеш, ол тоол өртемчейинче бүрүн шилчий берген, оожум ийи талазынче чайлыңайнып олурарын өттүнгензиг болгулаар. Азы база бир чижек: тергиин чүрек салып ойнаар игилчи, бызаанчычы, хомусчулар кандыг ийик, шуут-ла эзимаргада хат-шуурган аразында, кадыр сыннар, кашпалдан үерлеп баткан хемнер эриктеринде динмирээн шимээн-дааш далайынче шымны бээри дег ышкажыгай, ону-даа өттүнгензиг олурарлар. А херек кырында ол хөөкүй бижээчивистин баш-доңгазы көңгүс куруг дивеспе.

Бош тенек бодун мактаар,
Борбалчыңнаан бажын чаар.

Чогум-на:

Беш кижичыылган черге
Менди айтырып шыдавас.
Бе соккан черге
Ыт ай деп шыдавас —

дээн ышкаш, белсткеп каан аъш-чем савазы — диштиг тулуптар-ла болгай.

— А хупура! Ол тенекпей бижээчилерде өөделиг, сарыылдыг диизе бижиптер дүжүмет ховар! Кол нуруузу хоолга бижээчилери-ле болгай. Оларны бистиң бо туттурганнар аразында Дажыма, Араажы, Айижи бижээчилер пат-ла билир. Оларның холунуң үжүүн-даа таныр. Чамдык байысаалга болган черге кончуг аастыг-сөстүг эрлерниң өчүүн, сөсдомаан билип чадааш, көңгүс-ле моол-даа эвес, тыва-даа эвес үен-даян чүве далбырып каар. Бодап-даа көрүңер. Ол чечен-мерген, ханы уткалыг чидиг сөстөрни моол дылга шын очулдуруп моолдап бижиир-ле болгай. А боду, аза берзе орук айтырып билбес, аштай берзе аяк шай дилеп ижип шыдавас бараскан төре херээнге канчап киржип олурарыл?! Езулуг омани бадни хомнуң утказын безин билбес дөңгүр шуваганчы, азы карачал хелиңнер ол-ла болгайлар! — дишкеш каттыржып, чуглуп-ла чыдарлар.

— Шынап-ла моол сөс билбес моол бижээчи кылып алырга чүл? «Өлгөн өшкүдөн дүк үнмес» деп чүвең ол-ла болгай. Ынчангаш харын демги-ле — кайы-бир шагда чүгээр бижээчинин диизелеп каан аянын сөстөрүн шуут шээжилеп алган! Ийи караан шийип-даа алза бижип, номчуп чаңчыга берген. Танды Урианхайны эреңгейлеп чагырган мээрең-чаңгы чергенин, тогус одагалыг бүгүдээнин даргазы дээди амбын ноян Өлзей-Очур! — дигилээр.

Оон ыңай:

— Маады, Чооду кожуунну чагырып, мында бистиинде саадап олурар Түүрчү-ваң, Эртине-ваң!

Сартыыл кожуунну чагырып саадаан Ниизи-Бээзи, Агай-Бээзи дигилээш эктин чайып олургулаар. Оозун хамнай аарак номчуптарга, кандыг-бир бижик билбес, чашпаа чаңгы, хүндү ийикпе, че, бир, оптуг хөдел-даа дыңнап орташ:

— Ах, кежээ-ле нарын ат-чолдуг дээргилер чоргулаардыр аа! Анаа дыңнаан кижин безин адап шыдавас-тыр. Бижик билер мындаагылар-даа илдикпес-даа магалыг чүве-дир ийин! — дээш согаш кыныр. Ынчаарга ол хоолчачын үрүпкөн сыңый дег догдайып үнүп келир.

— А-а! Чүү-чүү дидиң моң оол? Каям, база катап чугаалавыдам! — дигилээш дагыннадып дыңнап алыр. — Черле кежээ кичээнгейлиг эр ийин моң — дээш тавакта чип олурган ужа, төжүн-даа сартыктап суна кагылаптар.

ХАННЫГ, ХАЛАПТЫГ БАЙЫСААЛГАГА БЕЛЕТКЕЛ

Ол хире кода-сүме турбуже, демги шивээ чоогунга тускай өргөөлөр диккеш, ооң бир тергинин улуг аккырын даштындан көөрге безин онзагай ногаан торгудан өрзөн үш-үш алды базырыглыг, кара хилиң үш кожалаңныг, ак торгубиле хаажылаан база-ла кара хилиң хаяапчалыг, ак чычы тодарлыг өрегелиг болгаш иштин бүрүн узулгалап сыраан ширтек чаткан... Өгнүн эң дөрүндө хана бажы-биле деңнешип турар ийи каът чөөктеп чымчактаан сембии олуттуг кара сандан дүжүлге салган чанчынның саадаар олуду ол. Оон өске от, паш ышкаш кандыг-даа дериг чок. Дүжүлгениң он, солагай талаларын куду хана баары-биле демги-ле ширтек кырында олбуктарга улай чадып бадырган. Ол болза, чанчын сайытка бараан болуп кады олуржур дүжүмет, бижээчилер олуду. Ол өргээден шала коңчак, кожа-кожа дөрт-беш

шаа өглөр диккен. Ында улуг, биче дүжүмет, шериглер үнүп-кирип, шаараңайнып маннажып турар. Бир-ле өгдө аыш-чем дөгөргөн паштанчы галчы, кыдат, моол, харын-даа авыгай-бүсүгүйлөр-даа дойлуп турар. Ол-ла бүгүнү бир-бир бодаарга кандыг-бир найыр-наадым болурунга белеткээн ышкаш көрүш үзөкүүленинде бир-ле онзагай, харын-даа көрбээн кижиге таныттынмас сүртенчиг чүвө: ол улуг каас өргээ эжинден көстүп турар шөлчүгөштө дөрт-беш хире турган кижин бажындан элээн бедик адагаштар кадап тургускан. Ол адагаштың өрү ужунда ыяк кадап каан доора будук-даа ышкаш ийн дугай хире моң ыяштыг. Ол адагаштар дөзүн долгандыр манза ыяштан кылган төгөрник чадыглыг. Ону көргөш чамдык кортук чүдүкчүлөр сиринейнип тейлеп эрткилээр! Кижин болганың эң-не бак, дүжүнге безин кирип-көстүп көрбээн сүртенчиг «дериг херексел» чырык хүн алдынга көстүп келгени бо!

Танды тывазындан келген хамык ноят-дүжүмет, чанчын-сайытка, Богда Чүпсүн-Домбаа кутуктуга белек-селээн өргүп тудуп тейлеп, чолугушкан соонда хаан төлээни амбын-сайыт ол-ла дөгөргөн кол шаажылап өргээзинде бедик дүжүлгезинге кээп саадапкан. Ону эдерип бараан болган хамык лама-кара дүжүмет албатызы дөгөре-ле доңгаңайнып, ыргаңайнып эдерип келген. Оң кадында октуг-боолуг албан шерин-даа ында-мында чыда, селеме кожаңайнып-ла келгилээн. Хаан хоойлузунуң тос эрээзинин бүрүн дериг-херексели болгаш ону холга тудуп: «кап-шүүп күүседир «хан-ныг холдуг», караа чидиг «эрээжилерн-даа» оон дендээш харын ногаандыктары-даа азыг-диштерин шаарай тыртын-гагылап алгылаан ышкаш, адыттыр-дүндүйтүр шергеп келгилээн, дөстүнмейип манап турары илден. Бо-ла бүгүнү мынчаар белеткеп дөгөргөнин ылаңгыя Хемчиктен келген дүжүметтер хөлчок ылавылап көрбүшаан халапты-биле коргуп гурганнар. Оларны ам каяа, канчаар олуруштурарын Өлзей-Очур амбын нояны-ла кол баштап, башкарып турган. Баштайгы байысаалгага оларны шуптузун чанчын-сайыт кирип, олуруштуруп алган. Ол-ла «кара-өг», кара-бажынга эккеп ийн-чангыстап суккан соонда, шынап-ла кара тамыга кирген-даа, үш-дөрт хонган. Чүглө октуг-боолуг шериглер оларны шыңгыы кадагалап, ол-бо үндүрүп-кирип өле-кара «чем» суксун ижиртип албадарга ында-хаая демги-ле Намчал хүндү, Айнжи бижээчи олар кээп хслемечилеп келир, хөй чугаа-сөс-даа чок, дүмбей турганнар. Херектээннер аразында арнын көржүр харылзаа-даа көнгүс!

— Шыята! Кичээниңер! Туттуңуңар! Байысаалга эгеледиле — джиңи хелемечилер дүүрөп, сымыранчы бергеннер.

Хамыкты мурнай-ла Кара-Монгуш Тергини-Бапайжыктың буттарынын демирин адыргаш: ийн-үш шериглер сүрүп байысаалга өргээзинге сөлөп киирген. Ол каас өргээниң эң дөрүндө дүжүлгедө саадаан кыдат чанчынны болгаш ооң ол-бо чанында олургулаан амбын Өлзей-Очурдан эгелээн тыва дүжүметтерин көргөш кайгал эр, демирлиг ийн холубиле черге даянып сөгүрээш олуруккан. Чыдалыг боолар туткан ийн шериг артында тургулапкан.

— Чаа, кайып келдиң? Кым деп кижи сен? Адың-шолаң кымыл?— деп, Чан-сайыт хөлчөк оожум, харын-даа чазык-чаагай, хүлүмзүргей шырай-биле кыдат аяшныг моолдан айтырган. Айжи бижээчи тывалап очулдурган.

— Чаа!— деп бир мөгөйгөш:— Таңды-тывазынын Хемчиктин Бээзи кожууну Дугар-даа ноянның чагыргазында Кара-Монгуш Бапайжык дээр ийин — дээш бир мөгөйгөн. (Моон соңгаар очулга чоруп турарын айытпаан.)

— Охай. Оон ыңай кандыг-кандыг чазак чагыргалыг мен дидир силер? Эки тодаргайы-биле?

— Ийе-ийе! Тодарадыйн, анар! Мээң чазак чагыргам хөй, четчир анар: арбан даргазы, суму чаңгызы, кожууннуң нояны (Даа, Бээзи) ийн дакпыр; монголдуң зорихт-хаан аймактын Бээзилер Захтаржал Дактан-Доржу олар ол Хемчикте Дугар, Сагаан ийн ноянның кырындан баш тудуп чагырган дээрден кадыша Таңды Урианхайнын Бүгүдээни чагырган мээрэн, чангы чергенин тогус одагалыг амын Өлзей-Очур мындаагылар шупту мында саадап олурар. Бо бүгүнүн бажында Манчының эзен хаанывыстың албатызы бис анар!— дээш черге чедир мөгөйип, чавыс сөгүрээш: — Шак мындыг: Хаан албатызы, кара баштыг араттар бис! — дээн.

— Ээ, шынап-ла четчир-даа ышкаш ала! — дээш, Чанчын харын-даа мактап, магадаан хевирлиг ол-ла олурган дүжүметтерже «дыңнадынар бе, көрүңер!» дээзиг бажы-биле Бапайжыкче имнеп айыткан. Ынчаарга олурган дүжүметтер анаа каттышканын илередиң, чанчынче мөгөйип шимчээннер.

— Че, Кара-Монгуш Тергини-Бапайжык! Бо Улястайда чүгө, канчангаш чедип келдинер?— деп, чанчын элээн ылавылап, дыңзыг үн-биле айтырган.

— А-а! Бо-даа бир өөнө кайгамчык айтырыг! «Төре-ёзуга удурланган алдан-дургуннарның бирээни херектээн!» дээш, тудуп дайылааш, мында чүдүрүп, сүрүп эккелген чартык өлүг, балыг-бышкын сектер бис ийин аңар, көрүп болгаап

олур силер, өршээл, буянныг дээди мындаагылар!— дээш мөгейген.

— А, ынчаарга ол-ла үүлгеткен яла херээнерни буруу деп миннир силер бе? Чүл ол?!

— Чаа! Ол яла херээвис болза шак бо Хемчикте тудуп турар чазак-чагырга, тергийн каржы ёзу-чурум, эрээ-шаажыга чагыртпас бис дээш шуут чөрчүп, холга кирбейн бөлүгөжип удурланган бис. Ол удурланырда ёзу-чурумнун шынын негеп туруп келген бис. Ону чажырбас бис. Сагыштан хөделген бис, аңар! Ол дээш буруудадып турары бо...

— Ынчаарга-ла бо туруп турар хаан төреге удур ышкажыл силер?

— Ой-оой! «Хаан!» деп сөстү маңаа холуп, кирип черле болбас! Харын-даа ол хааннын хоойлу ёзузун каржызы-биле үрөп турар эн-не ялалыг ёзу-чурумга дендии өжөөнниг албатылар бис. Ол дугайын маңаа бирден-бирээжок коптарып, шынын тыварда, силерниң бодуңарнын мурнуңарда амытынныг чедип келгенивиске дыка өөрүп тур бис. Харын маңаа сөстүг-дылдыг эш-өөрүм бо аар хоругдал — киндан, кара-өг, кинчи-бекке аш, аарыгдан өчүк берип четтигип шыдавайн баарлар ыйна — деп коргуп олур мен. Маңаа өчүп бээр чүве-ле хөй! Эки-ле кичээнгеилиг болгаап көрүңер, хевей-амбыс чанчын! Улуу-биле мөгейип диледим, аңар.

— Сээң ол-ла удурланып олурарың «ёзу-чурум үрекчилери кынар чүвөл?» Тодарадып шыдаар сен бе?

— Шыдавас боор бе? Чаңгыс мен-даа эвес, мында туттуруп келгеннер дөгере-ле чүгле аксы-биле сөглөп херечилээр эвес! А оларның эът-кежинде, мал-биле дөмейлээрге «саарында баскан таңма, кулаанда кескен им дег» тода сөглөп келир. Ол боттарында бар сорбу демдектен артык бажын алзып, амызы барган эш-өөрүвүстүн ады-чолу, дулгуяк калган кадайлары, өскүс калган ажы-төлү болгаш ада-ие, хадуңмазы ам-даа дириг ыглажып чорлар! Ол ышкаш дириггеле караан дешкен, кыры-чодазын үзе шыңдалап доңуруп каапкан чөмдүк, бертик кижилер чурттап чорлар, бар анар! Ону билир киржикчи баштыңчылары бо олурлар-ла — дээш ол-ла олурган дүжүмөттеринче эргий көргөн. Олары удурланып шинейнип, шимчей бергилээн.

— Адыр, а-дыр оожум, дээргилер! Корга бээдиңер бе? Актыглар кортпас! Харын дидим апаарлар болгай! — деп, чанчын көскени кааптарга, даштындан ийи шериг кире хонуп келген. Чанчын оң холун оларже оожум көдүргөн... Шериглер хөлчөк аянныг ээрлип үнө бергилээн.

— Оожум-оожум, оваарнынар... Адырам бо Тергиин-Байжык, сен чогуу чүнү чугаалап олур сен? Бо төрө херээнге удур бак-яла үүлгеткен идегеттерни ялалап шийтпес деп олур сен бе? Ындыг бе?

— Чоок, чок анар. Харын оларны дарый-ла шынгы шнидип, торгап ялалаар херек деп алгырып олур мен, анар! Оон башка хаан хоойлузу хоойлу-даа болбас. Ооң албаты чону чон-даа болбас! Оран-чурту чурт-даа болбас. Мынчап-ла кижилер бирээзи бирээзин өлүрүп, хилинчектеп, ханга борап туруп бээр, хоржок!

— Охай, охай. А оон?

— А оон чүү болур боор? Хаан, бурган, хоойлу-даа чок, Хоойлу билбес дүжүмет хол чедип, кодан билбес ыт өг долганып, аас-кежин, ачы-буян-даа чок сандаргай, самыын эзу туруп-туруп буурап дүжөр бо-ла!..

— А сээни-биле болза ам канчаарыл?

— Хаан хоойлузу үрөөннерни доп-дораан хоругдап, чогуур ялазын онаагаш, бүгү чуртту агартып арыглаар. Оон чону оюн оя, чигин чире чурттаар. Хемин кезе чурттаар.

Дириг чорааш кижик-буян үүлгедир,
Өлү бергеш бурган дываажан оранынга барып төрө аралчап,
Төрүүр аас-кежин четтирер ол-ла!..

— Чаа, кандыг-дыр, дүжүметтер? Дыннап олур силер. Шын бе?— дээш, чанчын шупту олурган дүжүметтерже улуг айтырыгны хөмө салып, хары манай берген...

— А-а, а-а! Мм... Ол-ла! Куруг аас чүве-ле болгай... мгм...

— Шын-дыр бе? Дидим!— деп, чанчын дорт хары негеп шынгы айтырган.

— Ийе, ийе, анар! Шын... шын болбайн... — деп, Даа кожууну монголдан кээп чагырып олурар өөлет-дарга Сагаан ноян элээн сүрээдеп, ышкына салгылаан...

— Оха-ай! Шын денерден, чээ — дээш, чанчын дүжүметтерни алдыртан өрү эргилдир көрүп чоктааш, чанында амбын ноянга четкен...

АҢЧЫНЫҢ ЧУГААЛАРЫ

ХОПТАК СЕТКИЛ

Дүктүг бир-ле катап өңнүү Дүгериниң чөпшээрел бижинин чарбалажып кады аннаан. Хорумнуг бербейи чораан эвес, сувай мыйгаан барып-барып аңаа душтурган: «Адырам, Дүгер бөгүн Сыын-Чайбаста амыргалап турар. Ол хире ырак черге боо даажы дыңналыр эвес, мындыг чаагай кежикти оон-биле үлежирининиң орнунга эът ховар шагда чааскаан четтирген болза... Аа хупура, аннын дөрт мөчүзүн дөрт башка кевир аскаш, шык үндүрбейи баар-дыр. Кезек болгаш чылгы хавырып чорааш ап-ла алгай мен» деп бодалдарга туттурган эр семис мыйгакты дер-бузу төктү берген дерзин шырай тыртыныпкан, коңчуг шалып ажаап турган.

Холдун сииринден аргамчылааш, боду баштай ыргак дытче үнүп алгаш, үндүр тырткаш-ла будукка аскаш, эъттин кызылын чажыра чингис-биле шуглап турган. Сөөлгү бутту азыптар будук тыппайи, узун-дынынын ужу-биле ону ыяштың унунга баглааш, дүжүп олүра сагынган: «Бо кадыр-каскак тайгага узун-дын чок канчап чортар? Адырам, моон куду ам-даа кулаш ажыг баг ышкажыл, аа хупура, моон үзе шааптайи, метр чарты багдан когарай бээр эвес». Кара бодалдарга алыскан эр имиртиней бээринден база сезингеш, ооргазында астып алган хынындан бижээн ужулгаш, дыттың унунда багны үзе шааптары билек, адаанда тептинип турган будуу-биле кады чизирткейнип-ле баткан. Үстүндөн туттунуп турда, оон деңзизин ууп турган кургаг будук, баг үстүрге, хенертен келген базышкынны каяа шыдаар, инерцияның аайы-биле сыйлып чаштай берип-тир. Черге чедир улуг ырак эвес, ынчалза-даа угаан дүрген болгаш, бижек кырынга дүшсе айыылдыг деп чүвени кижин секунда дургузунда бодай каапкан, ону өскээр октаптар дээш, оң холу-биле эпчок кээп дүшкен. Дыттын эн адаккы будуундан туттуна кааптары билек, оон кырын орта окталгап бүгү аар мага-боду кээп дүжерде, чиңге кырыдан сына берген.

— Ой халак! Ой халак! Кончуг чазыйны! Улуг хырын бодунун бажын чиир деп чүве бо-дур көр!— деп боду бодун карганган. Ол каргаашкынны деткээн дег, мурнунда хаяда кускун таалайын таккылаткан.

Дүктүг одагга дыка орай күдүйе берген, уё-човууру төктүп-ле келген.

— Бо канчап бардың?

— Хай болган, ушкаш холум сып алдым.

— Каям, от чырынынче бээрле. Каяа ыпчап турдуң?

— Хүн-Кербесче тояп чоруй баргаш... Уё-уё, дегбейине көр.

— Адыр-адыр, берттикке шору кижини мен, тудуп көрсөйүн. Охаай, холуң шимчетпе. Харын-даа барыктыг, кош кыры сынган-дыр, дүргөн чаткыыш салыр, оон башка арга чок. Адыр, чаткыыш чазап алайын, оон пөш чугу чагаш...

«Пөш чугу» деп сөстү дыңнааш, Дүктүг балыгланган дини ооң-биле орааттынган соонда, кадык хевээр халыш ыңай болур деп аңчыларнын чугаазын сактып келгеш, сеткили сергеш дээн. Сынган сөөктү чаткыыштап алгаш, эмчиге-даа барбайн олчаан эттинип чоруй баар таварылгаларны ол боду-ла көрүп чораап.

Дүгөр одаг чырынындап ыравайып, кургаг тал одургаш, чара шапкаш, чаткыыштар сомнай шаап алган. Катап ыңай болгаш, удаткан чок пөш чугу эккелген.

— Бээр кел, бо төжекке холуңну чөлөндүр сал, охаай, сынган сөөктү баштай эвинче киир туда кааптар, чым-сырт дээр эвеспе, меңеп-ле болбас, холуңну ушта шелер болзуңза, ат болганы ол. Опа-а!

— Уё-уё!

— Аа экис! Эвинче кире берди, тавыландыр сынган сөөк арта дызырт диди. Ол боор көр, ам чуктаар. Та-а-к, ам чыткыыш салыр, туттун-туттун, бичин дыңзыдыр шарыптайн. Та-ак, болду-ла эвеспе. Холду халаңналас кылдыр ам эгинге кастап каар — мындыг-ла чүве бо, друк. Шыята, ам кандыг ышкаш?

— Богда, дуңмакым, арта чинк-чинк, таптыы сүргей апарды. Кандыг кончуг буяннын кижини боор сен, каяа-чүге мындыг эртем-шидиге өөренип алганың ол?

— Эртем чүү боор менде. Кара чажымдан хой аразынга өскөн болгаш анай-хураган, хой-мал буду чаткыыштаарын адам-немден өөрөнгөн мен. Тыва улусту сөөк бертинге черле кончуг дээр болдур ийин. Кадык холуң-биле аякты тут, кай. Изиг мүнден аарта, өзээникен боор сен. Па, эдээнде аң дүгү-даа ышкаш чүнүл? Ужурлап кагдың бе?

— Уё... Кончуг сээдең... Адыг базып каан мыйгакка таваржы бердим. Оон дааш үнгөн, угаан кут чок ыңай боорум-да... Ооска тептингеш... Уё, бо-дур ийин, хайлыг...

— Че, чоор сен, аяаң кай, ам база кудуптайн, хулбүс дөңгүп кагдым.

— Эки-ле мүн-дүр!

— Аарта-аарта, харын-даа чайлыг берттик-тир, бут кем-дээн болза, сени кайыын кижиге тывар Хүн-Көрбесче узудап бээр, болбаан эш-тир сен.

— Харын аан, дунмакым, чазый хырын чүнү кылбас дээр сен... Ат-ла бол частым, аа өршээ!..

Даң адып орда, аңчылар хулбүзүнүң эъдин үлей дерги-лепкеш чаныпканиар. Дүктүг бодунуң чудун олчаан ытта-ваан.

Хайыраан мыйгак! Хайлыг хоптак сеткил...

ШОҚАР

Саарыгны куду салдадып-ла тур мен. Шыяата, дөңмек дег дөңгүр көк кадыргы алды-ла! Артымче шелип дүжүрдүм. Ой халак! Артымда база хем бадып чыдарын уттуп ап-тыр мен. Мурнумда хемден ужулгаш, артымда ооң адырынче чирип киириптим.

— Чоп тур сен, кадай! Эдээн-даа болза дозуппас!— деп хейде-ле ыяткан кижиге ыдын өлүрөр дээн ышкаш эрикте турган кадайымны кончуп эгеледим.

— Карааң канчап барган, хайыраан балыкты ышкынып-каш, ам кадайыңга чарбып де? Амыр-дыр бо, кижиге-даа ым-зандырып каа дег, ашак боор бо!— дээш, кадайым бүрүлери шалырады ыңай-ла болду.

Ой халак! Ам кадайым база ышкынып алдым.

Сырткыжым ам артымда хемде салдап тур, олче-даа сагыш салыр харыым чок, кадыргымны-даа уткан, кадайымны хомудадыпканым дээш, бодумну кончуп, девин-делегей-ле тур мен.

Карак сүлде, кадыш дээр чүзүл?!

Оста ылдыртына берди бе моң дээш, таваар уштуп эгеледим. Будум аразындан бир балык чызыр-чазыр ыңай болду, холумда сып база катап кадыш диди. Поок! Сырткыжымда ам база балык туттуна берип-тир! Мындыг-даа хөктүг чүвени кым көргөн! Кончуг-ла улуг шокар! Чедип үндүрүп олур мен. Бо-ла сирти көстүп келди. Дем-не туттунган хире, пат-ла шаа төнүп калган, бурундук эдерген буга дег шөлээн эштип олур.

— Бээр кел, бээр кел, бел оглу! Охаай, меневейн-не көр.

Солагай холум-биле хөйленим эдээн бүдүү чүвүрден ушта

тыртып алдым. Шокарны бсл чедир көдүрүп чоруй, ооң-биле чөргеплетим! Олчаан туткан болза, холга-даа каяа сыңарыл ол, чылбыргайы аайлыг эвес, сугже мойт-ла дээр ыйнаан.

Шыята, кончуг улуг шокар холда ам-на кирген эвеспе! Хөйленим-биле кулугурну улам быжыдыр ораап-ла тур мен. Бо сыптың анчыын але, киж и эдерип канчаарыл, өштүг! Аа, садараан, жылка ону чедип олурар чүве ышкажыл. А богда шокарның улуун, бир-ле куспак! Өршээ, хайыракан! Өрү көрүп берген күжүр Хемчиимин! Ам катап алымнай бербе шүве. Чүглө бо ортулукту кежип алыйн, ооң соонда...

Чүвүрүм баан чешкеш, хөйленимде ораап алган балымын-ны шуут-ла белге чыпшыр колуннаптым. Чеве, бурунгаар! Ой, делегейим, даштарның тайгырын! Шупту балар. Бо суг-нуң шапкынын! Киж и-даа ойтур шааптайн моозу, өршээ! Ава-а-й! Думчуумче суг кирди! Ээ, богда, эштиплетейн. Аа халак, сыырткыыш сывының шаптыктын! Үзе тептейн мону адыр... Молчурт! Ой халак, чүвүрүм баарды!.. Че, хамаан, тын менди үнзе-ле. Ону сүрөп болза, ос адаанче хептелдир шаптырып ат болур, аа өршээ! Бурунгаар!

Эрикче үнүп келдим. Мүн-не плавкалыг... Шокарым бо-ла белимде кыймыннай-дыр, аа ядараан, кижиргенчиин! Колуну дүрген-не чежиңтим, шыкка маш барып дүштү. Чаагай-ла шокар! Аа богда агараңайнып-ла чыдыр.

— Када-а-й! Бо чүвениң улуун көрөм!

— Куйт дээр кускун-даа чок, сайт дээр сааскан-даа чок, кадай арлы берген, моготтынган.

Ортулукту кежир суг-чарым чайтыладыр халып-ла олур мен. Элезинде кадайымның истери дуу-ла барып-тыр.

— Сары-ы-м. Сагла-а-й! Бо чүвениң улуун көрө-э-м!

Поо хайт, бо-ла шырыш аразында олур ийин моң.

— Чүү чүвениң?

— Шокарның аан.

— Оой эжен! Шынап-ла! Канчап тудуп алдың?

— Кара хөк чоор! Артымга сугга сыырткыыжым салып алгаш, сени бодап турумда...

— Ол-ол, үргүлчү мени бодап чор. Олчага манаг херек. Электен чүге эшкедедин.

— Қалбак аасты канчаар сен ону, кадай, өл болгаш өр-тенмес чүве-дир ийин харын. Ол-даа канчаар, кончуумну көр даан, суурже канчап кирер мен ам?..

— Аа? Чүвүрүң кайыл?..

— Шокарны белимге колуннап алгаш, эштип кежип олур-умда, ону суг ушта шаап апарды.

— Ха-ха! Балыкка орнапкан де! Че, ажырбас оң... сен арыгга турунда, мен маңнап чоруткаш, бажындан чүвүрден эккеп бергей мен аан. Үжен акшаның чүвүрү-ле чүве харын... Үжен акша-биле садып чиир мындыг чаагай шокар орук аксынга чыдар эвес. Назыда оода чаңгыс-даа катап балык эьдинден тоттур чип көөр-дүр! Картошкалаар балык мүнү эм чүве дивежик бе. Че, мен маңнаптайн. Аа богда, аарын алс моон!

Изиг элезинге чиншеткеш, кум кынны берип-тир мен. Дээлдиген сиигейнип келген соонда, шокарымны теп алгаш чоруй барды. Ыглаптым. Хайыраан шокарымны, хайыраан чүвүрүмнү!..

КЕЗЕМЧЕ

Авам сугнуң күзээниң мурну-биле баткан судак кара сугнуң бажынга бо-ла балык дунчулай бээр чер. Бистиң суурнуң оолдары ырак-узактап келген балыкчылардан ону чажырап.

Башкы хар чаапкан. Хемчик кежип, хоорайдыва чанар өйүм келген. Чеңни көрбүшаан, акымның аьдын суггарар дээш, судактыва чортуп кирдим. Дунчу турар ээремниң дужунга чорумда, балыксы аажок кыннып келди. Аьдым безин былгырыпты. Дошта үглээн кускун, сааскан деп чүве кара түмен!

Сүлде-ле бо ыйнаан! Дунчуну чиндип каапкан чыдыр.

Доштуң оюк черлеринден үнген кара сугнуң чылыг тыныжы бургурап, эртепги соок агаарга бусталып тур.

Чүү хоралакчының үүлгедиил? Дошту кезек-кезек черден ойгаш, четки-биле хамык балыкты шүүрөп апарган. Изин көөрүмге, ийи кижин эрикке үш шоодайны чөлөндир тургускаш, балыкты чык долдур савалаан болду.

Аьдым өртеп кааш, ис кезип тур мен. Өөр балыкты өс-күс байлаң-даа артырбайн, ораны-биле сыырыпкан маңгыс-тарга хыым-на ханмайн-дыр. Ийи кижин шоодайларны арга-жып тургаш, кедезинде тургузуп каан кожактыг мотоциклге чүдүргөш, ол чоогунуң чыжырганазын база-ла дамдыктап кактаан. Улуг олчазын дойлааны ол ыйнаан, «кылаң-кара» шилдери-даа чыдыр.

— Чоп саадай бердин, оол?— дизе-ле, артымда Карбы акым чеде хонуп келген тур.

Хар кырында истерни аңаа көргүскөш, дунчуже айтырымга:

— Дан бажында мотор дагжады. Чыжырганалаан улус ыйнаан дээш тоовадым. Хартыга черле кончуг ээрип хонду. Айдында даңны атсы балыктааннары ол-дур, кончуг маңгыстарны — деп, кижим изигленгеш, ынаар-ла ис үндүрүп алгаш. Хемчикче шиглей чорупту.

Акым аңчы-исчи-даа кижги.

— Дунчуну дүүн хүндүс-ле, чаңгыс чадаг кижги тып келген-дир. Изи хүн караанга эрип чытканын көрдүң бе?— деп, акым исче айытты.

— Па, дилги истеп чоруп орган кижги-дир мон.

Ол ис бисти Хемчиктин эринге чедирип келди.

Улуг орук. Мотоциклдиг чоруп орган улус дилги изи көргеш, тура дүшкөн. Чүгө?

Дилги ызырын чораап балыының казырып изинге тогладып чораан.

Бажы каткан балыкчы ону эскерип каан-дыр. Ол дилгини истеп чорааш, дунчуну тып алган.

Алаак-Аксында чаңгыс тут бар. Олап кежип турарлары чадавас дээш, хап орган бис. Аңаа-даа чедер чүве кайда боор. Улуг хырын ээзин чиген дээн ышкаш, Буга-Дөзү-даа эртпээн, бо-ла дугуйу чарылган, канчаарыл дээнзиг бисче уткуй келдилер.

«Улусчу контролер» деп шыңзылга дептеримши көргүзүптеримге, эрлерин арыштары өскөрлү хона берди.

Мотоциклдин аккумуляторун адырып алгаш, (кайнаардаа барбас кылдыр «тактагалдайлаарым» ол) Алдан-Маадыр көдээ Совединге барып демдегледим.

Хоралакчыларны акым-биле ислээн ынчаар сотка олурткан бис.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

КЕРЭЭ

Адар-Аңчыны бо кавыда тапывас кижги чок. Ооң алдары аныяандан-на бедээн. Ооң чылдагааны чүл дээрге, ооң аннаары кончуг. Шаанда бүдүн чыл дургузунда аниал турган. Ам хоойлу шыңгыраан, негелде дыңзаан, харысалга улгаткан, ынчангаш чүгле сезон манаар апарган. Сезон келир-ле, ында уйгу чок, байгы сагыш тайга бажында. Чоруп-ла турар, чоруп-ла турар...

Ооң чурттап турары суурда эш-өөрү, ылангыя кожолары ону соора көрбөс. Көргөн кижиле кайы ырактан алгырар:

— Ужа!

— Бодуң ужан чок чүвө бе?— деп, ол хыйланыр. Демги-зи аайын тыппайн баар.

— Бар-ла. Ындыг болза төш! — деп, салдынмас сагыштыг апаар.

— Бодуң төжүң чок чүвө бе? — депкеш, Адар-Аңчы кылаштап чоруй баар. Хевирин бодаарга, шыжыгар сагыштыг.

Шөлээзини санаваaska, Адар-Аңчы чаңгыс-даа суббота, улуг-хүн, ол хамаан чок кандыг-даа улуг байыр-чыскаалдарда бажыңыңга олулар ужур чок. Олча-омактыг кээп турар болгаш, амдажый бергенн ындыг деп кожолары билип турганнар. Үргүлчү куруглап турар болза, чөгели төнүп, хөңнү калып-ла каар болгай але.

Чогум адары-даа шынап кончуг. Мен ону каш-даа эдерген меп. Ылаңгыя койгун эвинге болза-даа дендии. Ол далчыр чаа изин ак харга арттырып каар болза, шорuzu, дораа-ла пашка каргырткайны бээр. Сөөлгү үеде Адар-Аңчыны көрүп, билип турарымга, чааскааннаар апарган. Ооң оозу база чөп боор: аксы бош кижилер көвүдээн болзаыкпа.

Чаа чыл келген. Кайда-даа кижилер шагаалаар ужурлуг. А Адар-Аңчы шагда-ла тайгада олурган. Өске кижилер деп, он ийи шактын кагарын, Соок-Ирейнин келирин ооң манап олурган херээ чүү боор, кадыг эр демин-не шагаалап каанкан. Оон чүдөк улуг от ужуткаш, черле ындыг чаңы-биле, отка ооргазын дөгөп, кезек чыткан. Ол шакта ооң күзели билдингир: куруг чанып болбас, бети дээрге койгундан алып. Ынчап чыткаш, удуп калган. Көргөн мен, черле уйгужузу хөлчөк кижиле чораан. Ол хиреде хензиг-ле дааштан оттуп кээр. Оозун бодаарга, чүрээ одуг чыдар, коданчы ыт ышкаш. Чүрээ одуг чыдар улустуң дүжээри кончуг дижир чүвө. Ол черле шын турган боор. Адар-Аңчы база ындыг кижиле чораан, черге хонганда ыяап дүш көргөн боор.

Ам база-ла дүжөп эгелээн. Хөлчөк улуг койгун — сарыгхаай маңнап келгеш, та ышка оптуккан, та аңчыда багай чыт бар болган, кезек када думчуун борбачнадып чыдыргаан. Оон, өрге ышкаш, ийи бут кырынга кожайып туруп келгеш:

— Ужа! — деп, бар шаа-биле алгырган.

Койгун эвинге кончуг кижиле койгун дылын билбейн канчаар.

— Бодуң ужаң чок чүве бе? — деп, Адар-Аңчы харыылаан.

Койгун аайын тыппаан.

— Ындыг болза, төш! — деп-тир.

Адар-Аңчы чыткаш:

— Бодуң төжүң чок чүве бе? — деп-тир.

Койгун бир холу-биле ужазын суйбаттынгаш, өске холу-биле төжүн суйбаттынгаш, эктин кыскаш, айтырыын улам тодараткан:

— Сартык бар бе дээрим ол-дур ийин.

— Сартык даарта чугаажок үнер — дээш, Адар-Аңчы хая көрнүп чыткан боду ам отче көрүп келгеш, коргурады хаарыктай берген. Койгун кайын чыттырар, эктинден барып тырткылаан.

— Чүл? — дээш, Адар-Аңчы бажып ковайтып келген.

— Керээден чарып ап көрээли — деп, койгун мындыг ыйнаан.

— Керээ? Чүү керээ, кандыг керээ? — дээш, Адар-Аңчы ам ковайып келген.

— Койгун ак хөвөң дег тонунуң хойнунче хол суккаш, дүрүп каан саазын уштуп эккелген.

— Мен бо мындыг төзевилел кылып кагдым. Хынамчалыг номчааш, аттан салып бээр силер бе — дээш, дүрүглүг саазынны аңчыже сунган. Адар-Аңчы карааның шилин тыппайн, ол-бо үжеттинип туруп-туруп, оозун от кыдыындан тып, кедип алгаш, номчуп көргөн.

К Е Р Э Э

Моон адаанда ат салган бистер, бир талазында, арганың эң улуг аңы Сарыг-Хаай, ийи талазында, аңчыларның төлээзи Адар-Аңчы бо Керээни чарар ужурувус болза:

1. Адар-Аңчы моон соңгаар бо аргаже боо чүктеп алгаш, кажан-даа ис баспазын хүлээнир.

2. Аргажок келир ужур таваржы берзе, ол келгеш, койгун, элик-хүлбүс, сыын-мыйгак, буур-булан болгаш куштар ышкаш, кижиге хилинчээ чок аң-кушче боо шыгаавазын дагдынар.

3. Өлүрөр болза чүгле адыг, бөрү, үгү аймаан өлүрөр.

4. Үстүнде айыткан үш чүүлдү Адар-Аңчы үргүлчү сагыр болза, ол араатаннарның кайда турарын койгуннар туралы-биле айтып бээр.

5. Бир эвес аңчыларның төлээзи бодунга хора чок, хамыктың мурнунда, койгун ышкаш аңнарны өлүрө бээр бол-

за, Адар-Аңчыны чок кылыры-биле адыг, бөрүге койгушар айтып берип турар.

6. Бо Керээ дугайын өске бүгү аң-кушка чарлаарын койгуннарга дагзыр. Ону доп-дораан, бо дүңе-ле кылыр.

*Арганың эң улуг аңы
Аңчыларның төлээзи*

*(Сарыг-Хаай)
(Адар-Аңчы)*

Керээни номчуп көргөш, Адар-Аңчы баштай бажын дыр-баттырган, оон хеп-хенертен каттырып өлү-ле берген. Каттырып-ла олурган, каттырып-ла орган, кара баары каткыже каттырган. Арай боорда соксааш, хөрээ догданайнын ора, чугааланган:

— Барып-барып байтак койгун-биле кижн кажан, каяа керээ чарып чораан чүвөл. Амытанга ат, чонга шоот — дээш, саазынны ора согарынын кайызы чорда, Сарыг-Хаай ушта соп алган.

— Шынын ол бе? — деп айтырган.

— Шыным ол.

— Че харын, ыңдыг-даа болгай аан. Мында, мооп ырак эвесте, аштаан улчумал адыг тояап чорду. Сен кулугурну аңаа барып сөглээр мен — депкеш, Сарыг-Хаай ыңай бооп чыдырда, Адар-Аңчы ам шуут дуп-тура халып келген.

— Ойт, аңаа тур! Кай баарың ол? Чүү дидиң? Кайда адыг чор?

Сарыг-Хаай дедир келгеш, майышкак даваны-биле айтып тургаш, дүрген-дүрген чугаалаан:

— Мында-мында. Дүгдө-дүгдө. Мырай мында, дазыл алдында. Чүдөк-даа адыг — даг-иргек.

— Кай, бээр эккел ол саазының — дээш, Керээни ап алган. Оон саазынны чаза тудуп көргөш, дедир сунган.

— Бодуң баштай адың сал.

Сарыг-Хаай чывыжаш кылынган.

— Көрүңер, мен адым салып каан мен.

Адын койгун каяа салып билир, дөрт даванының изин арттырып каан бооп-тур. Шынап-ла ак саазында танма-биле дөмей. Адар-Аңчы көрүп туруп-туруп, даарта меңээ таваржыр-ла-дыр сен ийин деп бир бодангаш, улчумал адыг дугайы сагыжыңга кирип кээрге, эът-кежи соолаш кылыңгаш, карманындан карандажын уштуп, адын салып бергеш, ол тояанчыны даарта меңээ айтып бээр эвес сен бе деп-тир. Сарыг-Хаай черге чедир мөгөйгөш, Керээни колдуктапкеш, шураалыктап, кожаалыктап, танцылап чорупкан.

Адар-Аңчы бир көөрге, улуг кара чүвө караанга көстүп келген. Келзе-келзе, адыг! Кедергей-даа улуг адыг. Адар-

Аңчы алгырыпкаш, оттуп кээрге, кым-даа чок. Оду хөмүрээр-ип калган, хар дээрге кодан-тавактап чаап турган. «Ыы, кулугур, далчыр-карак, кижн дүжүнге кирил. Чер сени шүве! Изин даарта таңма эвеспе — деп боданган.— Күүс-күүс, ам-даа чаг-ла, ак харым!»

Хар ооң аайы-биле тө каапкан. Долгандыр кайнаар-даа көөрге, черни ак хөвөң шуглапкан, ыяш-даш-даа ак чоорган эштипкен. Адар-Аңчы рюкзагын чүктөпкөш, боозун эгин-непкөш, базып каан. Агаарның экизин канчаар, тынып хан-мас! Тайганың делгемин канчаар, эргип төтпөс! Адар-Аңчы ол черлерни билбес эвес, баргы-баргы дег черлерни таварып, далаш чок базып-ла орган. Кускуннаар алгыржып, кыры-биле ужуп эрткен. Ынаар ыракта торга каң хаайы-биле ыяш үттеп эгелээн. Эргек дег шиңжөктөр мыжырттыржып, дят будуктарын чиндээш турупкан. Ооң соонда чалбыыш-хөрөк-төр — сиегирьлер, ол-бо ужуп чоруп турган. А айлаң-сааскан чым дээнден чыдып каар эвес, алгы-кышкы-биле олу эдерип, ол-бо дозуп чорааш, соксап каан. Улуг анның, чиңге аңың истеринин хөйүн чүү дээр. Ылаңгыя койгун истери болза-даа эндерик, дооза-ла мырыңай чап-чаа.

Ол чоруп олурда, бир-ле черде бир-ле амытан кыйгырды ышкаш. Бир дыңнаарга, соонда-даа ышкаш, бир дыңнаарга, мурнунда-даа ышкаш. Уун эки-ле тып чадаан. Оон база-ла демги үн дыңналган:

— Ужа!

«Бодуң ужаң чок чүве бе? дептер часкаш, Адар-Аңчы ара соксап каан.

— Ужа чок болза, төш! — дээн, база-ла демги үн дыңналган. «Бодуң төжүң чок чүве бе» дептер часкаш, Адар-Аңчы база-ла ара соксап каан. Кайыын, кымның чугаалап турарын билбейн чыткаш, кымга чүү деп харыылаар боор, чүнү-даа ыттаваан.

Ындыг таварылгада боданмас болза хоржок, боданганы ботка херек. Адар-Аңчы төжөк кырынга таакпылып олурган. «Адыр ам, чүл бо? — деп боданган.— Кым мени шоодуп турар чоор?» Ынчап оргаш, сакты тыртып келген: ол кым-даа эвес, дүжүнде көргени Сарыг-Хаай. Кайда чыдыр бо? дээш, ыңай-бээр көрдүнгөн. Чо-ок, чүве-даа чок.

Бир-ле черде ыяш чайырт диди ышкаш. Адар-Аңчы ол угже кедеп базып оргаш, көөрге, он сес адыр мыйыстыг, кара-хүрөң, даг дег, сыын адаан өрү олче уткуй өскөп олурган. Адар-Аңчы боозун шыгаап олурда, демги-ле үн дыңналган:

— Керээвис! Керээвис утпа!

Адар-Аңчының холу чайгаар-ла салдынып бады барган. А даг дег сыын, ону көрзе-даа, ооң чыпшыр кыйыы-биле дүште-даа чок кылаштап эрте берген.

Керээ дээрге, керээ-ла болгай. Ат салган соонда, ону күүседир апаар. Адар-Аңчы ам чүнү канчаар, аалынче далажыпкан. Бажыңында бодунуң ужа-төжү чок эвес, ону чип-леткей.

Адар-Аңчы алыс черле уйгужу кижиге болдур ийин. Мен пат билир мен, эртенги аң одарын бо-ла эрттир удуп алыр кижиге. Ынчалза-даа уйгу черле өйлүг-ле болгай, Адар-Аңчы оттуп кээрге, хүн хөөрей берген болган. Хар-даа чагбаан, долгандыр бойдус дүүнгү хевээр-ле. Ынчалза-даа Адар-Аңчы бодунуң узун уйгузунда удуп-оттуп чыткаш, дүжүнде-даа болза, үнүп келген Чаа чылды бойдус камгалалының чылы кылдыр чарлаан болдур эвеспе. Сарыг-Хаай-биле Керээ чарып каан болгай.

Игорь ИРГИТ

БОРАЛГАК

Бичи тоожу

ЧАГАА

Башкылап кирипкеним бир-ле дугаар чылы болгай. Берге болур дээрзин институтка өөренип турган чылдарымда-ла шаанга кирип дыңнап каапкан мен. Ынчалза-даа бо хире берге болур дээрзин кым бодаан дээр силер. Ийи чаш уругларымыс аарып-аржып, сылданып, ажилга немелде бергелерни таварыштырып турду. Бирги улдуң соонда программалан уш чок чыдып калган мен. Ооң кадында хүлээнип алганым үшкү класстың чуруму кошкап, чыдып каап турар өөреникчилерниң саны көвүдөп келген. Бир-ле катап ол дугайында педсоветке школаның өөредилге эргелекчиси элдээрткен уткалыг кылдыр демдеглеп кааны сагыжымны өйүп эгелээн.

Бир эвес уруглар алыр энейивис турган болза мен ажилче бар турган күжүм-биле ханылап киргеш, четпестерни дораан эдип алыр турган ийик мен. Ам канчаар, бергелерге дүжүп берип, ажилды каар дугайында оюн чокка бодангы-

лап турар апарганымда уругларым адазы Байыр хамык чүүлдү шинтипирлеп каапкан.

Бир хүн ол меңээ чөптөп чугаалай-дыр: «Че-че-че, хора-дава шүве, мен ажылдан үнүп алдым. Чүгө дээрге, сеңээ элээн берге бооп турар-дыр. Бир дугаар чылың-на болгай, эки ажылдап алырыңга ол сеңээ дыка ажыктыг болур. Мен уругларны алыһи».

Байыр дээрге мээң чуртталгамда эң кол даянгыжым, бүзүрелим база ынакшылым болгай. Ооң-биле кады болзум-за, кандыг-даа бергелерни ажып эртип шыдаар мен дээр-зинге бо удаада база бүзүрөп билдим.

Ажылымдан чанып келдим. Уругларым дөрде орун кырында удуп чыдырлар. Байыр уругларының чанында номчуттунуп олур. Ол мени көрө тыртып кааш, тура халыды:

— Ойт, чедип келдиң бе? Ол-ла сен бе?— деп, айтыра-дыр.

— Чүнү номчуп олур сен?— деп аяр айтырдым.

— Абе Кобо тур. Дыка-ла бижирир-дир. Ол-даа канчаар, баштай хевин ужулгаш, чемненип ал. Хаа, доңган деп чүвөнни аа. Даштын соогу кончуг-дур бе?— деп, Байыр мээң чаактарым чылыды туткулай-дыр.

— Чыварлап турар чүвө-дир.

Шөлээн хөлестей тепкен удуп чыдар уругларымны ошкап кааш, чылыдыр одап каан печка кырында шай, мүннү столга салып, чемненип эгеледим. Байыр ол аразында даштыгаар үнө болду. «Соокта чанагаш кай баарың ол?»— деп, ооң соондан чугааланып чыдып калдым. Кай баар дээр сен, кожавыс Адар-оолга баары ол ыйнаан. Шыдыраалаар эжи ол-ла болгай.

Канчангаштын көөрүмгө, стол кырында көскү черде чагаа хавы чыдыр. Элдесинип калдым. Кымдан келген дээр силер? Аартап органым шайымны кедээр салып кааш, чагааны сегирип алдым. Даштында адресин меңээ кылдыр бижээн. Чогуум кымдан, кайбын дээрзин айытпаан, дедир адрес чо-руур хана жарак иштинде чүглө ийи чурагай-биле ай, хүн айтып каан.

Радиога чеди шакты хапкаш, сөөлгү медээлер дамчыда берди. Ынды өрээлде уругларымның тыныжы кулаамга дынналып кээп турду. Мен беш көпөөктүн бөдүүн чагаа хавында бижип каан хол үжүүн танып чадап боданып ора чыптым.

«Эргим эш, Чечек, экин! Дыка-ла үр сенче бижиптер дээш дидинмейн келдим. А ам арын-нуурум, амыдырал-чуртталгам негеп кээрге бижип олур мен, эш...» — Ам-на сактып келдим. Ийе, ооң холунун үжүү-дур. Көнгүс өскерилбээн-дир... А ол боду? Ооң амыдыралы?

Караам уунга сыртылааштарлыг, бопугур чаактарлыг, орлан уруг Саара чуруттунуп келди. Ол мээң кара чаштан ойнап өскөп эжим, кажан шагда чарылбазым чаңгыс классчым Саара-ла болгай. Бодаалдарым ала-чайгаар-ла он чыл бурунгаар эрткен болуушкуннарже шилчий берди. Сактырымга ол-ла бүгү дүүп чаа-ла болган ышкаш. Чагаамны кедээр салгаш, анаа-ла хей төктүп келген караам чажын чодуп алдым.

СААРА БИЛЕ КАРА-ООЛ

Уругларым удувушаан. Ачазы сураг. Радиода хөгжүм ойнап турар. Даштын кудумчулап машина дагжап эрткени дыңналды. А мен холумда чагааны уламчылап номчуурундан чалданган чүве дег хейде-ле эрткен барган болуушкуннар коптарып, боданып олур мен.

Школа дооскаш, дөгере тарап чоруй барган бис. Соовуста хөй чылдар дургузунда чаңчыкканывыс школаның парталары, шимээн-дааштыг чапсарлар, кежээлерде хиктелдир вальстап турганывыс коридорлар база баштайгы найыралдың бижииргек чагаажыктары, чажыт чугаалар артып калган. А мурнувуста, башкыларывыстың ойзу-кыйзы, чөптөп сургап чорааны улуг чуртталга. Канчаар-даа аажок улуг-школа глобузу дег сагындырар сүртенчиг-даа, сонуурганчыг-даа амыдырал. Чүгле ол глобусту салаа-биле айтып, оон херек точканы тывары чаңгыс кичээл хире үе негеттинер эвес, а бүгү назын херек дээрзип бистер ынчан дең-дүң билип турганывыс шын. Шак ол херек точканы айты бээр үеvis ыракта, даглар-хемнер артында деп хей-ле чандыр билип турган бис. Ындыг үе бисти манатпаан. Чүгле хамык ужур ол точканы шын тыпкаш: «Бо-дур, көрүнср, мээң чуртталгамның эге точказы бо-дур! — дээш, айтыр салаа-биле ону чоргаар шиштеп алгаш турарында турган. А ол нарын айтырыг. Өске точкаже шиштепсинзе халаптын халавы шак оон эгелээни ол. Амыдырал хайым хем-не; алгаш бадырып-ла, бадырып-ла чыдар. Кажан өске точкадан чурттап эгелээнинни билип каанында хамык чүве орайтаан болуп болур. Чүге

дээрge, кижн амытаныц назыны мөнгө эвес-ле болгай, кырып келген боор сен. Ынчан сени кым-даа он класс доосканында дег точкац айыт деп негевес. А ол канчаар-даа аажок улуг глобус төнчү чокка дескинип-ле, сээң кырыңче ажыг-шүжүг, хомудал, негелде база буруудадышкын бооп диргелип келир.

Хайыралдыг школачы чылдар доозулган. Чаңгыс классчылардан чаңгыс-ла мен суурувуска артып, фермага саанчылаар болдум. Арткацнарывыс өөрөшпүр дээш чорааш-ла сураг баар. Соонда дыннаарга хөй кезин кирип чадап кааш, хоорайга дааранып, хлеб быжырып, аштакчылап артып калган боор. Ол аразында оолдарны шериг алган, а уруглардан өгленген-баштанган деп сураг-даа дыцналып кээр апарган.

Ол-ла бүгүде багай чүве чок-ла харын, ынчалза-даа дүүн чаа-ла хостуг-шөлээн аскаңгырлап, лаптулап ойнап чораан ходук кежегелиг өөрүң өглүг-баштыг, ашактыг, ажы-төлдүг олурар дээрge кижн угаанынга эптешпес, бүзүрөңчиг эвес дыцналыр турду.

Саара бисти бир чыл мурнай дооскан Кара-оол-биле өглөнип алган дээрge дыка-ла сонуургаан мен.

Ол хире чылар-чылбас, сөспүргей, томаанныг Кара-оол-биле суг курту дег шимченгир, ааспырак Саараны кады чурттап оран деп барымдаа угаанга дүүшпес, таарышпас ышкаш сагындырды.

Ынчан олар өске районга чурттап турганнар чүве. «Чогум ашак, кадай улус канчаар чурттап эгелээр чүве эвес? Черле кандыг эвес болар, өскерилген бе, өскерилбээн бс? Эжиниң оран-савазынга кирип, аяк шайын ижери солундур». — дээн бодалдар-биле бир-ле дыштаныр хүн таварыштыр Саараның аалынга халдып чеде бердим.

Шала чавыскалак, эргилей берген ак чугайлыг бажын Саара, Кара-оолдарның бажыңы ол болду. Частың аяс, чымчак хүнү оларның бажынының доорзун карарты эргизип, кажазының иштиң карандыладыпкан. Ыяш чарар черде чыткан таагылыг кырган ыт менче ужур-дур дээнзиг чаңгыс «хөг» дигеш, даамчыргай карактарын шимгеш, чалгаазы кончуг шөйлү берди.

Соктааш, кире бердим, Кара-оол мени көрүп кааш, томаанныг чаңының аайы-биле бижииргеп мендилешкеш, печка аксынга таакпылап олуруп алды.

— Кым келди, Кара-оол? — дизе-ле ындыы өрээлден Саара бо көстү хонуп келди. Ол мени танып кааш, холунда

тудуп турганы аргып чораан укту оскунупкаш, кышкырыпты. Оон эстедир шурап келгеш, мойнумдан куспактангаш, аатыныпты. Тудуп чораан чүү-хөөм-биле хевээрзин диван кырынче ужур соп алгаш, Саара мени ошкап-чыттап шаг-ла болду. Кара-оол эпчоксунуп чөдүргүлөп, ужур эдертир каттыргылап кагды.

Саара менээ сөс-даа сөглетпеди. Мен чүгле хүлүмзүрүү-рүнге өй болдум. А ол амыр-соксаал чокка чугааланып, оозун каткы-иткизи-биле «согажалап», аиа эзеңгизи дыңзый берген чүве дег хөөрөп олур. Кара-оол кезек олургаш, бөргүн халыптай кедипкеш, даштыгаар чылбыртып үнө берди. Саара ону эскерер-даа хире эвес. Оон канчангаш-ла, демгизиниң чогуун эскерип кааш, элдепсинип чугааланы-дыр.

— Оой эжен, бо кончуг мелегей чүве кай барганы ол?— дээш дегийт тура халааш, столга аыш-чем сала берди. Оон, Кара-оолду көрзүнери ол боор, соңгалар-даа бакылады. Кара-оол даштын ыяш чарып турар хевирлиг: балды даажы шартылай-дыр.

Бажын иштин эргилдир көрө бердим. Садып салып алганы багай эвес. Саара черле элээн хыныыр, арыг-шевер болгаш, чажыргаш чоор, кояаргаксымаар кижип болгай. Бажын иштинде эт-сеп, аяк-шынак, көжеге бүрүзү-ле ооң холунун хынамчалыг изин чугаалап турган ышкаш көзүлдү. «Кара-оол амыраан кижип-ле-дир. Саара ажал-агыйжы, силиг кыс болганда болар ам чаг иштинде бүүрек дег чурттаарлар-ла-дыр»— деп, иштимде өөрүп бодандым.

Эжимниң кутканы сүттүг шайны ижин олура, бодумну хөлзедип чораан айтырымны сала кааптым:

— Эжим, Кара-оол-биле канчап таныжып алганың ол?

Саараның дем чаа-ла чазык-хөглүг арнын хөлөгө дуглапкан ышкаш караңгылаш диди. Элээн үеде ыт чок туру. Мен ооң саадында дамырының дүрген-дүрген догданайнып соп турганын көрүп олурдум. Думчуумга стол кырында скородкада быжырган картошканың чыды хөөн булгандыр дээп турду. Мен Саараның сеткилинде эн-не балыг, аарышкылыг черинге дээпкенимни билип олурдум. Саара мээн чанымга шагжок олура дүшкеш, чаңгыс кылдыр өрүп каан кара чаштыг бажын мээң эктимге суларгай салып алды. Оон шедиргеленчек үн-биле сымыраны-дыр.

— Сен... сен кымга-даа ыттавас сен, эш! ...Мен сенээ бүзүрээр мен.

Эжим бажын көдүрүп кээп, менче бодунуң кылаңнашкан улуг карактары-биле дилег, идегел, дүвүрел долган тулдур

көре-дир. Ооң тыныжы дакпыш болгаш изиг-изиг болду. Мен элдесинзимде-даа бодумну холумга ап, Саараны оожургады аарак ооң холдарын дыңзыг туттум. Ынчалза-даа шак ол бүгү шинге ойнаан чүве дег шынзыг эвес, ыядынчыг ыш-каш сагындырды.

— Чаңгыс сенээ чугаалаар мен, эш... Удавас мен уруг-луг боор мен...

— Шынап бе? — дээш, эжимче элдесинип, боданы бердим: «Уруглуг болур. Ында багай чүү деп? Өглүг-баштыг херээжен кижиге оон улуг өөрүшкү турар деп бе?» Мен Саараже сонуургалым күштели берген көрүп олура айтырдым:

— Хөктүүннү але, эш, улуска ыыттавас сен деп чүнүл? Сен дээрге шуут дыка аас-кежиктиг кижиге ышкажыл сен. Кара-оол чүү дээр-дир? Оол болзун дээр-дир бе азы кыс болза эки дээр-дир бе?

Саара шынгырай берип карактарын имирертипти:

— Чүү-даа дээрге аңаа чүү хамааныл? Оол-даа, кыс-даа болган болза Кара-оолдуң херээ эвес-тир ол.

— Бо канчап албыстай бердин, уруг! Ол чүнү дөмей эдип олурарын ол? Ынчап баар сен ийин...

Саара ыглай каапты. Оон дынналыр-дынналбас кылдыр сымыранды:

— Сен чүнү-даа билбес-тир сен. Билбес! Кара-оолдуң уруу эвес-тир. Билдин бе? Ол-дур, эжин кайы хире-дир? Ам менден хөңнүң кал, кончу, карга...

Мен чугааның ужурун эгезинде эки билбедим. Сааранын кырган шуваганчылар арны ышкаш, хөлүгүр шырайынче аайын тыппайн көрдүм. Ооң карактарының чажы даштын сарапчадан дамдылап турган эрэн хар суунун дамдылары дег кыланайнып, чаактарын куду агып турду.

Саараны кээргеп, ооң сирилээн эгиннеринден куспактап алдым. Ол авазынче сыынган энник дег менче сиңнигип кээп, так кылдыр куспактанып алды. Иелээн янзы-янзы чүүлдерни бодап олурган боор бис, чүгле бистиң чүректеривис хөлчок денге дыңзыг соп, хөлзеп турдулар. Олар чуртталганың чүгле эге кужурун амзаан кенен, чалыы болгай, ынчалза-даа баштайгы бергелерден канчаар үнерин бодап турган дээрзи чигзиниг чок.

Ынчаар ыт чокка элээн ордувус. Хана шагы үениң эртип турарын тоомча чокка санап турду. Кара-оолдуң балдызының даажы даштын шартылавышаан. Сактырга-ла шак ол балды даажы кезээ мөңгедө шартыгайнып-ла турар ышкаш. Ында база дириг кижиге. Угаан-медерелдиг, сагыш-сеткилдиг,

чырык чер кырынга кымдан-даа тудак чок аас-кежиктиг болур эргелиг, бистиң дайзынывыс-даа эвес, а харын-даа эживис — дириг амылыг кижиги. Ол Саарага бүзүрөп, аңаа сеткилинин ханызындан ынакшып, келир үеде ажы-төл, амыдырал-чуртталга дээш кызып чоруур.

«Чок! Шын эвес! Ол ыңдыг турбас ужурлуг, Саара!» — деп, алгырылтар часкаш, эжимниң мунгак долган карактарындан арным дестирип, оон айтырдым:

— Канчап ыңдыг болганы ол, эжим?

— Билбес мен, эш.

— Билир сен. Шуптузун билир сен. Сен менден чажырып шыдавас сен, эжимим. Дөгезин чугаала че. Азы мен ам чоруй барайн.

Үнүмү маажым болдурарын кызыттым, ынчалза-даа оон орнунга кыжыраң соок аялга үндү. Саара менден салдыныпкаш, хөндүрлүп олуруп ап үзүктөл чок үн-биле чугааланды.

— Тенектенипкен-дир мен ийин... Шупту уруглар ыңдыг чүвө ышкажыл?..

— Ол меге-дир... Бодуңну өскелерге чыпшырба...

— Канчаар-даа бода. Буруулуг мен. Чажыргаш чоор, аңаа эрте бээр деп бодадым... Оон соонда иштиг апардым. Эмчиге баар дээримге угбам, чаавам суглар ынатпадылар. Бир дугаарын черле божуп алырга эки дээр-дир...

Саара ишкирнипкеш, арнын дуй туда-дыр:

— Коргунчуг-дур, эш! Мен дыка коргуп чор мен...

— Ам Кара-оолга чүгө барып алганың ол чүвөл? — деп, Саараже чөгенип көрүп олур мен.

— Угбам, чаавам суглар дугурушкаш ынча дээр улус болду... Оон бо-дур, өгленип алдывыс.

— Угбам, чаавам де... Бодуң бажың канчап барган?..

— Мен канчаар-даа аайын тыппаан кижиги-дир мен ийин, эш. Сен мени база эмин эрттир чемелей бербе даан.

— Че харын, ол ыңдыг-дыр, че, а демги ол... шын кижиги билир чүвө бе? Кым деп кижиги чүвөл?

— Чүнү билирил ол! Мээң адым-сывым безин билир эвес. Мен-даа ону танывас мен. Чугааладым чоп, чаңгыс кежээ тенектенипкен кижиги-дир мен деп.

Саара кезек када бодамчалыг ыт чок олургаш, харлыгып кээп чугааланы-дыр:

— Ам менде орта чуртталга кайда боор. Кара-оолга дириг кара хөңнүм чок. Частырыым дээш аңаа кажанда-даа чашпаалап чурттавас мен. Дөмей-ле өскерлир мен, дөмей-ле

мегелээр мен, кажарлаар мен, кара сагыштаар мен. Чүгө дээрге салымым-дыр, салымым ындыг болганы ол-дур.

«Сокса! — деп, алгырыптар часкаш туттундум. — Чаңгыс бодуң бодаар-дыр сен. Дыка кээргел чок-тур сен, эжим. Кара-оолда буруу чүү боор. Хейде-ле бодунуң хириң анаа чыпшырып, кылыың чазып, ол кижиниң чуртталгазын үрээн херээн чүү боор. Ол сээн чааваларын, угбаларын дээр кижилер кижилер мөзү-шынар чок үен-даян улус-тур. Оларның ойлуку чок сүмелерин эки дыңна харын. Сен мал-маган эвес-тир сен, кижилер кайнаар сүре-дир, ынаар шошкуп олурар...» — дээн бодалдар угаанымга төрүттүнүп келгеш-ле, Саараның төгүлген карааның чажынга деггеш, буступ чаштап турду.

Шак ол карак чажы. Херээженниң ишти-хөңү, кошкак чарты, күчү-күжү, чидиг чепсээ-даа болуп чоруур. А бо удаада ооң бодунуң дайзыны болу бергенин Саара кайын билген деп. Бир эвес ол карак чажы эвес болза, мен Саарага бүгү-ле бодап чоруур чүүлдерим чугаалап бээр турган боор мен. Канчап билир, ынчан Саара хамык чүүлдү тодазы-биле билип жаар чадавас турган. Ам бо карак чажы хамык чүүлдү дуй былчап, Саараның ол чаактарын куду төктүп бадып-ла, бадып-ла турдулар.

Шак ол глобуста точка. Ол точка Саарага карак чажындан эгелээн ышкажыл. Ол дээрге ооң точказы эвес-тир. Ол сыр өске точка-дыр. Мен ол дугайында Саарага тайылбырлап бээр шаам чок болду. Бодумнуң ам-даа угаан кирбээнимге, чуртталгага дуржулга чогуумга чөгөнип, бо аас-кежик чок кижилерге дузалажыптар харыым чогуун мүннүп бодангаш, Саара сугга чаңгыс хонгаш, эртенінде карак ажыт чаныпкан мен.

Ол олчаан Саара-биле дыка үр көрүшпээн бис. Чуртталганың кайы хире нарыннын, чаңгыс-ла частырыг кайы хире уржуктарга чедирип боорун ынчан бодум караам-биле чоогундан эскерип көргөним ол. Оон эгелээш-ле: «Бодумга бодум харысалгалыг мен!» — деп бодап чоруур апарган мен.

СААРА

Үш хире чыл эрте берген чүве. Мен башкы институтунче кирериниң шылгалдазын чедиишкинниң дужаагаш, Кызылдан аалымче чанып чоруп турдум.

Ол үеде черле ындыг болгай. Эрте күзүн Кызылдың вокзалындан чайын экзамен дужааган оолдар, кыстар өөрүшкү-маннайлыг-даа, шала хомудаан муңгаргай-даа чанып чо-

руп турарлар. Мен мунгаргайлар аразынга кирбээним дээш дыка өөрүп турганымны чажырбас мен. Башкы болур күзелимге идегел берген чээшкин дег, студент амыдырал мени мурнумда манап турган.

Байыр мени оожум ошкан кааш, автобуска олдуруту. Мен ооң хаварыктарлыг чылыг, калбак адыжын дыңзыг туткаш, сагыш човап чугааладым:

— Ам халы че, эш. Ажыл шагы үзерге кайын боор. Менде чүү боор, халдып чана бээр, бо-ла-дыр мен.

Байыр хүлүмзүрээш, карактарын чивеш кылып чешвээрешти. Ынчалза-даа автобустан ыравайн менден карак салбайн көрүп тур. Мен олче сонга өттүр алгырдым:

— Даш салырында кылын хол хаптарында кедин ап тур. Холунуң кончуун көр, шупту суглангы, хаварык.

Байыр адыштарыныче каттырымзап көргөш, «ажырбас» дээниг холун чангыды. Ооң тоор чүвези кайда боор. Ажыл дээнде карак кызыл амытан болбазыкпа. Чоокта чаа мергежилдиг дашчы деп мактаткан-даа, ынчангаш ам шуут билинмес шырбаяр-дыр нийн ол.

Автобус шимчеп үнүкөш, ырап чоргуже дээр сонга артында Байырымче хол чайып шаг-ла болдум. Ол база-ла улус аразындан ушта халый-халый автобустуң соонче хол чайып, бир-ле чүве алгырып чыдып калды. «Ужурашкыже!» — деп-ле турган боор күжүр. Мен олче сөөлгү кагап көргөш, дорталып, эде олуруп алдым.

Кожам бичин уруглуг херэежен кижн болду. Ол менче чаза-ла хүлүмзүрүп көрүп келгөш: «Экин!» — дизе-ле Саара болду. Канчап танываан кижн боор мен. Элдесинип, өөрүп-даа мендилешкөш, хөөрежиң эгелеп чорувуста, уруу ыглай берди. Саара уруун аргалап олурар аразында ону топтап көрүп олур мен.

Уруунун-даа, бодунун-даа ындазында чудаңгы, шинек чогу кончуг көзүлдү. Бодунун-даа, уруунун-даа идик-хеви хирелиг болду.

Мен бичин уругже карак базып, салаам-биле кичигелеп ойнаар бодадым. Ынчалза-даа ол менче төгөрик карактары-биле корткан анчыгаш дег көргөш, авазыныче сыңны берди. Оон бичин ынай, чудурук дег, башчыгажынын чулчургайларындан быйыргын кылаң держигештер сыстып үнүп келди. Уругнун аарыксап чорууру-ла ылап.

Авазы уруу сыннырга шыжыгып: «Анчыын, анчыын моон, изиг-чарда кижиге сыннып алган!» — дээш, уругну бодундан камчок хоора идипти. Уруг шагжок, ыглаан-даа ышкаш

кылдыр ыт чокка аксын ажыткаш, авазынче бажын дөгээш, хоруй-ла берди. Халтарын-ла манаан боор. Чүрээм ажыш дээш, боскумга кара чүве кээп турупту. «Хак, халак! Байыр орукка конфеталар садып бээр дээрге хей-ле ынава-дым. Оон башка бо бичии чашка берип, ооң сеткилин өөртүп шыдаар-даа турган боор мен» — деп, бичии кижинин бүзүрелин чедип ап шыдаваан бодумга чөгенип, боданып олурдум.

— Каш харлыг кижил, эжим?

— Ам үш харлаар кижил ышкажыл. Кончуун көрдөн. Часыг деп чүвезин — деп, Саара чугааланы-дыр.

«Часырдан туржук эттеп-соп кезедип каан уруг-ла-дыр. Саараның кончуун» — деп, иштимде бодандым.

Уруг менээ чаңчыгып, оожургай бээрге, оңу хоюмга ап алдым. Ыглавайн-дыр. Чүгле мээң арнымче дүвүрөөн, элдеп-синген карактары-биле салдыкпайн кайгап-ла олур. Оон шагда-ла чугдунмаан хевинден чигзиг, хирлиг чыт думчуумга аары-биле дээп турду. Уруг шагжок карактарың имирерт-кеш, дылы-биле алды эрнин иде аарак чөдүрүп эгеледи.

— Кыс кижил бе, эжим? Ады кымыл?

— Оол кижил ышкажыл, эжим. Орлан деп кижил-дир. Кыстарзыы кончуг-дур бе? — дээш, Саара аксын холу-биле дуй туткаш, каттыра-дыр. Ынчалза-даа, чажырага-даа ооң удургу диштеринин чогуң эскерип калдым. — Кыстарзыы кончуг боорга кыс хеп кедирер кижил-дир мен.

Саара сеткада бок-сак чүү-хөөзүн үвүрөнмедин-үвүрөн-недип дедир суккаш, оглун тудуп алды.

— Кай, бээр кел че. Ол угбанның чараш платъезинче ичелептер сен, хоржок... Аттыг сидиген-дир ийин бо оол. Черле суг чүве ижиртпес болза эки — дээш, Саара оглун алгаш, олут адаанче адактай берди. «Автобусту тургузуп-са» — деп бертсинип бодандым.

Саараның, «угбам, чаavam» — деп органын сактып келгеш: «Оларның-на бергени эрги-каксызын оглунга кедирип алган-дыр ийин, күжүр» — деп иштимде бодангаш, бодум билбейн улуг тындым.

«Эмчиге аппаар болза дораан чыттырар ужурлуг оол-ла-дыр. Сидиген дээрин бодаарга донуп-дожап, кара-бүүрээ соокка алысканы илдең-дир. Чаш чүвениң кээргенчинин аа» — деп, Саара оглунуң чүвүрүн тырттып олурда, оолдуң терезин дег чинге, аразын шылып каан дег хос, шылдыгыр ырбан-наан бутчугаштарын чаржыңгаш көрүп чадап ора бодандым.

Удатпаанда оол сырбаңайнып, ону чаптап, чалдангылап чыда удуй берди.

Орук дургаар Саараның чуртталгазы мени сонуургадып, дүвүредип чорду. Ол дугайында Саарадан канчап билип алыр чоор дээш, эптиг аайын бодап олурумда, ол боду-ла чугаалап үнүп келди.

— Акым сугже бар чыдарывыс ол ышкажыл. Би-Хемге чурттап турган улус бис... Ам акым, чаавам суг кел дээрге бар чыдарывыс ол-дур.

— Кара-оол кайдал? Чүнү ажылдап тур, эш?

Саара менче элдепсинип көргөш, чугаалай-дыр:

— Оой, авай, дыңнаваан сен бе? Шагда-ла чарлы берген-не болгай бис.

Мен эгени бердим. «Серемчи чокка хей-ле ындыг айтырыг салдым» — деп бодумну чемеледим.

— Чоор ону. Чыдыг арагачы чүве өске куяк алган диве-жикпе — деп, Саара думчуун сыдыргаш, уламчылады. — Оозун база чандырап-дыр ийин ол.

«База сен дег болур болза чандырбайн канчаар» — деп, бодандым. Саараның чугаа-домаан, аяныч көрүп дыңнап олура каттыраңнаан орлан шоваа чораан чараш уруг бо-дур деп бодай албас болдум. Саара ам бодунуң назы-харындан үш чок улуг, кадай киж ижи ышкаш сагындырды.

Саараның чүгле чугаакыры хевээр арткан. Ынчалза-даа мурнукузундан ылгалы чүл дээрге, ооң чугаазының дең кезин шынга дүүшпес болду.

Чуртталгазының аар, бергезин чежеге-даа агартыр чаап, ойзуп-кыйзып олурза, ооң амыдыралында чырык, чаагай арыннар дыка ховар-дыр дээрзин билип олурдум. Ынчалза-даа ол-ла бергелерге Саара бодунуң буруузун черле билбес болду. Чүү-даа чүвеге кандыг бир кижини буруудадыр, кандыг бир болуушкун аңаа шаптыктаан боор ийикпе харын-даа хуурмак «каргыш, сымыраныг», ооң чуртталгазын «караткан» деп бодап чоруур киж ижи болду.

Кара-оолга хөңнү чогуңдан Саара өске киж ибиле танышкан болду. Демгизи өглүг-баштыг, ажы-төлдүг киж и бооп-тур. Саара ону билбээн. Ооң ужурундан чугаа-домакка киргеш, өске черже көжер ужурга таварышкан. Ол черге баргаш, база бир кижиге «таваржыр» салымныг бооп-тур. Демгизи арагалаар, хүннээчел болгаш ооң уламындан Саараны үргүлчү эттээр киж и болган. Диштеринин турук чүвези ол. Саара ол ашаан шагдаа черинге билдиргеш, шийттирип каан. А ам төрел-дөргүлүнче бар чыдары ол.

Ол-ла эңме-санчок, ужур-баш чок чугаазының иштинде Саара каяа ажилдап, чүпү кылып турганын черле ыттывады. Хевиринн бодаарга ол каяа-даа ажилдаваан.

Эжимни мынчал, будулуп чоруурун чөгенип дыңнааш, оода-ла чаш төлүңге чшик болзун дээн бодал-биле Саараны төрөөн чери — суурувуска эдерттип эккелген мен. Мээң бо-дааным кара олчаан, оон төрөөн чүвелери Саарадан анчыгзынар, оон оякталыр болган.

Ам канчаар, бодумнун ажылдап турганым фермага эжимни ажылдадып кииргеш, чурттаар оран-савазын чугайлажып, эргежок эт-сеп-биле дерип, салып алырынга дузалаштым. Оон соонда суурнун комсомол организациязының секретары Адар-оолду эдерттип алгаш, көдээ Совет даргазы Ондарга барып, аңаа чүвениң ужурун ажит-чажыт чокка чугаалап бердивис. Дарга Саараның бичин оглун уруглар садынга тургузар дугайында чөпшээрелди ол дораан бижип берди.

«Байырлыг, Саара! Чаа чуртталга-биле чурттап, аас-кежиктиг бол! Хамык чүве ам сээң бодумнун холунда-дыр».

Уем чедип келген, Кызылдыва хаптым. Ында мени күзенчиг өөредилге база мээң баштайгы ынакшылым, шынчы эжим Байыр манап турарлар.

Байыр ам-даа келбээн. Адар-оол ону салыр дээр сен бе. Чамдыкта мырыңай дүн ортузунга чедир шыдыраалаптар улус кылаштап кээп, хөөрежиң олургулаар-даа болгай. Шыдыраа дээрге кончуг-ла дүлгээзинниг оюн-дур деп Чайзап-биле шайлап ора чугаалашкылаар бис. Оон бот-боттарывысче карак базышкаш: «Ол-дур харын, арага-дарының орнунга шыдыраалап-ла чорза шүүт чок, биске эки «— дишкеш амырап-даа олургулаар бис.

Бо удаада Чайзат келбеди. Бир чүве кылган чайжок турган боор. Мен суугуже хөмүр урупкаш, уругларымны эде чыттыргылап кагдым. Оон Саараның чагаазын алгаш, улаштыр номчуй бердим.

«...берге-ле-дир, эш. Шииттиргеним дээш хомудавас мен. Ол черле шын болган чүве. Ынчап баар боор деп ийи чаңгыс даап бодап, иштимде манагзынып-даа чораан мен. Саггыш-сеткилимге эң-не аар чүве ис эргемни казытканым. Ол дег яла чырык чер кырында бар дээрзин билбес-тир мен. Чаңгыс оглумдан өске чүм барыл мээн?»

Кандыг кончуг мелегей чораан амытан боор мен. Чүү чүве

мени шак мындыг апаар кылдыр албадапканыл?.. Оглум ам өзүп келгеш, мени дээштиң та кайы хире ыядыр ыйнаан. Ам безин мени шагда-ла уттупкан болгай аап...»

Мээң караамга бичин ынай арынчыгаштыг Орлан көстүп келди. Ооң үстүү эрни шүпүгүр, достак хавактыг пөрүк арнынче кажанда-даа дорт көрүп албас турдум. Чүгө дээр-ге ооң арнынче көрө кааптарым билек муңгаш шагдаа машиназының сонгазындан бакылап алган ийн кылан карактар база Сааранын: «Эжим, Чечек! Оглумну көрүп чор, эш. Шуптузу дээш сеңээ четтирдим...»—дээн дунук үнүп база ырап бар чыдар сарыг машинанын доозунунче шымны берген дүрзүзүн сактып кээр мен.

Канчап ындыг болган чоор? Мээң бодалдарым каш чыл бурунгаар үеже база катап шилчий берди.

ШИИТКЕЛ

Ынчан өөредилгем шуудай берген турган чүве. Кызылга түр када бичин бажың хөлөзилеп алгаш, чурттап олур бис. Байыр тудуунга дашчылап ажылдавышаан. Акша-төгерик-даа четчир, хөл-даа чок, дыка шөлээн турдуvus.

Үш дугаар курсту доосканым соонда биске канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү чүдүрлүп келген. Чырык чер кырынга бичин ынай, кызыл арынныс, алгыжы кижин дун уруувус төрүттүнүп келди.

Чуртталга бодунун хоойлузу-биле Байыр-биле бис ийшини бүргеп, чагырып, «ада» биле «ие» деп чарып кагды. Чарып-даа эвес, харын улам быжыдыр доңнап, тудуштуруп кааны-ол-дур. Ол дугайында ынчан төнмес-батпас дүнелерде уруу-вусту Байыр-биле ээлчежип ап, кургаглап, эмискиктеп тура, быжыы-биле билип алган бис.

Ынчан Саараны сактып келген мен. «Ол хөөкүй кара чааскаан канчап-ла оглун ажаан өстүрүп чоржук ирги?»—деп, бодал угаанымга бо-ла кирип келир. Саара ынчан меңээ дыка-ла кээргенчиг апарган. «Шынап-ла салымы ирги бе, күжүрнүн?—деп бодаптарымга,—«Чок! Салымда чүү боор, чуртталганы хамаан чок көөр чоруктуң ужуру-дур»—деп бодал баштайгы кээргелимин дуй шаап каар. Ынчалза-даа сеткилимде ие кижинин эриг хөөнү өрү ап, бичин болгаш-ла Саараны катап кээргеп кээр турдум.

Оон эгелээш-ле Саараның дугайында чаңгыс чер чурттуг-ларымдан сураглап, айтыртынып олурар апарган мен.

Билип алганым: Саара фермага ийн-үш ай ажылдап чо-

руй ол-ла ферманың кадарчызы Мөңгө дээрзи-биле ажил-хожул кожуп чурттаар болган. Удаваанда Мөңгө Саараның бажыңчы бок-сагың дажыглап алгаш, кады чурттай бергенер. Оон эгелээш, Саараның амыдырал-чуртталгазы деткерлип, акша-мөңгүнү ажылдап ап, идик-хеп, эт-септиг болуп, мал-маганың-даа олурган деп сураан дыңнаан мен.

«Ол-ла болгай, ажил-агый кижини каастаар, кижизидер» — деп, иштимде Саараны дээш дыка-ла өөрүп олурар мен. Ынчаар-ла каш чылдар эрте берген. Саараның дугайында шоолуг бодавастай берген мен, чүгө дээрге бодумчуң чуртталгамга амыр эвес үелер турган чүве.

Чаш уруувус аарый бергеш, дыка-ла үр болган. Өөренир черимден бир чыл шөлээ дилээр апарган мен. Өөредилгем узамдыга берген. Ам бодап олурарымга бир эвес Байыр эвес болза, институтту доозуп шыдавас турган боор мен. Ачавыс карак кызыл ажылдап, биске сеткил-чүрээниң эң-не чымыг, чымчаан сөңсеп, бисти дээш туржуп чорду.

Шак-ла ынчаар аарыгны тилеп үндүвүс. Мен улаштыр өөрени бердим, а уруувус доруга бээрге, уруглар садынга тургузуп алдывыс. Хамык чүве катап эки, чырык, хөглүг апарган.

Чайың өөвүс ишти-биле кады дыштаныры-биле суурувуска халдып келдивис. Ол чайың мага хандыр эштип, балыктап, хүнге дөгеленип чайлаанывыс шын. Ынчалза-даа мээң сеткилимге ол чайың аарышкылыг эрбен дег өйдүгүп артып калганың миннир ужурлуг мен.

«Саараны бөгүн шиндер!» Ол бодал коргунчуг, аар коргулчуң дег бажымче чыккыладыр соп турду. Аыш-чем-даа чиир хөңнүм чок. Долгандыр хамык чүүлден хоорук угааным чүнү-даа угаап бодавайың, чүгле Саараның дугайында бирден бир чок каспарлаттынып турду. Болган чүүлдүң, барымдааның чылдагааның дилеп тыварың кызып турган боор мен. Ынчалза-даа бажым иштинге хамык чүве холужуп, будалып, хей-ле черге шыжыгып, шугулдаарыңга өй болдум.

Судтуң канчаар эгелээниң, чүнү чугаалашканың эгезинден билбес мен. Чүгө дээрге, баштай барбас-тыр дээш, оон шыдашпайың Байыры эдертип алгаш, халып четтим.

Даштын агартыр чугайлап каан, ийи каыт чаа клубтуң кирер эжиниң эргининде ийи, үш-ле кижичугаалажып тур. Кыдыында шыргай теректер аразында сарыг дозулуг шагдаа машиназы көстүп тур. Оон чанында хөлегедешагдаа оол таакпылап олур. Бис оон чаны-биле эртип чыдырывышта, ол бажың көдүрүп кээп бисче көрдү. Эжен-не бо ыйнаан, бистин

чангыс классчывыс, школавыстын тулган дээн спортсмени чораан Чорбаа дивес силер бе. Ол мени танып кааш, тура халыды. Оон өрт дег кыза берген дерлиг арнын думчук аржыылы-биле чоткаш:

— Экин, Чечек!.. Экин, анар!— деп, оожум мендилешкеш, бакка-сокка хүлүмзүрүй-дур.

Таварылга канчаар-даа сөглеттинмес байдал бооп мени аймаарадып, мендилежирин безин уттупкан болдум. Чорбаа ону өскээр билген чадавас, куду көрүп, кылаң сапыктары-биле довурак чушкуй-дур.

— Канчалды ышкаш? — деп, Чорбаадан бодумнун хөл-ээнимни чажырып айтырдым.

— Болуп-ла турар ышкаш-тыр... — дээш, Чорбаа клубче улуг кылчаш кынды. — Мен аңаа олуруп шыдавас-тыр мен... Силер барып көрүңерем...

Далаш кадында ак манзалардан кылып каан баартак артында ак тос дег арынныг, чаактары достайып үнүп келген, улуг-ла ала карактарлыг арган херээжен кижини өскээр бир-ле черже көрүп алган олур. Оон ийи талазында ийи аныак шагдаа оолдар олурлар.

Саара бо ышказыл. Мээң чангыс классчым, хөглүг эжим, дөскөл чок Саарам аан.

Саара мени көрүп кагды. Оон муңгаргай карактары кезек када чырыш диди. Ынчалза-даа ол-ла дораан куду көрө берди.

Сооксумаар шык клуб иштинде беш-алды-ла кижини бар. Оларнын аразында Ондар дарганы чушкуузундан тандым. Адар-оол көзүлбеди. Шала кыдыкы олутта Саараның угбазы бичини уруун эдерттип алган. Оон ырак эвесте совхозтун кол зоотехникни бир-ле танывазым кижини ортузу чеде берген кижини чугаалажып олур.

Шимээн-дааш-даа чок. Кара-сээктернин чүгле сонгада үскүлөп, ужуп турары дыңналыр. Даштын ыракта бир-ле черде трактор тырылаар.

Бистер Байыр-биле шала ырадыр олуруп алдывыс. Саара бисче оон ыңай көрүнмеди-даа. Чүнү бодап олуржук ирги? Бис ийини, кажан шагда чарылбас эжишкилерни ам бүдүн чуртталга хире улуг кооргал чарып турарын ол билип олуржук ирги бе? Сээң-биле бис ийи ам четтинчипкеш, моон кылаштажып үнгөш, кызырак-караалаар дээш арыг кирип шыдавас бис, эш. Кежээ волейболдаар дээш суурнун стадионунче карак-кулак чок ыдып бербес бис, эш Саара! Сен маңаа борта, бо залга мээң-биле байырлалдын вальвызынга дески-

нип турганынны сактыр-дыр сен бе? Эх! Бир эвес сээң мур-
нунда коргунчуг ширнин индир орнунга оркестр турган бол-
за, каткы-хөглүг, шимээн-дааштыг эш-өөрүң аразыңга «кан-
дыг-ла оол мени чалаар ирги» дээш, ылым-чылым апарган
манагынып турган болзунза...

— Турунар, суд келди!..

— «РСФСР-ниң кеземче хойлузунун...» — дээн суд дар-
газының үнү куруг зал долдур чаңгыланы берди. Саара бажы-
н сөглөш кылдыр көдүрүп келди. Оон карактарындан чаш
бүлдөш диди. Ол ону-даа аштай тутпады. Суд даргазының
үнү кургамзып, чүректи шивегейлеп келир: «...арага-дарыга
сундугуп, школа назыны четкелек бичии оглунуң кижизидил-
гезинче сагыш салбайн, мораль талазы-биле совет кижилер-
ниң мөзүзүңгө таарышпас амыдырал-биле чурттап, хөй-ниин-
тинин хөй түңнүг өңчү-хөрөңгизин алыксак-чиксек күзел-
биле оорлап, чок кылганы дээш, база кады чурттап турганы
хамааты Мөңгениң хамааты эргезинге хол чедип, аңаа аар
кемдээшкинни таварыштырганы дээш...»

Шииткелдин хуусаазы узун. Чалыы шаамда кады ойпап
өскөн эжим дээш сагыжым караңгылап келген!

Даштыгаар үнүп келдивис, Буттарым сирнейинип, карак-
тарым шокараңнады. Байыр сагыш човап, мени билээмден
тудуп алган. Ол аразында Чорбааның чолаачылааны мунгаш
сарыг машиназы шимчеп чорупкан. Оон хана-карактап каан
соңгазында Саараның улуг-ла кара карактры кыланна-
жы-дыр:

— Эжим, Чечек! Оглумну көрүп чор, эш! Шуптузу дээш
сенээ четтирдим!..

Шагдаа машиназы ыглаан дег хыыладыр газтангаш, ку-
думчуну өрү алзы ыдып бергеш, доозунче шымны берди.
Саараның меңээ сөглээн сөөлгү сөстери ындында-ла шыда-
жып чадап чоран хөңнүмнү улам кударадыпкан. Каракта-
рым чажын тудуп чадап кагдым. Канчап ынчап барганы ол?
Кым буруулугул? Чүгө ындыг болганыл?

Часкан-дыр сен, Саара! Ам бодан, эш! Эки бодан! Бо-
даныр үени чон сенээ берген-дир. Мен сенден хая көрүмме-
дим. Сеткилимде биеэги хевээр эжим сен. Чүгле боданып
алгаш, дедир чедип кел. Шак-ла ынчан сенден мен карак
салбас мен. А сен бодун харын менден хая көрүмме. Сетки-
лиң кадыгландырба. Эки, чараш чүүлдерни көрүп, билип,
камнап чоруурун черле утпа, эжим. Оглуң дээш сагыш салыр
мен. Ол чаш кижин сээң частырың дээш кажанда-даа улус-
тан караан чажырбас ужурлуг.

ОРЛАН

Орланның өөрениринин кошкак деп чүвези хөлчөк. Оон кадында кичээлдер база үзер. Чок болза ыяп-ла озалдап келир. Интернаттың кижизидикчи башкылары ооң чурум үрээрин кайгап, меңээ чеже-даа чаргылдажып келген.

Саараның угбазының ашаа үш уруглуг кадайын каап-каш, чоруй баарда, Орлан оларның өөнге чурттап, ийн класстан үшче мөлдүк-калдык шилчип алган турган чүве. Кажан ашаа чоруй баарга даай-авазы артык аастың херээ чок деп артыктааш, Орланны интернатка эккеп тургузуп каан. Мен бо школага ажылдап келгеш, Орланның клазынга удур-тукчу башкы апардым.

Чапсар үезинде башкылар чамдыкта Орланның дугайында-даа чугаалажы берген тургулаар чүве. Ындыг үелерде мен чүгле кулаам кыскаш, ыт чок дыңнап эрттирип аар мен. Чүге дээрге, Орланның «хамык илби-шидилерин» мага хандыр чугаалажып-чугаалажып алгаш, адак соонда ооң авазы Саараның дугайында сымыранчып үнерлер болгай. Бодумнун ажылдап турар коллективини бактап канчаар мен. Шупту башкылар дөгере дөмей эвес болгай, ынчалза-даа кажан башкы кижиге таарышпас, чараш эвес, чөптүг эвес хөөннерни ийн-чаңгыс башкылар үндүрүп турда өскелери ыт чок дыңнап эрттирип каар таварылга кайы-даа школада бар боор. Чаш уругнун сеткили, арыг, чаагай-ла болгай. Чежемейиниң өөредилгези кошкак болза ол дээш, кым-даа ону куду көөр, ооң сагыш-сеткилинде эң-не эргим эртинези — ооң пезин кочулаар эргези чок. Ол не кандыгдаа болган болза, ында кандыг-даа ылгал чок. «Ие» деп сөс чаш төлге сүт дег арыг, буянның дыңналыр.

Мен ийн-чаңгыс ындыг янзылыг «чугаакыр» башкылар-биле ажы-биле тулчуп кириптер чыгы турдум. Ынчалза-даа бо дээрге мээң чүгле бир дугаар чылым болгай. А кандыг-даа коллективке, чаа келген кизи келген дораан-на ол-бо чугаа көдүрө бээрге, хөй чылда кады ажылдап келген кижилер чаңгыс эп бооп, чаа кижиден дыка дүрген хая көрүнү берип болур. Ол дээрге ындыг-ла чажыт, ховар таварылга эвес-ле болгай. Мен деткимче чокка чүве ыттаарындан сестир турдум.

Дорту-биле чугаалаарга Орланны дээш шынап-ла ырмам сындыр хилинчектенген мен. Дуржулгалыг кырган башкылар менче кичээнгеилг көрүп турган болбайн аан. Ол дугайын мен оларнын көстүк шилдиг эргим карактарындан үлдүргей

саазын дег дырышкактарлыг чазык шырайларындан номчуп турдум. Мен ол орта часпаан мен. Ол мынчаар болган чүве.

Март айның эгези. Үш дугаар улдуң кидиң түлүк. Ол хун тыва дыл кичээли ийи шак улаштыр болур турган чүве. Бир дугаар кичээлде мен чаа тема тайылбырлап бергеш, ийи дугаарында диктант бижидер бодадым.

— Уруглар! Бөгүн бис «Чүве адының падежтерге өскерлири» деп чаа теманы өөренир бис. Номнарыңарны хаггаш, дорт, шын олургаш, мени кичээнгейлиг дыңнаңар.— Даштын хүннеп турар деп чүвези аажок. Класс соңгазының баарында үнгөн чоон теректин чанагаш будуктарында бора-хөкпештер мыжырадыр эдиң-ле турлар. Мен уругларны эргий көрдүм. Олар менче манап көрүп олурлар.— Бирги одуруг шимээр-гевес. Белек номуң хаан ал. Холдарыңар парта кырынга салып алыңар, че.

Самбырага бир-ле домак бижип алгаш, чаа теманы тайылбырлап кириптим.

Мен Орланче кичээнгей салбазын кызып турдум. Ол ийиги одуругнуң үш дугаар партазында олурар чүве. Мен самбырага бижиттине бээр арамда, Орлан парта иштинче холун суккаш, бир-ле чүве кыла бээр болду. Ону мен караам ужу-биле дыка эки эскерип көрүп турдум. Ынчалза-даа чоғум чүну кылып олурарын билдип чадап кагдым.

Адак соонда шыдашпаан мен. Кызып туттунуп алгаш, Орланнын чанынга кылаштап келгеш, таваар айтырдым:

— Орлан, чүге кичээнгей чок сен? Келир кичээлде айтырарымга билбес болур-ла болгай сен. Чүну кылып олур сен, Орлан?

Орлан партазынче ылым-чылым сыңны берген олур.

— Башкызы-биле чугаалажырда туруп кээр чоор, Орлан — деп, бир дугаар одуругда, бир дугаар партада олурар Белек деп сарыг баштыг уруг чугааланы-дыр. Ол класстың даргазы-дыр.

Орлан хөөннүг, хөөн чок парта артындан туруп олур. Ооң карактары дүвүренчиг ол-бо шыппыраңнажы-дыр. Мурнунда Орланга ол чижектиг сагындырыг бээрге, дүшке-даа какпас оол чүве. А, ам? Орланнын арны безин деридип келген ышкаш сагындырды. Сактырымга ооң саадының дамыры бир-ле катап Саараныы дег догдаңайнып сога берген ышкаш болду. Сести бердим.

— Турба-турба, олур шүве... ажырбас... Сен аарып тур сен бе, Орлан?

Ыт-дааш чок куду көре-дир. Ооң дөңгүр бажын суйбай туткаш, чымчак, харын-даа эргелиг кылдыр чугааладым:

— Орлан, ол ойнап олурган ойнаарааң менээ берем. Ки-чээл соонда ап айыр сен.

Оол шимчеш-даа диведи. Ынчан парта иштинче холум супкаш, салаамны бир-ле шиш чүвеге кададып алдым. Аарышкылыг болганын өөреникчилерге билдиртпейн, кызып шыдажып алдым. Оон холумну эптиг суккаш, бирле пөс ушта соп келдим. Ол думчук аржыылы болду.

Орлан хенертен тура халааш думчук аржыылынче хар-баш диди. Мен холумну өйүндө чайладып четтигиптим. Ол чандыр алды. Ооң төгерик карактарын канчаар-даа аажок дүвүрээзин, аарышкы долган болду.

— Эккелиңер!— деп, ол бачыдап алгырды. Ооң бичии ынай арнын дырышкактар долуп келгеш, хөрөөндөн човуур-таан дег үн сыстып үнүп келди. Орлан ынчан, ынчаарда-ла бир, бичизинде автобуска ышкаш ыт чок ыглапкаш, парта кырынга доңгайып чыдыпты.

Аржыыл анаа бөдүүн думчук аржыылы болду. Ону чаа садып алганы илден. Кыдыында саазыны хевээр чор. Бистин суурнуң садыында шак-ла мындыг кыдыы көк шыйыглыг дөргөн беш көпеектиң аржыылдарын садып турар чүве. Ын-чалза-даа бо аржыылдың ортузунда кызыл удазын-биле чаш холдар мынча деп даарап эгелеп каан чор:

«Авай, төрүттүнгөн хүнүң Март 8-биле...» Оон ынай чедир илдинмээн. Четкен черинде ужуктуг ине кадап каан.

Мен чүнү-даа канчаар аайын тыппайн бир холумда ном, бир холумда демги думчук аржыылын тудуп алган тур мен. Сактырымга чуртталгамда эң-не улуг частырыгны кылып, чүрээм дужунда эң-не чоок кижини кезээ мөңгедө хомудат-кан ышкаш болдум.

Чанымда бичии ынай Орланның онгар чушкуузунче көрүп тура сеткил-сагыжымның ханызындан көстүп көрбөөн чылыг ынакшыл чүрээмден төрүттүнгөш, мага-бодумче тарап турду. Сактырымга оон ынай бичии турар болзумза, караам чажы боду-ла төктүп бады баар ышкаш болду. Канчаар-даа тут-тунгаш чадажып кагдым. Аймаарай берген угааным боду-ла мени класстан үнерин албадапкан.

Башкылар өрээлинче маң-биле халып кирип кээримге харын-даа улус чок болду. Узун стол баарында сандайга олура дүшкөш, караам чажын хостаптым.

Дужааш класстардан башкыларнын үннери коридорга

чангыланып дынналып кээп турду. Улуг хана шагы дең-дески дагжап, үени санап-ла турду.

Чүнү-даа бодап чадаштым. Орланның думчуунуң аржылың дыңзыдыр адыштапкаш, чүрээмге чыпшыр туттум. Чүрээм хөрөктөн ушта халыыр чыгыы шапкыланып-ла тур. Сактырымга-ла «чүге, чүге, чүге ындыг чүвел?» — дээнзиг-даа.

Мүн-не орталанып, оожургап алганымда эжик ажыттына берди. Оон хоочун башкы Санчы Давааевич «ээям» деп кире хонуп келди. Дораан-на хыраалай берген карааның шилин думчуунуң аржылы-биле чодуп алгаш, менче хынамчалыг көрбүшаан, тонун аскыга азып кагды.

— Хаа, кандыг кончуг аяс хүн боор — деп чугааландыр.— Эртен мендилешкен бис ала, башкы. Ха-ха-ха французтар хүнде үш катап мендилежир чон-дур...

Ол мээң карактарымның кыза бергенин эскерип каапты. Оон мээң чанымга оожум олуруп алгаш, улуг, чымчак адыштарын мээң эктимге камныг салып алды.

— Берге-дир бе?— Ыттаар чүве тыппадым. Башкы бичи када бодангаш, чугаалап эгеледи.

— Ам база Орлан-на ыйнаан? Чаа, ам канчаар ужурлук кижы боор сен?

— Орлан дугайында айтырыг дыка шыңгыы айтырыг. Ынчалза-даа бир эвес ону шнитпирлеп шыдаптар болзуңза, ёзулуг-ла башкы кижы болур салымыңны шнитпирлеп алганың ол. Институт доосканы дээрге-ле башкы болганы ол дээн эвес-тир. Манаа дыка хөй дер, чаш төгер апаар...

Школаның аштакчызы кирип келгеш, мендилешкеш, хүмуң ап алгаш, дедир үне берди. Санчы башкыдан диттип чадап айтырдым:

— Башкы, бир эвес Орланны бодум бажыңымга чурттадып алзымза кандыгыл?

Башкы чазык хүлүмзүрээш, чугаалай-дыр:

— Сээң талаңдан ол кончуг чырык, чаагай бодал-дыр. Ынчалза-даа кижилер нарын болдур ийин. Оода чадаарда Саараның угбазын ап көрээли даан. Кандыг-даа кижиде бодунга ынакшыл бар-ла болгай. Саараның угбазында ол чок деп болбас. А бистиң суур ындыг суур-ла ышкажыгай: «бир ужунга чөдүрүптерге, өске ужунга дыңналып турар». Бир эвес Орланны сен бодунга ап алыр болзуңза, ол дугайында кандыг-даа чугаа үнүп болур ийин. Саараның угбазының кулаа дыка дыжы деп бил. Бодап көрден, кандыг херээжен кижы бодунуң чээнин өске улус бажыңыңга тургузуксаар дээр сен. Улус дораан-на чугаалажы бээр болгай. Чо-ок.

Саараның угбазы улуска кажанда-даа чемеледир хөңнү чок. Ол дораан-на: «Көрдүнер бе, Чечек мээң дунмамны бажынында тургузуп алгаш, ажы-төлүн алзып, кулданып турар кижидир» — деп, хоптап үнер. А чүве хөөредиксээр кижилер кайда-даа бар болдур ийин. Оон-даа артык немеп алгаш, тарадып чоруп бээр. Башкы кижиге оон коргунчуг чүве чок.

Кырган башкы кайын чазар, хамык чүве шынап-ла шакла ынчаар болур. Ам канчаарыл ынчаш? Башкыже чөгөл төткөн шырай-биле көрдүм. Башкы база боданы берди.

— Эң-не баштай Орланның чурумун, өөредилгезин ыяк кылдыр эдип алыр керек. Ол дээрге демги хопчуларга күштүг согуг болур. Ындыг болганда Орланга күштүг, ёзулуг эр кижиниң сөзү керек-тир ийин, дунмам — деп дооскаш, Санчы башкы туруп келди. Оон ханада шакке көргөш:— Таптыг-ла алды минута болгаш чапсар кагар-дыр-ла, башкы. Өөреникчилериңер манай бергең эвеспе? — диди.

Үнүп бар чыдырымда, Санчы Даваасвич мени кыйгырыпты. Хая көрнүп келдим. Ол менче дорт көрүп алгаш:

— Өөң ээзин Орлан-биле таныштырып каар болзунза кандыгыл? Чүгле Орлан интернетка хевээр турзун — деп чугаалады.

Клазымче эеп келдим. Өөреникчилер аажок шимээрге турлар. Чүгле Орлан куду көрүп алган ыт чок олур. Көкка хапты. Мен Орланның чанынга олуруп алгаш, оожум чугааладым.

— Барып дыштанып ал шүве, Орлан. Чүгле хостуг үенде мээң бажынымга кээп тур. Ыяп-ла кээр сен, шүве.

Эртенинде Орлан-биле иелээ почтага баргаш, посылка чорудуптувус. Ында Орланның авазынга белээ — бижиктиг думчук аржыылы-биле мээң чагаам бар.

БАЙЫР БИЛЕ ОРЛАН

Часкы арыг иштиңге базарга дыка тааланчыг болду.

Селбегер шивилерниң будуктарындан бистин хеймер уруувусту ораап алганывыс чоорган дег ожук харлар черже тоглап бадып турар. Карандылар көзүлбээн, ынчалза-даа өл-шык хар адаанда дамырактар бистин уругларывыстың каткызы ышкаш өткүт кыңгырткайнып агып чыткан. Бир-ле черде торга догдурадыр соктанды. Боттары көзүлбес кушкаштар бир-ле черден тааланчыг ырын бадырып турдулар. Эңме санчок будуктарның аразынче эки көр-ле, ынчалза-даа оларны тыппас сен. Сактырга ол будуктар боттары ырлажып

турган-даа ышкаш болур. А хүннүң чыры ыяштарның ун-нарында бичии ынай дошчугаштарга деггеш, тоолзуг кылан-нажып, каракты чылчырыктадып кээр.

— Экизин — деп, шык болгаш соок, арыг агаарны хөрек долдур тынмышаан Байыр чугаалааш, караан имирертип хүнче көрдү.

Бистер беш кижиге мен, Байыр, ийи уруувус база Орлан арганың чараш-каазынга ыдывыс чидип, аймаарай берген дег болдувус. Тоолзуг-ла чараш бойдус.

Байыр карманындан бир-ле чүве уштуп келгеш, Орланче сунду. Демгизи бижииргеп чоруй ап алгаш, топтап көрө берди. Бистер база ында бардывыс. Ол дээрге, дөрт азында чинге, быжыг удазыннарлыг, чаза тудуптарга калбара бээр кушкаштар чемгерер калбак ыяш болду. Ооң кырында яны-бүрү кат, тоорук, чимистерни ол-ла олчаан кылдыр чурааш, кылайтыр дозулап каан, шевергин, чаражы кончуг. Байыр ону кажан-чежен кылып чыткан кижиге.

— Че, Орлан, мону бир ыяшка азып каг, шүве — деп, Байыр хүлүмзүрдү. Орлан кежээни кончуг халып баргаш, чанывыста талдың будуунга калбак ыяшты аза каапты. Байыр ооң кырынга бир адыш тараа төккеш, бисти бичии ырадыр эдерти берген. Шуптувус тыныжывыс тыртып алган көрүп тур бис.

— Ачай, ачай, көрден, кушкаштың чаражын — деп, улуг уруувус ачазының холундан тырткылай-дыр.

Шынавыла кызыл өектиг, кара кудуруктуг кушкаш ужул кээп хонупкаш, тарааны соктай берди. Бичии болганда чүк-чүктен кушкаштар ужул кээп, беш-алды чедир чыгып, калбак ыяшка чайганмышаан чемнеп эгеледилер. Бистер оларны чарашсынып, шаавыска кирип чаптап турдувус.

Чанып чоруп олурувуста, Байыр Орланны эктинден кус-пактап алгаш, мынча диди:

— Удавас хемнин дожу эрип, чен бада бээр. Ынчан сени эдертип алгаш, балыктаар мен. Ооң соонда кады хеме кылыр бис. Ёзулуг улуг хеме.

— Моторлуг бе?— деп, Орланның карактары чырыш диген.

— Ийе. Мотордан база садып салып ап болур бис. Ол моторну сен база башкаар сен.

— Чөпшээрээр силер бе?— деп, Орлан чигзинип айтыра-дыр.

— Сөглээн сөзүм ээлээр мен, Орлан. Башкаар сен! Ор-

лан өөрээнинден улуг тынып, менче хүлүмзүрүп көрүп чор. Байыр Орланче чазык көргөш, айтырды:

— Чүгле сен менээ бир-ле чүвени азап шыдаар сен бе?

— Ийе, шыдаар мен — деп, Орлан боданмайн-даа харыылаан.

— Ылап-ла бе?

— Ылап.

— Ынчаарга сен чүгле кончуг эки кылдыр өөренип шыдаар сен бе?

Орлан ыды чидип бодагаш, менче чемелээнзиг көргөш, быжыы-биле чугаалады.

— Ында кижичадаар чүве чок-ла-дыр.

— Ол-ла-дыр. Дугурушкан ышкажыл бис. Холду тут кай. Байыр биле Орлан холдарын быжыг туттулар.

ТӨНЧҮЗҮ ЭКИ ТООЛ

«...Мени ам чамдык улус дүүрөөн кижича деп бодап турар-даа чадавас. Чадавас-даа эвес, харын черле ынчаар бодаар ужурлуг. Ол аарышкылыг-дыр. Удавас хосталып үнө бээр мен. Чуртталганы эгезинден эгелеп чурттаары кажанда-даа орай эвес дижир болгай. Аңаа кажангызындан артык идегээр-дир мен. Чүгө дээрге, чоннуң мурнунга буруумну миннип, ооң бүзүрелин чаалап алырым дээрге-ле ынак оглумну эгидип аар дээни ол ышкажыл. Ол дээш канчап кыспас деп мен...

...Чаа, бо-ла-дыр, эш. Оон ынай бижий албас-тыр мен. Сен-даа чалгаарай бээр боор сен. Чүгле чаңгыс чүве дилэйн: Орланны чаныңга ап алган болзуңза, сенээ дыка-ла улуг өөрүп четтирер-дир мен. Сээң мени дээш карак кызып, хилинчектенип чорууруң дээш дыка-ла сагыш човап чор мен. Сен — эзулуг-ла шынчы эш-тир сен. Улуу-биле четтирдим! Байырлыг Ужурашкыже.

Эжиң Саара...»

Саараның чагаазын төндүр номчудум. Сес шак ажып тур. Байыр ам-даа келбээн.

Эжик соктады. Чагааны хавынга далаш суккаш: «Чаа!» — дидим. Ажыттыңган эжиктен ак, чолдак хой кежи тон кеткен Ондар дарга хөгжең бус-биле кады кирип келди.

— Болур, болур, кириңер. Мынаар эртип олуруңар — дээш, даргага сандай ап бердим.

— Орай-даа бол, ам канчаар, херек уржун келдим — деп, даашкыр кылдыр чугааланды.— Ок, чаш чүвелер удуп чыдар чүве-дир але. Буруулуг болдум — деп, үнүн аяарлады берди.

— Чок, чогуу кайын отту бээрлер, ажырбас ыйнаан, дарга. Бээр столче чылып, шайдан ижип көрүнерем — деп чаладым. А бодум чүү-ле херек ирги деп аайын тыппайн-тур мен.

Дарга аякта шайны ижип олура, өрөөл иштни долгандыр көргөш:

— Күдээвис оол кай барганы ол, дуцмам?— деп, айтырды.

— Адар-оол сугже-ле халаан ышкаш кижин бо, шыдыраалап олурлар ирги бе?

— Шыдыраалаары кончуг бе, ооң?

— Чок, анаа ынчаар ойнаар кижин-дир ийин.

Дарга шайын төндүр ишкеш, меңче көрнүп келди.

— Ажыл-агыйын кандыг чоруп тур ышкаш, дуцмам? Эки-ле бе?— деп, ол айтыра-дыр.

— Чүгээр-ле...

— Ол эки-дир. Ынчаарга ам келген херээм ужуру мындыг чүве. Сээң Байырың мергежилдиг тудугжу кижин болгай але. Ону кончуг чугула ажылга холбаза кандыг ирги деп, бодум база сээң-биле таптыг дугурушса дээш, кылаштап келдим. Орайтай берген ужурум амдыы чаа-ла совхозтуң удуртукчулары-биле бичин чөвүлөл хурал болган, анаа орайтай бердим.

— Ажырбас, орайтап деп чүнер боор, чырык кежээ ышказыл, дарга — деп чазамыктадым.

— Дөмей-ле эпчок-тур. Ынчалза-даа херектин чугулазы, далашты кончуг болду. Ынчаарга ам амдыы чаа даргалар-биле чугаалашкан айтырывыс суурга чаа уруглар садын тударынын дугайында болду. Ол ам черле думчукка тулуп келген айтырыг-ла болгай. Өзүп-көвүдөп турар деп чүвевис аттыг улус ышказыл бис — дээш, дарга удуп чыткан уругларже эргелиг, чылыг кылдыр көрдү.— Бир эвес Байыр чөпшээрержир болза бис суурнуң кезек, шыырак эрлеринден эвилелдептээл, бригадирлеп, тудугну кылып кирипсе кандыгыл? Акша-төгерик бисте бар, а материал дугайты мен кожуун төвүнчө эртен дораан баарым ол.

— Ол дугайты билбес кижин-дир мен. Байырын боду-биле чугаалашсыңарза кандыгыл?— деп, аймап харыыладым.

— Байырда чүү боор, чеве дээр кижиле ыйнаан. А бо уруг-дарымыңар дугайты канчап тур силер?

— Харын Байыр ап турар кижидир ийин. Алзыр киживис чок улус ышкажыл бис — деп, шынын-на чугааладым.

— Алзыр кижидир кай баар дээр силер. Улуг кижинерни ам дораан-даа болза тургузуп кагза ажырбас ышкажыл.

— Каяа?— деп, элдепсишип айтырдым. Үш хонук бурунгаар баарымга уруглар садында хостуг чер чок дээш, дедир тепкен дарга болгай. А күзүн, кыжын уруувус арай сылданып турган, ынчангаш боттарымыс тургуспаан улус бис.

— Каяа боор ийик. Уруглар садынга-ла ыйнаан. Чоокта чаа чүнү айтырып чоржук сен, мон?— дигеш, дарга ам база бир аяк шай кудуп алды.— Шайның экизин але. Холук чемзии кончуг кижидир сен але, дуңмам. Кыс кижиге ол элээн таарымчалыг шынар болдур ийин. Чаражындан шай хайындырбас, чалгаа эвезинден хайындырар чүве ыйнаан.

— Мээң эвес, Байырның хайындырган шайы ышкажыл.

— Ок, ындыг чүвези бе. Улам экидир. Ол дээрге мырынай тергииндир. Хоо, мындыг шевер кижиге тудуувусту черле хүлээтпес аргавыс чок-тур.

— Чаа, ынчаарга-ла херек бүткендир. Тулдур чемненип база алдым. Бажыңга баарымга кадай база чемгерер ыйнаан. Ынауска каразый берзе канчаар. Аа богда, ынчап семиририм ол чоор бе?— деп дарга баштактаныдыр. Оон кезек бодангаш, менче хынамчалыг көргөш, айтырды.— Саара эжинден чагаа ап тур сен бе?

— Ийе. Бөгүн чаа алдым.

— Ындыг-дыр... Боданган ышкаш-тыр бе, кандыг-дыр?

— Та харын, ындыг байдал бар-ла чорду.

— Бооп-тур че. Боданмас хары кайда дээр сен. Бичии оглунуң кээргенчиин көрден... Ийет, ону сен башкылап турар сен але?

— Ийе. Багай эвес өөренип турар оол.

Дарга чоруп тура мээң холумну туткаш, хүлүмзүрүп чугаалады:

— Хамык чүвениң эки бооп дооступ турарыңга өөрүп тур мен. Дооступ дээрге арай шын эвес боор тур. Чуртталга дээрге төнчүзү эки тоол эвес-ле болгай. Ол ам-даа үргүлчүлөп турар. Ындыг аа, дуңмам? Бистер кижидир бүрүзү дээш харысалгалыг бис. «Бистер» дээрге чырык чер кырында бар дириг кижилер шуптувус-тур бис ийин. Кым-даа өске кижилерден хоорлуп, кыдыңга чыдып калбас ужурлуг. Чаа, мен-

даа ам чоруптум. Хөлүн эрттир хөөрөп кааптым. Эртең сес шакта Байыр мээң ажилдаар черимге чедип келзин шүве.

Дарга үнүп чорупту. Мээң сеткилим омак-хөглүг, апарды. Ийе, чуртталга төнчүзү эки тоол эвес-ле болгай. Дарга дыка-ла шын чугаалады. Хамык чүве мурнувуста. Өөрүшкү-даа, мунгарал-даа, куда-найыр-даа, чарлышкыннар-даа, чидириглер-даа... Ол шупту каттышкаш чуртталга боор. А оон күзенчиг чүүл чырык черде бар бе?

Александр ДАРЖАИ

* * *

Үжен сес хем эштип кештим,
Үжен сес арт ажыр бастым.
Сактырымга, ынча ырап,
Келбээн ышкаш болбадым бе!
Чаа-ла эргин ажыр баскан
Кенен оолак турбадым бе!
Үжен сес арт ажыр бастым,
Үжен сес хем эштип кештим.
Эрткен-дүшкен орук-чириим
Эки сактып албаан мен бе —
Чүктээн чүгүм арай хоомай,
Чүнү канчап чорааным ол.
Үжен тоску бедик арт бо,
Үжен тоску терең хем бо.
Ооң ынды оргу шөл бе?
Ооң ынды кашпалдар бе?
Ону ажып аарымга-даа,
Оожургал дөмей келбес,
Чүрек күжүр доктаагыже
Шүүргедеп, бедиктер теп,
Чоруп орайн, чоруп орайн.

* * *

Кызыл дилги, оруум доза
Кырза ышкаш ырланмайн көр.
Кадыр-каскак, оргу шөлге
Халап меңээ таварышпас.

Адым аксын ээй тырткаш,
Аалымче эгбес-даа мен.
Отка барбас, сугга дүшпес
Орлан маадыр бирээзи мен.
Чорук херээм чогуу бүдөр —
Чолум ажык — бүзүрээр мен...
Кызыл дилги, оруум доза
Кырза ышкаш ырланмай көр.

* * *

Кырган ирей баары-биле ол-ла чүң боор,
Кылчаш кылдыр эрте берип канчаарың ол.
Төрөл билбес дөңгүр көк буга сен бе?
Төрөөң өгбөң куду көргөн ужуруң чүл?

Ирейлерниң чугаа-соодун үзе кирип,
Иде-чара суглук чокка чаннап чүнүл?
Тоткан-эник ээзин ээрген чүве дээн деп,
Домак-тоолга каттышканын ужуру чүл?

Дээрбек хүн черни эргээш, барыын чүктен
Дедир үнүң, ол-ла дораан хүнней бербес.
Дүнү дүжер. База ол дег, турамык сээң
Дүктүг бажың агарып каар, күжүң шүглүр.

Кызыл-хүнде тенек оолдар хөмө келир —
Кыдыың-биле база каа дег салчып эртер.
Кырган бодун: «Аныяктар будулган!..» деп,
Кылык-чарлыг соондан кармап туруп каар сен.

Амдыызында ону бодаар харыың-даа чок,
Ажай-буурул ирейлерни базып каа дег,
Киргин өйнүң көвүү шуураан бууразы дег,
Кизиредир челип турар, кежээ-дир сен.

ЧОЙГАН

Чоон-Дыттың унун дургаар
Чолдак-Оюң мунун алгаш,
Чоон чажың хадымырлай
Чоргаар тутсуп турдун, Чойган.

Сырткыжым сугже октап,
Шырыштардан сени кайгап,
Сагыжымда чинге белиң
Шагга киир-ле куспактаан мен.

Аравысты дуглай турган
Арзайты дег бедик сын чок.
Уруг сенден мени чарган
Улуг-Хем дег шапкын хем чок.

Ужуражып душпадывыс
Ужуру чүл ынчаш, Чойган?
Шыкка кады баспазывыс
Чылдагааны чүдел, Чойган?

Чоон-Дыттан сени алгаш,
Чоруурундан сестир-дир мен,
Канчап билир, бир-ле хүндүс
Хамык алаак ээңизирээй.

Чолдак-Оюн мунуп алгаш,
Чоон-Дытка инек дозуп,
Чоон чажың хадымырлай
Чоргаар тутсуп чору, Чойган.

Чорук чораан чорумал мен
Чораан уумче чоруп чорууйн.
Эки хүннер меңээ шаңнаан
Эрес кысты утпайн чорууйн.

*

Леонид ЧАДАМБА

СЕРЛИГНИҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Вертолеттуң командири
Белекпен-даа берге-ле эр —
Белим — Серлиг тайга-сынын
Бедик, чавыс харап чоруур.

Вертолеттуң даажындан
Белим — Серлиг хөлзеп үнер —

Ире баштаан амытап аң
Ижээн, турлаан каггаш халчыр.

Фермада ивижилер
Белекпенин уткуп турар.
Хокаш иви — анай, мынды
Хойган, дүүрээн халчып үнер.

Белим — Серлиг тайга-сыны
Бедик чаагай, менги бөрттүг
Вертолеттуң командири
Белекпенин чалап турар.

Агаар-бойдус аактыг-даа бол,
Белекпени белең тоовас —
Арттар, хемнер ажыр, кежир
Бергелерни эртип келир.

Ам бо кээрге, Белекпениң
Анаа эвес, сөңнүг келген —
Аалчыларын чалап алган,
Ажын-чемин коштап келген.

Аңчы, малчын ивижилер
Ак сүт аржаан сөңнеп куткаш,
Ажыл-ижин, чуртталгазын
Аалчыларга хөөрөп берген.

Иви дылы, сүдү, быштаа —
Ижер-чипр чем амданныы ол.
Иви думчуу, тавацгайы —
Ижин чазаар кончуг эм ол.

Аяк шайны аартап чооглап,
Ажыл-ишти хөөрешип,
Аңчы, малчын ивижилер
Аалчыларын аъткарыпкан.

Тайга-даскыл эргий чурттаан
Ивижилер эрес-ле-дир!
Дарга-бошка аалчылары
Иштин-хөңүн билип чанган.

Майгын суурнуц ээлери —
Барааннар дээр ивижилер
Москва, Кызыл аалчыларын
Магаданчыг уткуп, үдээн.

Белекпеннин вертоледу
Бедип алгаш, артты ашты.
Фермада ивижилер:
— Менди-чаагай!— дижип арты.

САЙЛЫГ-ХӨЛ

Чайын туржук, кыжын безин
Чайынналдыр хүннээректээн
Чазык чаагай Тожу чурту
Сайлыг-Хөлүн алгап чыдар.

Чанган куштар чандыр хонмас
Чалың-Шөлдүң Сайлыг-Хөлү
Самолеттар чаржып ужуп,
Саадап хонар олбуу болган.

Самолеттан дүшкен аалчы
Сагыш-сеткил хөлзеп хайнып,
Чалың-Шөлдүң Сайлыг-Хөлүн
Сарыы ышкаш куспактаксаар.

Чаарттыңган Тожу чурта
Сайлыг-Хөлдүң чараш-каазы —
Бойдус, агаар, чырык хүнү:
— Моорлаңар!— деп чалап турар.

Чарым тайга чурттуг аңчы
Чарыларлыг саяктаткан,
Сайлыг-Хөлдүң эрии-биле
Самолетче тутсуп орар.

Тожуларын ойनावастар —
Докпаннашкан эрес-хейлер!
Тооруктуг тайгалардан
Долдур арткан олчалыг кээр.

Тожу чурту — чадырының
Тоорук, балык, өлүк-кижин —
Яязы-бүрү кежик-байлаан
«ЯК»-тарга чүдүрүптөр.

— Байырлыг, эш, менди-чаагай!
База катап душчуул шон!— деп,
Чалын-Шөлдүн Сайлыг-Хөлү
Самолетту үдеп турар.

КАВКАЗ ДАГЛАР

Кара-ногаан эжишчектиг
Кавказ даглар кайгамчыктыг:
— Кара далай, танцылаал!— деп
Каттырымзап чалаан-даа дег.

Булуттарга үзүн алган
Буурул баштыг Кавказ даглар
Бурун шагдан амдыгаа дээр
Буян-кежнин өргүвүшаан.

Кавказ даглар аразында,
Кашпалдарның ишти-биле
Калчаа дошкун ужар хемнер
Хайнып-шурап бадып чыдар.

Мзымта хем курайлаанзыг
Мында база ырлап баткан.
Мырынай чап чаа кээривиске,
Мындаагылар чалай берген.

Эргим бо хем эрин орта
Эът-даа шиштеп хүнзедивис.
Найыралдын хүнүн алгап,
Найырны-даа эрттирдивис.

Орус, тыва, украин, казах,
Осетин, армян ыры-шоору
Онгаар-дескээр даглар эргий,
Оран-чуртун алгап турду.

Акы-дунма совет чоннуң
Авыралдыг бүлезинин
Алдар шыпкан алдан харын
Алгаан ырлар чаңгыланган.

Халдаан дайзын кыра базып,
Кайы шагдан тиилеп келген
Кавказ даглар хавыязын
Хая-чалым сиңлип ап-тыр!

Кара-ногаан эжинчектиг
Кавказ даглар самнап девээн,
Кара далай хаяланып,
Хайшып чалгып байырлаан тур.

Улустарның чаңгыс эптиг
Улуг мөңгө найыралын
Хамык чону алгап кээрге,
Кавказ даглар, катаптаан тур!

КАРА ДАЛАЙ

Кара далай чалгыглары
Каттыржып кээп куспактап тур.
Харбап-харбап, аңаа чассып,
Кадыргы дег эштип чор мен.

Эштип ойнаан амытан чон
Элезинде чиннеттинген,
Эъди-кежи хүлер кызыл,
Эрик баарын шыва алган.

Кара далай талыгырже
Карак четпес чайынналып,
Дээр-биле тутчу берген,
Дээвиир болуп хуулган-даа дег.

Кара далай — бистиң шивээ,
Кандыгны-даа көргөн ийик сен.
Маадырларың — солдаттарың
Фашистерни канчаар басчык?!

Ада-чуртгун чоргааралы —
Акы-дуңма далайы сен!
Чалгыгларың өпейлеп тур —
Чакпа чайып, эштип чор мен.

ААС-КЕЖИК — НАЙЫРАЛДА

Далай, дигтер ажыр, кежир
Даңгыраавыс чидиг, быжыг:
Дайын ченсээн хоруп, хураар,
Тайбын тугун бедик тудар!

Атом бомба алынмайн,
Акы-дуңма холду тутчуул!
Дайын кылып, хыдышпайн,
Таныш-көрүш өңнүк чоруул!

Дайын өртүн кывыспайн,
Тайбың эптиг, найыралдыг,
Тараа, малдыг тодуг-догаа
Дашка кутчуп, таптыг чурттаал!

Ак-көк дээр-даа аяс турзун —
Амытан чон күзели ол.
Акы-дуңма найырал, эп —
Аас-кежик, чуртталга ол.

Тайбың күзээн өңнүктер-даа,
Дайын күзээн дайзыннар-даа
Чамбы-дипке чаңгыланган
Чаңнык-үңнү дыңназыннар:

— Атом бомба хурааттынзын,
Айыыл-халап ыңай турзун!
Амытан чон тайбың чагай
Аас-кежиктиг чурттазыннар!

ДҮКТҮГ-АРЫ

Хөлбөң шыктың секпилдери — чечектерни
Хөөмейлеп эргий ушкан дүктүг-ары,
Кандаай чүвө, менээ келгеш, шорулганзыг
Каш-даа катап долгангылап девидетти.

«Айыыр туткан күдүженеп турзунза-даа,
Аян-тээлеп, үө чылзып турар-дыр сен.
Эргек ышкаш хензиг мени дөзөп ал» — деп,
Эрбештелип сагындырган эвес ирги?

Сарым кыстың белек кылдыр даарап берген,
Чап чаа шокар хөйлеңинде чечектерни
Чернии кылдыр соора билгеш, ишчи чүвөң
Чемниш дилеп халдап турган чадавас боор.

Хаваам дургаар сыстыгылаан кылаң дерни,
Кандыг-ла бир шалың суу деп бодап алгаш,
Амзаптар дээш, ийи-үш-даа чыпшыр келгеш,
Ажыг дер деп эскергени чадавас ийи.

Билип кааптым: Эргим сарым дүүн кежээ
Бистер үр-ле чарлып чадап ошкашчык бис.
Айдызап кээр духиң чыды ам-даа менден
Адырылбайн чораанын ол эндевээн-дир.

ХОВУ

Карандыга шончалайлар частып кээрин,
Хамнаарактар чайгы дээрге ырлажырын,
Шартылаалар шала күскээр хөлзөй бээрин
Сагынмышаан, кышкы хову удуп чыдыр.
Хола-сарыг хараганнар, терезиннер,
Хоорзалар кылаң хыраа эштип ап-тыр.
Бурук дошка шуглатса-даа, булак уну
Бусталбышаан, изиг тынын бургурады.
Каарганнар чемниш дилеп хонуп аарга,
«Харнын өңүн бужартатпайн көргөр» — дээнзиг,
Чалбыыш ышкаш кызыл дилги сывырыпты.

Сактырга-ла' «оттан» хар-даа эриги дег.
Андарып каап ангыстарны шыпкап харлар
Ак-ак чалгыг кырлаңайнып чытканзыг-даа.
Кышкы хуннун сыгыр караа шонуптарга,
Кылаңнашкан эртинелер харга чайнаар.

АЗА БЕРГЕШ...

«Ажыг кыштың чывар үрген,
Ак шаң дижир туманында сестир-тир мен.
Холуң эккел, четтинчи аал,
Хоорайга-даа асчып боор» — деп, чагып чордуң.
Туманныгда чидиришпейи,
Тулган аяс часкы хүндүс азышкан бис.
Кандаай чүве, кааң хүнден
Карактар-даа чылчырыктай берген магат...
Борааныг кыш дагын келди.
Бодал дойлуп дашкаар үнер болу бердим.
Бус дег туман аразында
Мурнум уткуй кым-на келгеш, чедиптер пийк.

* * *

Ожук, хары негей тон дег,
Оожум эзим шырыжыңга улчуп чордум.
Имир каксы чаяан болуп,
Имистелген чырык мени уткуп алды.
Илчирбелээн чинге кокпам
Ирей кижиге казанаанга дүннү чарды.
Оруум дозуп кыпкан чула —
Ол-ла ирей даңгына дег кызы болду.

ШАГААДА

Чаа чылдың дүнезинде
Часты дагын сактыр чүмүл?
Бадып турар харлар безин
Баштайгы чаъс чагган дег-дир.
Кылаң мөңгүн эртинде дег,
Хыраа шыпкан ыяштар көргөш,
Чечектелген чодураалар
Сеткилимге чуруттунду.

* * *

Харжыгаш бооп ойнап турдун,
Хамык оолдар дакпыш тынып,
«Хар хаан кызы — дангына — деп,
Хандыкшылдыг сөглөп турду.
Чүгө чүвө кылаң хевин
Чүрээм чайгаар шимирт кылган,
Келин болуп, куда хевин
Кедип алган ышкаш болдун.

* * *

Шагаа шагы кидин турда,
Кундагалар кыңгыраары,
Курай-йөрөөл дыңналыры —
Кудавыска эш-өөр чыгып,
Шайлап, хөглөп турган дег-дир.

* * *

Маскарадтан үнгөн дораан,
Бажыңыңче далажыптың.
Калышпайн чоруп ордум,
Хая көрбөйи кире бердин.
Дүргектелдир харлар үргөн,
Дүвүлүг хат херим эжиин
Халырт кылдыр ажа шапты,
Калдар ыдың ээрип үндү.
Хыраа шылкан соңгаң өттүр
«Кымыл» — дээнзиг көрүп турдун.
Шырым булут аразында
Чырык ай дег сагындырдың.

✽

Юрий КЮНЗЕГЕШ

СОЛУНЧУЛАР

Солунчунуң эриг чүрээ
Чоннуу-биле дуңзаалашкан —
Ажылчыннын, тараачыннын
Ажыл-ишчи чалбыжында.

Медээлерниң допчулалы
Меге, хоомай болбазын дээш,
Дун, хүн чокка солунчулар
Түвек дивейи ижеирлер.

Шалып ишчи маадырларга
Чалалга чок чеде бээрлер —
Чечен сөстүң күжү-биле
Чеднишкинни өөскүдерлер.

Дувүренчиг сураг дыңнааш,
Дувү-далаш аъттанырлар —
Шүгүмчүлел одун кыпсып,
Шүшпеңнерни чүшкүрерлер...

Корреспонденция-чагааларны
Чеченчидип сииредир.
Чегей өрөөн чүүлдерни
Корректорлап шүүштүрер.

Солун үнер:
Боттан аъттыг
Машиналыг,
Чадаг-терге,
Самолеттуг
Почтачылар
Чонга ону чедире бээр.

Аныяктар — оолдар, кыстар,
Акшый берген кырганнар-даа
Боттарын оон чиге ташып,
Бодамчалыг номчуп олар.

«Дайын дөгөөн эзээргектен
Тайбың херээн камгалаал!» — деп,
СЭТА-ның медээлери
Сеткилдерни доюлдулар.

Чылды малы чүм-хүр ашкан,
Өндүр тудуу доозулган...
Чымыш иште бистин чоннуң
Өөрүшкүзү хей-аът кирир!..

Солунчунуң чоргааралы —
Чонун алгаан мерген сөзү
Шевер кыстың инези дег,
Шериг оолдуң ланчыызы дег!

ХООЧУНГА

Кылаң мөңгүн меңги шыпкан
Кырлаң сүвүр бедиктерден
Кыңгырадыр ырлап баткан
Шапкын хемнер аялгазын
Чаштан тура дыңнап өстүң.

Сургуул оолак шааңда-ла
Суглуг-Оюм, Көп-Сөөк, Шуйга
Уругкорр деп сурааң тарап,
Суму туржук, Тыва черниң
Улузунга мактаткан сен.

Улуг-Хемниң унун эргээн
Уран театр артистери —
Арат чонга аян туткан
Алдарлыглар, чаянныглар
Аразынга астыкпаан сен.

Үелерниң үнүн тынган
«Үймээн» болгаш «Дөңгүр-оолга»
Орус, тыва маадырларнын
Овурун тып, хуулуп алгаш,
Ойнап чордуң — хөй чон билир.

Хензиг чашта шилээн ижин
Кедизинде чая баскан:
Уругкоррдан араткорр бооп,
Узун назы чартык кезиин
Хевилелге бараалгаттың.

Рецензия, очерк,
Репортаж, чүүл бижип,
Эртен үнөр солун номчуп,
Журналистер аразынга
Сула, кошкак дидиртпээн сен.

Амдажыткан помчукчуну
Ымзандырба,
Авторучка кевирбейи,
Челген аът дег
Шелип ор деп
Ынчангаштын күзээр-дир мен.

Монгуш ӨЛЧЕГ-ООЛ

ТЫВА ЧОНУМ ЧАҢЫ ЫНДЫГ

Кижилерни тыва чонум
Хевин көрүп үнелевес.
Кичээнгейге -- чаражы деп,
Хевирин-даа шинчилевес.

Адыгны дег шыдалдыг бол,
Ажыл төрүп билбестерни:
«Бараанын көөр диген бе?» — дээш,
Багын сурап, хая көрнүр.

Кижилерни тыва чонум,
Ааспыраандан үнелевес.
Кичээнгейге — куруг аян,
Адыргаан-даа сонуургавас.

Будулгаазын чулчуругдан
Бужурганым чугаалажыр.
«Аксы-биле тараа тарып,
Аал безин көжүргү дег!»

Эннешпээ дег, аар ишке
Шылагдааннар хүндүлээр чон.
Эткен сөзүн ээлеп үнер,
Шынычыларга чоргаараар чон.

ЭЭЛЧЕГГЕ

Чем-аыш садыын дакпыжадыр
Ээлчегге тургулаан бис.

Мечен-мерген, оожум, бардам...
Эрээн чацныг болгулаан бис.

Дайын уржуун херечлээн
Колдуктааштыг, шацналдарлыг,
Хоочун кижн ээлчег чокка
Таакпы, от-ла садыглашты.

Дыдык манап амдажаан дег,
Дылы узун чамдык улус
Ында-мында шоолашты,
Ыйт-шнмээн кедереди:

— Ээлчег! Ээлчег!.. Ашакты чоп
Эрттирдиңер? Кымыл мындыг?
— Пенслээн кижилерде
Бергедээр чүл? Шыдашкай-ла!..

Аскак хой-даа ыраар чыгы
Артык үр-чар үзүлбестээн.
Аравыстан бир-ле кижн
Ажыныксап үзе шапты:

«Чаштар эвесс, таанда канчап
Сарыыл кирбээн улус силер?
Кымыл деп че? Фронтучу!
Кызыл-тының алыкчызы.

Ээлчег-даа сагыыр днзе,
Эглиш-сыныш кышныры чок.
Оон туржук бергелерден
Ойлап-деспээн эрес-тир он.

Шыны херек, болар ынчан
Шыдажыптаан турган болза,
Бистер мында маадыржып,
Билиргежир шаавыс кайдал?!»

Шилиттинген сөстөр күжү
Чиге дегген октар ышкаш.
Чирлешкен чугаакырлар
Шип-ле шнмээн барганиар дег

КУЖУР КЫСТЫҢ ТАКСИЗИНГЕ

Такси көргөш, хөөннүг, хөөнчок
Талаар боор деп чөгөнмишаан,
Холум сунуп «бадылаан» мен —
Кожалаштыр доктаай дүшкен:

«Эриг баарлыг кымыл аан?» дээш,
Эгип чоруй сонуургаан мен:
Күжүр кыстың шырайы-ла
Хүннээректеп орар болчук!

Чүгле кирип, олура каап,
Чүгүн айтып четтиккен мен:
Шимчеш кынды — хөинүгүптү,
Шимээни-даа соонда калды.

Уруг, такси, мен — үш кады
Ужугуп-ла чораан дег бис.
Сестинчелим ис чок барган,
Сергээм кончуг апаар болган.

Херээжен чон холдарынга
Кезээде-ле чүдүүр болгаш,
Салым-чолум хүлээткен дег,
Сагыш амыр чадавас мен.

Чаяанындан эптиг холдар
Чамдыш кылбас — чыргал-дыр оң!
«Черинер бо» дивээн болза,
Чежеге дээр таалап кээр мен!

ӨӨК

Хөлээзинниг хоорайнын
Хөлгези боор — автобуска
Дывырышкан чоннуң хөйү
Тырып каан дег болгулай бээр.

Чүткүп киргеш, чүткүп үнер —
Чүден берге апаргылаар.
Үүлезин шыдаваан өөк
Үстүп чаштай берген боор-дур.

Хөлзээзинден ушта халыц,
Хөлегелиг садка келдим.
Тонда ам чок өөгүм орнуц
Топтап көрүп, суйбаар-даа мен.

Кедип чораан хепке безин
Хензиг чүве тудуу боору —
Чурум-хевир кованнадыр,
Чугаа-домак өөскүдөр-дир.

Хоорай чурттуг эвес болгаш,
Хомудаксап оарарымчы —
Сандай кожа эвилец кыс
Сагыш салып, эскерген боор.

Шенектепкен сумказындан
Ише, хендир көстүп келди.
(Шевр уруг турган хире),
Имирерти хүлүмзүрдү:

«Хупурай бер, муңчулбаңар,
Курлавыр өөк бар-ла ыйнаан?»
Уштуп бердим. Холдарынын
Уранын аар, дээр-дегбес!..

Оортан бээр хөрээмде бо
Ол-ла өөктү суйбаар-дыр мен:
Изиг чүрээн буянныг кыс
Илип каггаш барган-даа дег!

АМЫДЫРАЛ ӨПЕЙЛЕВЕС

Көөрүңге-ле амыдырал
Хөлчок бөдүүн сагылдырар.
Ээремчигей четкизи дег,
Элдеп нарын болур деп бил.

Аактыг төл дег өпейлевес,
Азыракчы хүлээлге чок.
Алыс боду шүгдүнмээже,
Аскымнады берип болур.

Доскут болгаш кошкактарга
Амыдырал хайыражок.
Тоол-домак аразынче
Ажыт кирип чорудуптар.

Амыдырал төлү — кижип
Чамдык өйде соора баар-дыр.
Арга-сүмө тоовастан,
Чангыс бодун бурганчыдар.

Амдызында «дүлейлевээн»,
Амдызында дыннаар чорда,
Оруундува үндүр чедип,
«Оваарын!» деп сөглөп чоруул.

Таспай СААЯ

ХОЙЖУ КЫС

Кежээки хүн алдын-сарыг херелдерин
Хемчигештин арыг суунда чажа берди.
Кезек салгын соолаңнадыр хадып келгеш
Хевистер дег чечек тарып чоруй барды.

Кадыр дагдан хоюн сүрген кадарчы кыс.
Аалынче омак-хөглүг чанып келди.
Кажазынта хоюн санап кирип кааштың
Аяк шайын далаш чокка аартап олур.

Чырык чоорту караңгылап дүне болду.
Сылдыс караа улам чидип чивенешти.
Узун, кыска дайтыргылап, ыржым үрөп,
Улаарап каап, кадарчы кыс удул чыдыр.

ЫНДА ЧООР БЕ?

Сарыг бүрү черге дүшкөш шылыраарга
Чангыс күзүн көргөн эвес хөлзөп чүмүл?
Сагыжымда сыңышпастаан бодалдарны
Чапчок када сайгарылдыр шилиир чүмүл?

Хемнер даажы, хөлдер чалгыы эскерип кааш,
Хей-аът кирип, омакшылым дендээр чүзүл?
Оолдун, кыстың чирттелеме ырын дыңнааш,
Ол дег үем база катап эргиир чүмүл?

Чеди он чыл ажыр баскан болзумза-даа,
Черле ынчаш кырывастаан ужурум чүл?
«Дуюум баскан» ажы-төлүм көвей болгаш,
Турамыгым, чоргааралым ында чоор бе?

Николай КУУЛАР

ӨННҮКТЕРИМ

Ында-хаая эрткен өйнү сагындырып,
Ырак-чооктан эштерим мээ чедип келир.
Өөрүшкүңүң далайы дег мени бүргөп,
Өңнүктерим чаагай хөңнү өпейлей бээр.

Кандыг силер? Катап-катап айтырар мен
Харыыңардан бүзүрелим улам дыңзыр.
Чалыы шаавыс күзелиңиң чадаң ыяжы
Сагланайнып, хөнүп өскөн ачылыг-дыр.

Эртер орук-кокпанарны истежир дээп
Эргим ынак эштериңер чедип келир.
Шынчы быжыг найыралдыг бистиң бөлүк
Чыгып келген сапыда-ла херлип орап.

Каткы-хөглүг, амыдырал сөнүн амзап,
Байырлалдар хүннеринде көржүп чоруул
Кажыдалдыг ёзулалга ужуражыр
Бак чүве бистен чайлап, ынай турзуп.

Чүректерниң эвин доцнаан, соруун шиглээн
Чүгле чаңгыс чуртталгага мөгеер бис.
Оруувустуң дортуң, ыргаан түңнөп-шинчиир
Оон өске шийткекчи-даа биске турбас.

МӨҢГЕ ЧУРТУМ

Тос ай эге хүннеринде,
Тодуг күстүң кидининде,
Дажыг хемниң эриин дургаар
Дазыр-шөлде чатты берген.
Даамай-шыпшың төрээн суурум
Торгалыгны эргип келдим.

Қара дыттар, теректерниң,
Хадың-талдар, чодурааның
Алдын-сарыг бүрүлери
Аяар, оожум черже дүжүп,
Ондаан ышкаш, шылырткайнып,
Оруум дөжей чыдып турду.

Көвүрүглөп кежип чыда
Күскү сугнуң кылаңыңче
Күжүрүмнүң арнынче дег,
Көрүп-шинчип турарымга,
Сыгыглар чок кылаң-арыг.
Сымыранып кый дээн ышкаш.

Өскээр чурттап чоруурум дээш,
Өршээп көрөм, төрээн суурум.
Аңгы черге улус мени
Өртемчейже базып үнген
Аалың-чурттуң кайдал дээрге,
Адың адап сактып чордум.

Элезинниг даштыг-дирткен
Эргим кавай Торгалыым сен.
Оран кезип, тояп-тояп,
Эглип келгеш, биллип тур мен:
Ээнзиревейн өзүп-хөгжүп,
Овуруң дам чалыыткаан-дыр.

Чааскаан эвес, оолдуг келдим.
Шапкын суунга чундурар мен,
Чассыдып көр, танып ап көр,
Шаг-шаа-биле турар эвес.
Сени эргип, мээн соомда
Чедип келир төлүң бо-дур.

ОГЛУМГА

Байырлал деп хөглээр мен бэ?
База бир чыл. Өйлүг назын —
Ээргинште чүн эвээжээн-дир.

Чассыг оглум бир-ле дугаар
Чаа чыл уткуп турарың бо —
Ээргинште чүн немешкен-дир.

Эрткен чылдың сөнү-дүр сеп.
Эндере-ле байып-тыр мен.
Ээргинште чүн төнери чок!

Чүргүй-оол ДОРЖУ

* * *

Өртемчейде шупту чүве турум эвес
Өйү кээрге шимчеп, хөгжүп, чаартынар — деп
Ылап шынны плереткен угаадыгның
Ында-хаая өөредини бодай бээр мен.

Бүгү чүве үе болгаш элчип, солчур.
Бүрү кадып кышты оштаар. Соок дүжөр.
Хыраа ынчан дамыракты дүжөп удуур
Кыймыш дивес сагыш өйлеп дүймей-даа бээр.

Болбайн барган күзелдер дээш сагыш аарып
Моондакталып аланзыраан ажы бар бе?!
Амыдырал туруп албаан мурнунда деп
Анай-хаактар ырлажы-дыр, дыңнап көрдөн!

* * *

Салгын чаптап эргелеткеш өпейлээрге,
Салбак дөстө чодураалар таалап удуур.
Келин кыстың мөңгүннелген сыргазы дег
Херелдиг ай булут-биле болчаг кылыр.

Сактышкыннар мени база «чедивиткеш»
Шагда эрткен үелерже чалай бээрлер.
Чылдар шуужуп аравысты ыраткан бол
Чырык арнын сеткилимде кады чоруур.

•

Алексей ЧЫМБА

ДАМЫРАК

Дамырак суг эринин орта,
Дангаар эртен базып келдим.
Кыштың соогун кыжыраан дег
Кыланайнып агып чытты.

Тыныш-бузу улам тендеп,
Дыңгылдайлап аян тудуп,
Далаш, дыш чок маңы-биле
Дамырак суг ырлап чытты.

Хадын ыяш ыржым-шыпшың
Хар ак тонун шугланыпкан
Дамырактың ырын дыңнап,
Таалай берген турар болду.

УРУУМ-БИЛЕ...

Эрткен чылын шак бо өйде кавайыңга
Эмиг дилеп, салааларын соруп чыткан
Саида деп чаңгыс харлыг уруум-биле
Садчыгашка селгүүстээр дээш базып келдим.
Чадап чоруй, Саидажым бурунгаарлап,
Чаяннады атпаңайнып базып бар чор.
Черде баскан уруум изин чаптап көрүп,
Четтинчипкеш, кожа базып чорувуста,
Чанывыста хадын безин чаптаан ышкаш,
Чаңгыс уруум өөрүшкүзүн үлешкензиг,
Салгын-хаттың аайы-биле мөгейип каап,
Сарыг-сарыг бүрүлерин чадып туру.

•

СИЛЕР-БИЛЕ ХИННИМ ТУДУШ

О чонум — оранымның кижилери!
Дүмбей дүне силер-биле кады чорууйн
Түрлүг, сүрлүг күчүнер мээ чырык болзун
Аспас кылдыр эдээнерден туттунупкаш,
Адар даңже дидим көрүп базып орайн.

О чонум — оранымның кижилери!
Хатта, соокта силер-биле кады чорууйн:
Чүткүлүнер, күзелинер күжүм болзун.
Чүрээнерниң чалбыжыңга чыннып чорааш,
Кайгамчык өй — чаагай часты уткуп алайн.

О чонум — оранымның кижилери!
Кадыр-бертке силер-биле кады чорууйн:
Даяңгыжым — сеткилинер ары болзун.
Тайбас кылдыр холуңардан четтинипкеш,
Хаяланган делгемнерже базып орайн.

О чонум — оранымның кижилери!
Аяс хүндүс силер-биле кады чорууйн:
Өлчейинер, чыргалыңар чолум болзун.
Авамга дег, эргеленип, чассып, таалап,
Өөрүшкүмнүң өткүт ырын ырлап чорууйн.

О чонум — оранымның кижилери!
Силер чокта Черим-даа чок, Хүнүм-даа чок
Силер чокта чүрээм чок дег апаар боор мен.
Сагызыным — төрээннерим силерлерге
Сагымдан чоргаарланып чүдүп чор мен.

О чонум — оранымның кижилери!
Силерлерде хинним тудуш бириккен мен
Силер-биле мөңгө шагда кады чорууйн...
Эрлик черден элчи келзе чүгле ынчан
Эр-ле бодум кара чааскаан баргай мен аан.

КЫЗЫЛ-ДАВАН...

Төрээн черим эргип келгеш, булак кыды
Дөңгелчиктиг калбак шыкты көрүп кааштын,

Өөрүшкүнүн, куюмналдың эзининден
Өртемчейни хензиг када уттувуттум:

Элдеп-чиктиг казыргыга бөөлдедип,
Эрткен өйже туман өттүр ужугуптум...
Хенертен-не, тоолда дег, чашкы шаамны —
Хензиг оолду — бодумну мен көрүп кагдым.

Ыяш боозун чүктеп алган ыттыг-дааштыг
Ырыктааштыг кызыл-даван өөрү-биле
Чаштып, ойнап, хараганнар аразында
Салгын ышкаш, киискип халып турар болду.

Арыг мөңгүн конгулуур дег, шак ол төлдүн
Каткызынын өткүдүн аар, чаражын аар!
Хаак аът мунгаш, шыкты куду ынай болду —
Аа богда, кандыг кончуг адаа чник чээр!

Амдыы чашты — бодумну мен көрүп тура,
Адааргаксап, магадааштың идиктерим
Ужулгаштың «манап көр!» деп алгырыпкаш,
Ужар дээнзиг соондува дап-ла бердим...

Даваннарга изиг көс-даа дагапканзыг —
Чаягаар-ла ора дүштүм — миннип келдим:
Чажымда ояар кызыл-даван черге баспаан
Тавангайым ханы сыстып саргаан туру...

ЧАЖЫМДА ДЕГ...

«Аа, богда, чажында сен, күжүр оглум
Адар даңны атсы-даа бол ыглап келир
Аажок-ла аактыг чораан төлүм сен» деп
Авам күжүр чаптап-сактып орар чүве.

Авай, авай, ажы-төлдүг ашак болдум,
Амыдырал шуурган-хады кымчылаштыр
Хайыра чок мага-бодум улдаза-даа,

Каңнаан дээр дег, караамдан чаш төкпейн чор мен.

Ынчалза-даа хире-хире хөлүндө-ле
Ыым келир. Ындыг өйде сенээ баргаш,
Чажымда дег, хөрээң орта бажым салгаш,
Сагыш хандыр ыглап-ыглап алыксаам кээр.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ

АЛДЫН-БУЛАК БОЛГАШ ООҢ КИЖИЛЕРИ

1. УГУНДАН МАЛЧЫН

Ак-Ой бажынга үнүп келдим. Бай-Тайга, Кызыл-Тайга баштарында хоюг ак туманнар адаанда хар кылаңайнып чыдыр. Кангылыглар, Ак-Ойлар, Шыдаяктар эзимнери караногаан апаргылаан шөйлүп бады баргылаан. Ак-Ой бажынын чайлаанда аалдар турлар. Чортуп чеде бердим. Амырменди солчуп, чугаалажып таныштым. Соян Содунам оглу Данзычынын аалы болду. Алдын-Булак чоогундан чайлаглап үнүп келген.

Малчын кижини черле ындыг ышкажыгай. Чазаглаар, чайлаглаар, күзеглээр болгаш кыштаар хонаштарлыг болур. Ол бүгүдөн малдын одар-белчинер солчулгасы, оон денгилдези, шыдамы болгаш өзүлдези хамааржыр.

Бо чайлагнын магалын канчаар ону! Серини, ымыраасээк чок. ногаан шыктыг делгемнер чаттыла берген. Ында аалдын хойлары, инектери ояттап чоруур. Улгады бергилээн уруглар оларны хайгаарап, шулураан соок хемчигеш унундан инек-караа чыып чип, ыңай-бээр халчыл, ойнап-хөглеп тургулаар.

— Уругларывыс улуглары дуза кадыптар кылдыр өзе бердилер — деп, өгнүн херээжен ээзи Серенмаа аыш-чем хайындырып турда, Данзычы хөөрей-дир. — Чайын хой-даа кадаржыр, инек-даа сагжыр, өг ажылын база шытпас.

— Үрде кадарчылай бердинер бе?

— Кара шагдала — деп, Данзычы харыылай-дыр. — Бо

кижи-биле өг-бүлө туткапдан бээр-ле малчыннап келдивис. Көргүзүглер-даа багай эвес.

Шынап-ла олар чүглө Аксы-Барлык сумузунун эвес, а бүгү Барыын-Хемчиктин эң дээрэ дээн кадарчылары. Чылдың-на көргүзүү чүс хойдан-на ортумаа-биле чүс он хураган. Чамдыкта оон ажып-даа турган.

Хүн орайтай берген. «Тооруктаар бис бе?» — деп, Даңзычы саналдады. Аал кедээзинче кылаштажып үндүвүс. Шала чавыс пөштерде тоорук эндерик, будуктар оларнын аарынга шыдашпайн турганзыг-даа. Мөргөлөп тургаш кезекти дүжүр шаап алдывыс. Чаа-ла мелдер-сайлай берген. «Ишкээр көжер үе келген — деп, кижим түнсей-дир. — Тайгага эртен, кежээ сооксумаар апарган. Мал кужурзурап тур боор».

Чугаалажып дээривиске Даңзычынын ада-өгбөзи Хөндөленниң шыырак дээн малчыннары чораан улус болду. Ынчангаш ол кара чажындан тура мал карактажып, күш-ажылга дадыккан. Ооң дугайында «мал дээнде уйгу-дыжып билбес кижин» дигирин ылап-ла шын. Чамдык малчын ат астып алган чоруур кижилер бар ышкажыгай. Оларнын малы бо-ла чудаан, көргүзүү чөгөнчиг боор. Чүгө дээрге ындыглар хүлээнген малын чайын, күзүн орта доруктурбас, аргызыр кажаалап алган, арагалап шаап тургулаар...

Ам Содунам Даңзычы ындыг өөдежоктарга төлөптүг үлегерин көргүзүп чоруур. Ол онаанган малынын ажаалда-тежээлдезинче онза кичээнгей салып, кыштын чыккылама соогунда-даа, частын когурумнуг хүннеринде-даа, чайнын дунааргай изинде-даа база күстүн серинн хүннеринде-даа оожургал сагынмайн ажылдап келген. Ооң кадайы Серенмааның ада-иези шаанда бо-ла тайгаларга чайлаглап, мал кадарып чурттап чорааннар. Ындыг төлээде, кайызы-лаа малчын уктуг кижилер-дир. Кызымак күш-ажылы-биле өгбөлөрниң херээн төлөптүг уламчылап чоруур.

Алдын-Булак суур чурттуг өске-даа мурнакчы кадарчылар бар. Чижээлээрге, Мачал биле Көк-кыс Монгуштар, Эник-оол биле Тырыш Күжүгеттер болгаш өскелер-даа база кызымак ажылдап мурнакчыларнын аразында чоруу орап.

2. ХОВУНУҢ ИШЧИЛЕРИ

Алдын-Булактын механизаторлары Саая Көк-оол, Хо-мушку Анатолий, Хертек Санаа болгаш Монгуш Кызыл-оол даанган ижин ак-сеткилдиг күүседип келгеннер.

Хоочун механизатор Монгуш Кызыл-оолду чижекке алылдынар. Барлык ховузунда оон ис баспаан чери чок дизе хөөрем эвес. Ол күш-ажылчы намдарын кара аныяандан-на, чер ажылы-биле холбаан. Оон тура бо хүннерге чедир ол Барлык ховузунга та чеже дүн, хүннү эрттирген. Оон демір «аьдынын» эгиниш-тыныжын төрөөн ховулары дыннап мага ханган.

— Кызыл-оол ажылынга кызымак кижичүве — деп, Аксы-Барлык көдээ Совединин күүскомунун даргазы Х. Попун-оол чугаалаар.— Ол күш-ажылдың сагылга-чурумундан хажаан деп чүвени мынчага дээр дыннаваан мен. Ылангыя күскү, часкы хову ажылдарынын үезинде оон эрези хайны бээр кижичи. Кандыг-даа даалга бээрге эчизинге чедир кылгаш амыраар.

— Монгуш Кызыл-оол-даа бүзүрелдиг-ле болгай аан — деп, хову трактор бригадазынын удуртукчузу коммунист Саая Көк-оол улашты — чамдык оолдар кандыг ийик. Ажылды хол дашты-биле кылыр. Механизатор ховуга чааскаан ажылдаар-ла болгай. Бодунун арын-нүүрү — оон контролёру. Ажылдың шынары оон хамааржыр. Кылганда чуду-карала-вас кижичи. Алыс-ла ак сеткил-биле кылыр.

Төрөөн суурунун кижилери Кызыл-оол дугайында шак мынчаар чылы-биле чугаалажып турар-дыр. Шак ындыг хүндүткелди чаалап алыры амыр эвес. Дыка хөйүнү кылыр, ажыг дерни төгер, эш-өөрүнге эптиг-ээлдек болур.

Кижичи болуру чажындан дижири-ле чөп. Кызыл-оол школачы чылдарында-ла биче сеткилдиг, улугну улуг деп, бичени биче деп хүндүлээр, төлептиг кижичүве. Ам оон хары бежен чоокшулап орар. Мынчага дээр ол төрөөн черинге, төрөл чонунга төлептиг бараан болуп, хөй ажы-төлүн бодунга дөмей ажылгыр, чырык сеткилдиг, нийтилелге ажыктыг кижилер кылдыр кижизидип келген.

Шак мындыг кызымак механизаторларнын ачызындан «Барлык» совхозтун Аксы-Барлык салбыры малга сизген беткетелинин планын чылдың-на ажыр күүседип келген. Чижээ, салбыр 1982 чылда нийтизи-биле 2000 тонна сизген беткетээр планын 2013 тонна кылдыр ажыр күүсеткен.

Мал болгаш чер ажылы — амыдыралдың дазылы, аьш-чемнин үнер дөзү. Ынчангаш ылангыя малчыннарже кандыг ынзылай кичээнгей салып, тодаргай дуза кыдып турарынын дугайында көдээ Советтен сонуургаан бис.

— Малчыннар дугайында сагыш салышкын — бистиң кичээнгейивис төвүнде — деп, Аксы-Барлык көдээ Совединин

күүскомунун даргазы Х. Попун-оол чугаалады.— Аксы-Барлык салбырында 8236 баш хой, бир кодан чылгы бар. Ооң иштинден 3254 баш төрүүр хой он ийи коданда турумчаан. Көдээ Советтин күүскому сиген белеткелинин, кыштаглаашкыннын, малчыннарның амыдыралының янзы-бүрү айтырыларынче онза кичээнгейни углап келген. Чижээ, кадарчыларга эң-не берге болгаш харыысалгалыг үе — кыш. Ынчангай суурда хөй-ниити организациялары, салбырның тускай эртемниглери школачылар малчыннарга дузалажып турар. Салбыр болгаш көдээ Совет оларга бүгү таланы ачы-дузаны чедирер тускай бригаданы тургускан. Ооң составында кижилер болгаш мал эмчилери, садыгжы, библиотека ажылдакчызы, агиткультбригада бар. Көдээ Совет күүскому суурнун агиткварталдарын, депутаттарны коданнарга быжыглаан. Ылаңгыя төрүүр хойлуг коданнарже тускай кичээнгейни салып, мал чемин, дусту, сугну бир-ле дугаарында оларга чедирип, кадарчыларның аш-чем, почта хандырылгазынга үзүктелиишкиннери болдурбазының хемчеглерин чылдың-на ап келген бис. Ол ышкаш сакманщиктер малчыннарга доктаамал дузалап турар.

3. ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫН ХӨГЖҮТКЕН

Партия Төп Комитединиң май (1982) Пленумунга аш-чем программазын хүлээп алган. Чурттуң көдээ ажил-агыйынын янзы-бүрү адырларын хөгжүдери-биле чергелештир, тус-тус черлерге дузалал ажил-агыйын сайзырадырын ында айыткан.

Бо чугула шнитпирни Алдын-Булактын чурттакчылары чүрээнге чоок кылдыр хүлээп алган. Шынап-ла өг-бүле бүрүзү мал-маганныг, ногааны тарып турар болза, аш-чем айтырыын боттандыраы белең. Суур черге мал азыраары берге. Ону кыш, чай дивейн хүннүң ажаар, күскээр-чайын чиир чемин белеткээр, кажаа-хораазын чылыглаар, аштаар апаар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чалгаа кижиниң херээ эвес-тир.

Суурнун кудумчуларын эргий кезип, бажын бүрүзүнүң даштын безин хайгаарап көөрге, ында ажилгыр кижилер чурттап турары илдең. Мал кажаалары, ногаа тарыыр черлер барык бажын бүрүзүнүң чанында бар. Эртен даң бажында инектер, шээр малдар суурнун чүк-чүгүнче кадарчызынга сүрдүрүп алган үнүп турар.

— Ол дээрге суурнуң чурттакчыларының хууда малыдыр — деп, Аксы-Барлык көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы Х. Попуң-оол тайылбырлады. Хамаатыларның хуу өнчүзүндө алды чүс хире инек, ийи муң беш чүс ажыг шээр мал бар. Оларның чамдызын кыш, чай чок суурда тудуп турар.

— Ынча малды кадарар тускай кижилер бар бе?

— Кайыын ыңдыг боор — деп, ол харыылады — Шаанда кожа өглер кандыг ийик. Малың ээлчежип кадагалаар. Бистин суурда база ыңдыг. Кудумчулар аайы-биле кижилер хүлээниң алган малың ээлчежини кадарар.

— Хөй-ниитиниң ажылын кылырда шаптыктыг эвес чүве бе?

— Хензиг-даа шаптык чок. Бир өг-бүлө ортумаа-биле айда чаңгыс катап кадарар. Сезоннуг ажыл-биле холбашкан кижилер кыжын элээн хостуг. А чайгы дыштанылга үезинде школачылар дузалажы бээр.

Азыраан малының эьдин олар чүгле боттары ажыглавас. Артыкшылдыг малын күрүнеге садып, ооң өртээ өг-бүлениң шыгжамырынче кирип, чараш хевистер, бажың эт-севи, соодукчулар, телевизорлар, каас идик-хеп аймаа кылдыр хуулуп турар.

Час дүжүп кээр. Алдын-Булактын чурттакчылары хөдөлип-ле үнер. Хову-шөлдерге тракторлар, «хөөмейлеп», чер чарып, тараа тарып кириптер. Ооң-биле чергелештир хуузунда картофель олуртуп аарын база утпастар. Бажыннар даштында, Барлык ховузунуң суггаттыг черлеринге ажыл-иш хайныгып-ла үнер. Ол иш алдын күске чедир, дүжүт ажаап алгыжеге үргүлчүлээр.

Алдын-Булактын дыка көвей кижилерни картофель тарып, ажаап өөрени бергенин магадап демдеглээр апаар. Күзүн бир өг-бүлө дөртен ажыг шоодайны ажаап алган. Ол дээрге, ылаңгыя хөй уругларлыг өг-бүлөге кедергей деткимче-дир.

Шудургу ажыл — бай-шырак амыдыралдың үндезини. Алдын-Булактын улузу хөй-ниитиниң-даа, амы-боттуң-даа ажылын бир дөмөй ак сеткилдиг кылып, тодуг-догаа чурттап чоруурлар. Оларның аразында дузалал ажыл-агыйы-биле холбаа чок кижилер база бар. 39 өрегениң хууда малы чок. Оларның иштинде мал азыраар барымдаа чок өг-бүлелер бар болбайн аан. А ооң артканнары шүүт чок олуруксаар кижилер-дир ийин. Оон туржук картофель тарыырындан бизин түвексинер...

4. СЕТКИЛДИН БАЙЛАА СЕНДЕН ХАМААРЖЫР

Суурда кижн бүрүзүнүн оюн эртпес, бүгү пазынында чарылбас харылзаалыг черн — школа. Кым-даа ону дамчыштыр амьдыралдын эжинн ажыдар. Школа бистнн кижн бүрүвүстү чажывыстан эгелээш чалыы шаавыска чедир. өөредир болгаш кижизидер. Башкыларывыс бирги класстан эгелээш бистнн караавыс ажыдып, эртемнерннн үндезиннернн биле чепсеглеп, эш-өөр-биле эитиг-найыралдыг болурун чагыр ышкажыгай.

Өзе бергеш дөмей-ле школа-биле чарылбас бис. Өг-бүле тудуп, оон ажы-төлүвүстү олче үдээр. Бажывыс көгере бергенде, ажы-төлүвүстүн уругларын школаже үдээр болгаш оон уткуур аас-кежиктиг болур бис.

Аксы-Барлык школазын чүс-чүс кыстар, оолдар дооскан. Оларнын аразында сурагылыг малчынар, механизаторлар, башкылар, эмчилер, эртемденнер дээш черле кымнарны чок дээр. Кижн бүрүзү төрөөн школазынын ынак башкыларынын дугайында чырыткылыг сактышкынны сеткилинде шыгжап чоруур.

Бо чылын Аксы-Барлык ортумак школазын 26 кижн доозар. Олар «Кым болур сен?» деп айтырыгга механизаторлар, башкылар, эмчилер, садыгжылар болгаш көдээ ажыл-агыйнын тускай эртемниглерн болур күзелнн плереткеннер. Бо уругларнын хөй нуруузу кызып өөренип, чечен чогаал дептерлерин номчуп, сеткилин байыдып турар.

Чүгле школачылар эвес, а суурнун улуг назылыг чурттакчылары хостуг үезинде ном, солун-сеткүүл номчуурунга, кино-концерт, телевизор көөрүнге хандыкшылдыг. Алдын-Булактын чурттакчыларынын сагыш-сеткилин болгаш угаан-медерелин чогуум чүү соңуургадып турарын эскерип көрээлинер.

Суурда библиотеканын эргелекчизи Саая Соңгукчу. Библиотекада ниитизи-биле 7800 ном бар. Чыл иштинде аңаа ний муң номчукчу кээп турар.

— Силерде кандыг номчукчу кээп турарыл?— деп, С. Соңгукчудан айтырдым.

— Бисте ниитизи-биле 420 номчукчу бар — деп, ол харыылады. Оларнын хөй кезин салбырнын ажылчыннары, оон ангыда тускай эртемниглер, албан-хаакчыттар болгаш школачылар база бар.

— Эң-не идепкейлиг дээн номчукчу ажылчышарнын аттарын адап көрүңерем.

— Бичин манай кааптынар шүве — дээш картотказын ажыдып көре каапкаш, ол уламчылады.— Тудугжу Монгуш Саянов, механизатор, Тыва АССР-нин Дээди Сөвөдниниң депутаты Мөөктээр Михаил, тракторист Хомушку Анатолий, чолаачы Мөөктээр Андрей, ажилчынар Хомушку Светлана, Саая Федор, Саая Сергей дээш өске-даа идепкейлиг номчукчулар бар ийин.

— Номчукчуларның негелделерни долuzu-биле хандырып турар силер бе?

— Ол-даа берге херек. Чеди муң ажыг ном фондулуг библиотека бүдүн суурнуң кижилериниң номга сонуургалын капчап хандырып шыдаар. Кандыг-даа номнар айтырар кижилер бар боор-дур. Өске библиотескалардан чагыдар-даа ужурга таваржыр. Блангыя тыва дыл кырында номнар, тодаргайлаарга чечен чогаал литературазы, тоолдар чеднишес. Бичин уруглар номчуур номнар ховар, харын-даа чок деп-даа болур.

Алдын-Булак суурнуң өг-бүле бүрүзү солуннарны болгаш журналдарны хөйү-биле чагыдып турар. Чижээ: бир муң чурттакчы чонга хамаарыштыр 1982 чылда 850, а 1983 чылда 995 экземпляр солуннарны болгаш журналдарны чагыткан.

Моон алгаш көөрге, Мөңгүн-Тайганың менгилег бсдикте-ринден ужукталып баткан Барлык хемнин Хемчик-биле төрелдешкен белдиринде Алдын-Булак суурнуң чурттакчылары амгы үениң шынгыы негелделеринге дүүштүр чурттап келген. Оларның салгал бүрүзү школага өөренип, хостуг үезинде ном-дептер, солун-сеткүүл номчуп, сагыш-сеткилин байыдып, угаан-медерелин сайзырадып турар.

Күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну, Барлык хову-зунга чаа амыдыралдың идепкейлиг тургузукчуларының бирээзи Күжүгет Санчыл Адыг-оолович бо бүгүнүң дугайын магадап, хөөрээр кижит.

— Шаанда тыва тоолдарда чугаалааны-биле демей апарган магалыг шаг-дыр бо — дээш ол элээн бодангылап олур-гаш, чугаалаар.— Айлык черни хүннүк чоруур, кайы-бир оранда чүвени чанында дег көрүп олурар. Эртең болгаш техниканың ачызында кижиниң күжү тоолчургу маадырлар дег апарган. Турган дагны тура тепсиптер, шапкын хемни бооптар...

— Алдын-Булак болгаш оң кижилериниң төөгүзүңге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Алдын-Булактын болгаш оң чурттакчыларының төө-

гүзү бүгү тываның төөгүзү-биле дөмей-ле болгай. Көшкүн амыдыралдыг, тарамык чурттап, карангы бүдүүлүк, бижики-билги чок чордувус — деп, Санчыт ирей сактып олур.— Барлык ховуларынга чаа амыдырал Октябрь революциязының ачызында Тывага улусчу революция тиилээн соонда эгеледи. Ужен чылдардан эгелеп бижики-билгилиг болуп, демиежики алгаш тараа тарып, мал азырап, чоорту сууржуң амыдыралче шымнып кирдивис. Совет Эвилелниң улустарының өг-бүлезинге эки тура-биле киргеннис соонда амыдырал улам чечектелген.

— Амгы амыдыралдың тамчыктыын көрбөс сеп бе — дээш ол уламчылады.— Кижилер чылыг, чырык бажыңнарда кино-чуруун көрүп, газ-биле чемни хайыңдырып, хостуг үезинде помуттунуп орар. Кызыл хол-биле кылыр ажыл эвээжеп, кызырлып кел чыдар. Шак мындыг магалыг амыдырал анаа-ла дээрден дүжүп, черден үнүп келбээн, ону бистер арыг ханывыс өргүп, ажыг деривис төп тура чаалап алган деп чүвени аныяк кижилер бүрүзү угааны-биле болгаш сеткили-биле хандыр медресеп билген болза дээр-дир мен ийиң.

— Чамдык аныяктар огулуг угаап билбейн турар ыш-каш бе?

— Ылап-ла ындыг. Оон башка ада-иезиниң чугаа-сөзүн херексесес, улуг, биче кижилер хүндүлевес, улуургак, **ажыл**-дан оспаксыраар, ада-иезинге азырадыр, арагаже сундулаар ийи-чаңгыс өөдежоктар кайыын тыптып келгенил ынчаш. Бистиң суурда-даа ындыг кижилер бар. Олар миннип чорза эки.

— А амгы аныяктар дугайында алыс бодалынар кандыгыл?

— Нийитизи-биле амгы аныяктарны магадаар, харын-даа адааргагылай-даа бээр-дир мен — деп, партияның хоочуну С. Күжүгет харыылады.— Оларның эртем-билини шыырак, мергежили болгаш медресели бедик. Бисте мал-даа, чер-даа ажылында, школада-даа колдуунда аныяктар. Олар бүгү чүвениң салым-хуузун чеднишкинниң шийтпирлеп турар.

— Сөөлгү үеде сеткил-сагыш кижизидилгезиниң дугайында хөйүнү чугаалажып турар апарган. Ол дугайты силерниң бодалыңарны билип алыксап олур мен.

— Кижилер назыдаан тудум, хөйүнү бодаар чүве-дир. Амгы үеде кижилер тодуг-догаа чурттап, хөйүнү билер апарган. Ол шын. А оларның чамдыктары хөйүнү билзе-даа, сеткили яды болур. Машиналыг болза-ла өскениң херээ чүү боор.

Ном-дептер, солун-сеткүүл болгаш кино-концерт хей чүведир он дишкилээр. Ооң түңнелинде чүгле бодунун дужун хараныр, ол-бо кижиле «найыралдажырда» ооң ажыын бодаар, ёзулуг эш-өөр чок, ходугур ыяш дег, кижилер тыптыр. Оларның-биле чугаалажырга солун эвес, сөс кадында-ла «машина», «бензин», «артык кезектер» джипр. Сеткилдин хоозурай бергени ол эвеспе он. Кижиле кижиле болур. Бүгү тала-биле сайзыраңгай болур ужурлуг. Бажың эт-севин, машинаны бурган кылып алган ажыы чок. Бо халдавырлыг аарыгдан баш удур эмненир болза кедилит.

Алдын-Булактын бир хүндүлүг дээни прейлеринин бирээзи Күжүгет Санчыттын бодалдары — оон чурттап эрттирген амыдыралының дуржулгазының илерээшкени-дир. Амыдыралдың экижээни-биле холбаштыр, чамдык кижилер байыргаар, бот-бодунга адааргажыр, ниитинин херээнге тоомча чок чоруктар тыптып келген. Кысказы-биле чугаалаарга, чүңүң-даа чүгле ажыын хараар кижилер бар апарган. Оон угу кончуг багай бооп болур. Чижээ, школада кошкак өөренип турар уруглар эвээш эвес. Оларның бодалы мындыг: эки-даа, багай-даа өөрсинге дөмей-ле ажылдаар чүвени чоорул ону, акшаны дөмей-ле ажылдап аар мен. Шак ындыг кижилер, амгы болгаш чоокку келир үениң бүдүрүлгези кижиле бүрүзүндө ниити ортумак эртемни негээр дээрзин амдызында ожаавайн турар. Оон ыңай чечен чогаал кижинин сеткил-сагыжын байлакшыдар, а эртем — угаан-медерелди сайзырадыр болгай.

Өскөн суурум — Алдын-Булактын ажыл-ишчи кижилери ниитинин малын кадарып, тараазын тарып, сизинин кезип, дузалал ажыл-агыйын хөгжүдүп, хостуг үезин ажыктыг эрттирип, сеткил-сагыжын байыдып чоруурлар. Оларның уруглары школада өөренип, эртемнеринин үндезинерин эрестиг шингээдиң ап, ада-өгбелеринин херээн төлөптүг уламчылаарыңга бүзүрелдиглер.

Даңгыт ЧЫДЫМ

БҮЗҮРЭЛ

«Партбөлүк удуртукчунун санал бээр сен деп чүзү боор. Баш удур бижип алың дээримге база хоржок, бодун бодалдарыңны бижик чокка чугаалавыт дээр. Ол бир талазында шын эвеспе, чугаалаар болза, хөрөктү хайныктырып кээр бодалдар-ла хөй. Бирээде...»

— Игорь, хураганнарын ижер суу төнө берди, ам ийи хуун хире сугну улуг доскаардан эккеп кудуп бер!— дээн, кадайының үнү бодалдарын үзе кирипкен. Игорь Дагба өдек эжип турган хүүрөөн салып кааш, баалыңныг ийи кочалын алгаш, кыжын суу донмазын дээш адаанда от салып каан доскаарынче базыпкан. Орук дургаар ооң бодалдары база катап элезин дег саарлы берген...

Үениң маңын чүге деңнеп болурул. Чылдың дөрт эргил-дези үш-үш айга хувааттыңган-даа болза, дыка-ла дүрген эртип турар аа. Шеригден халашкаш, Чечек-биле өг-бүлө тутканындан бээр он чыл болган ышкажыл. Он чыл... А сактырга дуун чаа-ла Мөңгүн-Тайганың күштүг шуурган халың-даа, суггур чазын-даа тоовайн, өлө аьдын мунупкаш, элээи ыракта Чечектин ада-иезиниң аалыңче караңнады чүгүртүп турган-даа ышкаш.

Игорь шеригден халашкаш, малчыннаар мен деп бода-вайн чорааның база сактып келген. Харын шагдаа ажылы ону сонургадып чораан. Адазы Донгак Дагба аныяк чорааш Мөңгүн-Тайганың баштайгы шагдааларының бирээзи чораан. Игорь шериг хепке ийи чыл дургузууда чаңчыга берген, а шагдаа форма анаа дөмсөй болгай.

Ол күзүн Игорь ада-иезинге дузалакчылап турган. Кезек үени эрттиржиң бергеш, доктаамал турумчууру-биле суурже кириптер бодаан. Ынчалза-даа назыны дөгүй берген ада-иезинге оглунуң дузазы каян-даа херек боорга, чоруурундан дадагалзап турган. Ынчап турда кыш дүжүп келген. Төрүүр хой хураганнап эгелээн. Дузалакчы кадарчы келбээн, сакманщик чангыс кижини чоруткан болган. Ооң бирээзинге комсомол райкому Игорьнуң бодун томуйлаан. Комсомолчу путевка езугаар ада-иезинге дузалакчылап сакманщиктээрге ында багай чүү деп.

Хойну Игорь адазы-биле ээлчежиң кадарып турган. Бир хүн Донгак ирей, дараазында — Игорь. Чажындан мал аразыңга өскөн болгаш, оьттуг черин Игорь боду шилип аар, хойну капчаар одарладырын билир. Ынчалза-даа адазы дөмей-ле эртенниң-не хүнээер черин айтып, чагыын бээр чаңчылдыг.

Бир хүн ол Кызыл-Шанчыгның тейлер аразыңга хойн одарладып чораан. Хой элээн доктаап, оьттай бээрге, хойлап алган помун номчуп орган. Дыка-ла солун ном. Баш көдүрбейн хойнуң уунче көрбейн, чеже хире олурганын ол билбээн.

— Кадарган малың ээн салып, кижини хойнче кадып ту-

рар чүү ындыг малчын сен!— дээн кыс кижиниң үнү номдан чардыктырыпкан. Ам топтап көөрге, кожазында аалдың уруу Чечек болган. Ол хүн Чечек хой кадаргаш, ийн коданын бажы үскүлөжип, каттыжа бээрин база эскербээн. Буруу кайызында-даа бар. Ынчангаш, дыка маргышпайн, ону өң-чүзүппөп чарып тура хүнзээннер. Чечектин мал таныры тергини болган, Игорь база оон дудаваан.

— Өскөпниң аа, Чечек, кыс апарган-дыр сен — деп, Игорь ажыл доозулганда аңаа чугаалаан.

— «Кижини өзер, кидис шөйлүр» чүвө ыйнаан, сен база шору апарып-тыр сен, бисэги «тенекпейзинг» чоруун читкендир аа — деп, Чечек удур «шаккан».

— «Тенекпейзинг» деп чүңүл харын томаанныг оол эвейнк мен бе...

— Ынча дивсе. Бир катап школага мээң бажым дүгүңгө дозу чаап кааның утгупкан сен бе?

Аныяк кижилерниң ол маргылдаазы аас былаашканынын эвес, чаш чылдарын сагынганының чугаазы болган. Даартазында база хоюн чангыс черге одарладыр бооп дугурушкаш, аалдарынче хою-биле чаныпканнар.

Игорьнуң суурга чурттаар дээн күзели чоорту-ла ырап бар чыткан. Ада-иези кыраан, оларны солуур кижини херек апарган. Акызы Чочай-оол чолаачы, дуңмазы Алеша база чолаачы. Олар кайын малчыннаар. Оон кадында кожазында аныяк кыс Чечек база бар. Суурже кирер болза ол ырай бээр «Шоодай иштиңге шивегей чажырттынар» эвес, аныяктарның сорулдаазын кожазында аал бүрүзү билип турар апарган. Бир катап адазы Донгак ирей «келин кудалаарда ырак барбас магалыг чүвө бо» деп органы база анаа эвес...

Оон бээр он чыл эрткен. Игорь биле Чечек өг-бүлө туткан соонда, хураган хүлээп алганнар. Төрүвөс дээрден башка, дөмей-ле күженишкин негээр мал. Аарып-аржый бээр ийне, бажы оскундура бээр ийне дээш сагыш салыр чүүлдер-ле хөй.

Аныяк Дагбалар малын ол чылды менди ажырганнар. Чаңгыс-даа баш хораваан. Төрүүр хой хүлээп алыр дээрге, адазы-даа ынатпаан, «Малчын» колхозтуң ам ССРЭ-нин 60 чылы аттыг совхоз баштаар чери-даа дадагалзаан. Төрүүр хой малдаары харысалгалыг иш. Ынчангаш аңаа улуг дуржулга херек.

Дагбалар төрүвөс малды дөрт чыл дургузунда хорамча, чидириг чок кадарып келгеннер. 1979 чылда оларга төрүүр

хойну бир дугаар хүлээдип берген. Малчынның шыңгыы шылгалдазын тергин эки туткан аныяк өг-бүлөгө көргүскөн бүзүрөл ол.

Бүзүрөл. Игорь Дагба ол чылын база бир кол бүзүрөлгө четкен. Ол чүл дээрге совхозтуң коммунистери ону СЭКП кежигүүнүгө кандидат кылдыр хүлээп алган. Партияга кирер мурнунда Дагба бодун анаа-ла чон аразында чурттап, ажылдап чоруур кижини кылдыр көрүп чораан болза, ону хүлээп алган хуралга ындыг эвес деп чүвени ылап билген. Ол анаа хүн эрттирип чорбаан, төрөөн совхозунуң малын хүрменди ажаар, кадарар дээш эвээш эвес ажылды кылып чораан болган. Чамдык прт-даа, хураган-даа кадарган малчыннар канчап малын чудадып, оорга алзып, чылдагаан чокка баш санын хорадып алырыл? Дөрт чыл дургузунда Дагбаларның кадарган малындап чаңгыс-даа баш хорваан. Ол эрес-соруктуг күш-ажылдың түңнели эвес бэ?

Ылаңгыя хоочун малчын Күиценмаа Кара-Донгактың ынчангы сөстери аңаа дыка ханы дегген.

— Игорь-биле чаңгыс бригадага кады дөрт чыл ажыг малчыннап келгеш, ооң эрес-кашпагайын, ажылгырыш доктаамал көрүп келдим. Чүглө даанган ажылынга эвес, хөинити ажылынга база идепкейлиг кижидир. Ындыг эки мөзүлүг, аныяк-даа болза, өөрүнгө хүндүткелдиг кижини партияга черле төлөптиг деп бүзүрээш аңаа рекомендацияны берип тур мен — деп, ол чугаалаан.

Коммунистериң бүзүрелин Игорь Дагба шынзыдып шыдаан, ам-даа шынзыдып чоруур. Бо үениң дургузунда төрүүр хой бүрүзүндөн хураганны ап келген. Бурунгу чылын чүс башка онааштыр 113 хураганны база алган. Бо чылгы хүлээлгө база улуг...

Хураганнарын суггарып кааш, Игорь база катап хүүрөөн сегирип ап, кажаазында чыгы берген өдөөн эжиң кирипкен. Хойну ооң амгы дузалакчызы кадара берген. Бо күстүң чылы аажок. Кыш ажар малдың улам күш кирип алырынга база дузалыг ийин.

Партбөлүктүң хуралынга чугаалаар дээн чүүлүңгө Игорь база катап эглип келген.

Ийет, партия ТК-ның май (1982 ч) Пленумунга чурттуң Аыш-чем программазын бадылаан болгай. Ону боттандыраарыңга малчын бүрүзүнүң салышыкыны негеттинер. Чоокта чаа эрткен кичээлгө чамдык хойжулар ооң ужур-утказын эки билбес хире болган. Ону ыяап чугаалаар апар.

Ол сорулганы чеднишкиниңг күүседирингө быжыг сагыл-

га-чурум херек. Ол дугайында эрткен чылдың ноябрьда болгаш СЭКП Төп Комитетиниң Пленумунга чугаалашкан. Оон сорулгазы шуут-ла биске база дорт хамааржып турар. Ажылынга ээ-харыысалга чок малчыннар бригадада бар болдур ийин. Оларның аттарын адап, чидни-биле шүгүмчүлээри чу-гула.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү-биле сагылга-чурум сырый холбаалыг. Ажылга ээ-харыысалга чок чоруктан план күүселдези болдунмас. Чамдык малчыннар эки көргүзүгүгү турда, оон кожазы кашчап сорулгазын күүседип шыдавайн баарыл? Чуртталга байдалы дөмей, кадарган хойларының харпазыны дөмей хирезинде ангы-ангы көргүзүгүгүлерлиг болур чылдагааны чүдөл? Анаа харыы чаңгыс: кылган ажылынга бердиинен кижини малын менди ажаап-азырап турар, а былдамыштар — ону сула салыр, кадарып, хайгааравас. Оон түңгелинде мал арар, чидер, черге оолдаар чоруктар үнер. Ийн ангы көргүзүгүгү үнүп кээр кол чылдагааны ол.

СЭКП кезигүгүгү кирге-ле ол бригаданың политөөредилгезин харыылап келген. Оон дугайында чугаалаар апаар. Бо чылдагы өөредилгениң четчелээшкини доозулган, анаа Дагба база эвээш эвес үлүү кириген. Баштайгы кичээл эрткен. Анаа бригаданың чамдык коммунистери келбейн барганнар. Амгы үениң малчынынга политөөредилгениң ажыктыының дугайында база катап сагылдырза артык эвес. Келбээп эштерин аттарып адап тургаш, шүгүмчүлээр апаар. Кичээл соонда оларның аалдарынга четкен, онзагай чылдагааннар чок болган. Ону база чугаалаар херек.

Ийет. Санал дээрге санал болгай. Оон ангыда база бир бодал бар. Бригаданың чамдык малчынары кыштагларыңче сизини база четче чедирип албаан-дыр. Кажаларының үүрмек септелгезин кылбаан эштер база бар. Коммунист кижини коллективиниң ындыг четпестери-биле эптежиң болур бе? Ыяап чугаалаар апаар. Кодан бүрүзүнде хөй-лиитиниң хөрсөгизи-дир, ол дээш кижини бүрүзү сагыш човаар ужурлуг.

Хурал бүдүзүгүнде ол кадайы-биле ыяк сүмележиң алыр деп шийтпирлээң. Хуралга Чечек баар, ол база СЭКП кезигүгүгү. Чүгле хуу амыдыралга эвес, партияжи даалгаларны, район Советиниң депутады хүлээлгезин күүседиринге-даа Чечек тергениң эки сүмелекчи, идегелдиң дузалакчы. Чамдыкта өг-бүлениң сүмележилгезин ийн коммунистниң хуралы-даа апаар. Кыптыгып чоруур чалыы өг-бүлеге ындыг болур ужурлуг-даа.

Олег СУВАҚПИТ

АЧАМНЫҢ ЧЕЧЕНИ

* * *

Төрүттүнгөш өскөн черим черле кошчуг,
Төрүп кагган авам ышкан уттундурбас.
Қара чаштан ааткыжымга чайгаттырган
Қавайым дег эргим этти тыппас-даа мен.
Чыышкын баары сырып кагган ширтек кыры
Чыдар черим назынымда чылдып чоруур.
Қадарганым каш хоюм, хураганым
Қараам өөртүп, дешкилежип оьттап чоруур.
Қады өскөн үс-черге өөрүмнүн
Қаткы-хөглээ кулактарда дыңбалбышаап.
Ояламны муна каапкаш, чырааладып,
Оруктарны чыыра тыртып чораанзыг мен.
Шыва болгаш негей топум эктимде дег,
Чылдар балап, эрткен өйүм санап чоруур.
Қыжын — чаглак, чайын — сери, кидис өөмнү
Қырым сынар, чүден артык үнелээр мен.
Чашкы болгаш чалыы шаамның өргээзин мен
Сактып кээр мен — ачам база көстүп келир.
Ачам — тоолчу, тывызыкчы, чечен кижи.
Ажы-төлү бисти эпти бөлүп алгаш,
Улустун бе, бодунуң бе, чогаалдарын
Улай ыткаш, төөгүнү коптара бээр.
Улус чоннуң узуп төтпес эртпесзи
Угааннарга үрезинни тарын кааптар.

Чылдар эртип, назы-харым улгаткан-дыр,
Шыны херек, ашак кижн апарган мен.
Боду шагда «кызыл-дустай» берген-даа бол,
Бодалының тураскаалы менде арткан,
Салгалдарга ачам дамчаан чечен сөстөр
Сактыышкын бооп артсын дээштин бижип ор мен.

1

«Ийн чечен орук ара ужурашкаш,
Изиг-түлүк маргышкаштын туруп берген.
— Аксын чүгө үстүг чүвөл?
— Аганактын эьдин чидим.
— Арган-дыр бе, семис-тир бе?
— Азынганым бижээм чидиг,
Арай билбейн бардым, тала.
— Аьдын чүгө дерлиг чүвөл?
— Аңгадай суун халдып кештим.
— Сыык-тыр бе, терең-дир бе?
— Шыны херек,
Шаап кешкеш,
Шала билбейн барып-тыр мен.
— Аңгадай суу дээр чүвөл
Анаа чыдыг шалбаа дижик?
— Кайынам мон, Хан-Херетн
Карбап, эштип кешкен дийик.
— Таанда, өннүк, бодараткан Хан-Хереттин
Таагылыг Бора-Шинжек дивежикпе?
— Таагылыг-даа болза
Өжүн сөөгүн ужулгаштын,
Даспы-бажың баганалап
Өпсүн каарга турган дижик.
— Даспы-бажың дээр чүвөл
Дазыл чадыр дивежикпе?
— Чадыр-даа бол, эргиннен
Аран-Чула киштээр орта
Чаңгыланган оон үнү
Аптара-дөр четпээн дижик.
— Аран-Чула дээр чүвөл
Арган чаваа дивежикпе?
— Арган-даа бол,
Алды шоодай элезинни

Алды артты ажыр чүктөп,
Араалчылай берген дижик.
— Алды арт деп адаар чүвөн
Алды баалык дивежикпе?
— Баалык-даа бол,
Башкы эрнин мунган аъды
Бадырарга сонгу эрнин
Башта бөрткө дүшкөн дижик.
— Бөрт дээр чүвөн
Довурзак дээр чорбажыкпе?
— Бөдене бо,
Довурзак-даа болгай, тала,
Ынчалза-даа кончуг соокта
Ылап кулак доңурбаан дээр.
— Соок дээр чүвөн
Сонгу чүктөн чывар дижик?
— Чывар-даа бол,
Чылгычылар чугаалашкаш,
Билчип чадааш
Билектежир часкан дижик.
— Ийи кижин
Ие төрээп келдирлер-дир.
— Че-че, чеченин мооц!
— Чечен менде,
Чечек черде.
— Сен — чечен, мен — чечен,
Ийи тарай чоруптаал.

* * *

Ол-ла хевээр ужурашпайн,
Ойжуп чоруур эрлер дижик».

2

Ол-бо аалга куда болур,
Орта ачам чалады бээр.
«Дөрже өрү саадаңар!» деп,
Төдү чону хүндүлей бээр.
«Аарыг-аржык, ыт-куш сол бе,
Амыр-менди туру бе?» деп,
Даңза сунчуп, таакпылажыр,
Дашка сунчуп, хөөрешкилээр...

Ачам салын суйбагылап,
Аныякый берген ышкаш,
Ажы-төлге буян күзеп,
Алгыш-йөрээл салган орар:
«Дөшке чалаар малдыг болуп,
Дөңге тигер өглүг болзун!
Баштангызы маңлык болуп,
Бастырганы чыраа болзун!
Хаялар дег эттиг болуп,
Хараган дег малдыг болзун!
Үнгөн-кирген чоңууг болуп,
Үс-чаг чеми үзүлбезин!
Артыы, мурнуу эдектерин
Ажы-төлү чаза бассын!
Алгыш-кырыш билбес болуп,
Аразында эттиг болзун!
Амытанга чемебетпейн,
Ажыл-ишчи кежээ болзун!
Алыс чурту байлак болуп,
Ак-көк дээрн аяс болзун!»

3

Кыштын дүнү төнөр эвес,
Кылыр ажыл тыптыр эвес.
Чаглыг мүнү
Шаанга чедир ижип-ижип,
Кезек када
Кедергей-ле кажык аткаш,
Адак соонда
Ачам тоолдап киривиттер.
«Шыяан» дижип,
Шыпшың-ыржым баргылаар бис:
«Чайын, кыжын, кай-даа шагда
Чаглак-товак кылып чадаан
Межерген-даа бир-ле катап
Бедик дытка уя туткаш,
Төрүп алган чүве дийиш,
Төөгү билир чүве ийиш.
Бир-ле дүште олуларга
Бир көк бөрү чедип келгеш,
Каттырымзап, оглангылап:

— Каям, Межер, аштаарымшы,
Хамаан эвес, чаңгыс оолдан
Аксымдыва октай каавыт,
Ажалынга дегбес мен — дээн.
— Ажы-төлүп сеңээ кижн
Анаа канчап каап бээр чүвөл?
— Апчыг сөглөп, чулчурбайн,
Ам бо дораан октап бадыр!
Оон башка үнө бергеш,
Оолдарыңның дөгөрезини,
Кедерезе сени база
Кежин-биле сыырыптар мен!
Караа кызыл, аштаан бөрү
Казырадыр дижини шалып,
Ырзайтыр-ла кончуу сүргей
Ырланып каап, дап-ла берген.
Межерген-даа корткашындап
Чугаа-сооду көңгүс чидип:
— Мени өршээ, бөрү! — дээштин
Чуургазын октай каапкан.

Даартазында демги бөрү
Дагын катап чедип келген:
— Аштаан хырным хоглап аайн,
Артык чугаа үндүрбейн,
Чуургаңның бирээзинден
Чууй каавыт, дуңмай — диген.
«Дүңгүрленген күжүр бажым,
Дүүрээн бодум канчаар мен» дээш
Оглун дүрген октап берген —
Оозун бөрү пактай каапкан.

Ажы-төлдүн ажыын ажып,
Арга сынмас ыглап орда,
Дилиндек тал аразындап
Дилгижекпей халып келгеш:
— Чүнү бодап, чүнү сактып,
Чүгө ыглап ор сен? — диген
— Меңээ бөрү халдап келгеш,
Беш оглум ийизин чиди.
Ажы-төлүм ажыын ажып,
Аан ынчап ыглап ор мен.

— Ах, сени-даа аар, мелегейши,
Апаа черге оолдарын бээр!
Уя туткан адыр дыдың
Узун-даа-дыр, чоон-даа-дыр.
Чазый бөрү үнер дээштин
Чадажып кааш орар ыйнаан.
Ам ол катап чедип келзе,
Ажы-төлүң бербе — дээштин,
Чиирбейлер аразынче
Чивецнедип кире берген.

Ынчап орда, биез бөрү
Ылым-чылым базып келгеш:
— Арткап-калган оолдарыңны
Акжымдыва шуудувут!— дээн.
Межерген-даа акызынын
Мерген сөзүн сактып келген.
— Ажы-төлүн дөгөрезин
Аш көк бөрү сенээ бээр бе?
— Хамык оглуң каап бер, харын!
— Катканыңнын кара бажы!
— Мээң-биле мескилдешпе!
— Бербес-даа мен, кылырын кыл!
— Аалымда чыдаларлыг
Мөңгүн бөргүм кедип алгаш,
Адыр дыдың ууй үзүп,
Мөгөмни мен көргүзөр мен...

— Оо-уу!— кылдыр улугулааш,
Опаалыктап чорувуткан.
Удаваанда база катап
Күу кошкар бажы кеткен
Улуурганып кыштап келгеш,
Кургамзыргай үнү-биле:
— Ажы-төлүн, ал-бодунну
Андара үзүп бадырдым!— дээн.
— Анчыг чүве чулчурбайн,
Ам бо дораан ырап чору!
Уя туткан адыр дыдым
Узун болгаш быжыг деп бил.
Кончуу сүргей чыдан болза
Хор бар эвес, шенеп көр даан.

Чазый бөрү чыдаларын
Шаккыладыр дашка шалааш,
Байгы турган күжү-биле
Маңнап келгеш дирт-ле кылган.
Адыр дыды саглаш дивээн,
Ак-куу бөргү углу берген.
База дагын үзер орта
Бажы чарлып чаштай берген.

Межергенмей ам-на харын
Менээргенип ырлап орган:
«Артык сеткил ара дүжер,
Хоозун чугаа үе чылзыр.
Ажырымнап чазыйлаар дээш
Холтак атка киргеш, өлдүн.
Оой, элек,
Олчаң ол-дур».

* * *

Ачам шагда «кызыл-дустай» берген-даа бол,
Аравыста ам-даа чурттап, хөөрешпишаан.
Ажы-төлү — ашак, кадай бистер-биле
Аралажып, чечен сөзүн дамчытпышаан.
Ону бистер оолдарывыс төлдериңге
Ол-ла хевээр тураскаадып ыдып чор бис.

Александр ШОЮҢ

СОНУУРГАКПАЙ

Сарыг акым бөгүн
Садыг чорааш келген.
Дунмазы мээ солун
Тулган белек берген.

Ээрип-ээрип аяар
Черге барып салыр.
Эзиннелдир маңнааш
Четтирбейн-не баар-дыр.

Дуза чокка боду
Дугуйларын долгаар.
Чажыды ооң чүдел,
Часкаш, хынап көөр-дүр.

Хала чокка дораан
Каш ээринил ужулдум.
Демир-чуга халып
Дегийт холга келди.

Кертиктерлиг демир,
Хензиг чолдак ээринил,
Ыргак чинге пружин
Ында чоруур болду...

Чыггаш, катап эптээш,
Шылырады долгааш,
Салыпкан мен. Элдеп!
Чангыс черде хевээр.

ЧҮҮ ДЭЭР ИРГИ?

«Уруунарнын хары каш?» — деп,
Улус бо-ла айтыра бээр.
Салааларым кожайткаштын
Саат чокка «Үш хар!» дээр мен.

Садиктен келген дораан
Чараш, арыг идик-хевим,
Дуза чокка, бодум солааш,
Туружунга азып каар мен.

Аяк-сава, аыш-чем... дээш,
Ажылы хөй авам сенээ
Ол-даа болза дузам ыйнаан!
Ону өөрүм чүү дээр ирги?

Ондар ОХЕМЧИК

**ЧЕСТЕК-КАТТАП,
ЧЕЛЭЭШ СҮРҮҮ...**

Агаары эмзиг
Арыг кирип,
Четгинчипкеш, челээш сүрүп,
Честек-каттап чоргулаар бис.

Кыйыглардан
Кызыл-каттап,
Хүн дег хүрөң инек-караан
Хүлүмзүрөп, магадаар бис.

Аккыр дүктүг
Анайлар бооп,
Тейлер, чиктер чечээн сүзүп,
Дешкилежип маңажыр бис.

Арыгларның
Аннарының
Ачалары адыглар бооп,
«Аа-оо» дижип, кыйгыржыр бис.

Хаактан, дыттан
Харап алгаш,
Хемнер кежир ырын салыр
Хектер болуп, эткилээр бис.

Хөлдүг, суглуг
Хөлбөң чайнын
Эликтери болуп алгаш,
Эзим кирип, огуржур бис.

Монгуш ЮНДЕШ-ООЛ

ЧАПСАР БЫРЫ

Конгажыгаш,
Конгажыгаш,
Хоюг өткүт үнүн-биле
Класстарга чаңгыландыр
Кыңгырадыр ырлап берем.

Узун чапсар,
Узун чапсар,
Уругларны ойнат, хөглет.
Улай-улай тургулапкаш,
Уран ырдан ырлажыылы.

Чеве, чеве!
Четтинчиңер,
Чергелештир чыскаалынар,
Сергек ырдан эгеле че,
Сеткил хандыр ырлажыылы.

БЫЗААМ

Оъттап, оъттап чанып келгеш,
Орун-дөжек хереглес,
Чымчак өдек дилеп чорааш,
Чыда дүжер куу бызаам.

Чарашсынып, эргеледип,
Чанын орта баарымга,
Чаактарын сайзырадып,
«Саат» дайнап чыдар бызаам.

Зоя НАМЗЫРАЙ

КУШКАЖЫМ

Ак-сарыг бөскектиг
Азарганчыг кушкажым
Дыттан черже окталып,
Дыка ырап димзенди.

Мурнунда авазы
Будукка хонуп алды.
Эдип ырлаан кыйгызы
Эзиминге эргелиг.

Авазының үнүнге
Амыраан кушкаш төлү
Чүглериңде бок-чамны
Шүгдүңгүлөп, аштаңды.

— Ырак черже ушпас мен,
Ынак авай — дээпизиг-даа
Эргек ышкаш куш төлү
Эткир ырын бадырды.

КАЙГАМЧЫК ЧАС

Кайгамчыктыг даңгына час
Катап база эргип келди.
Мочургалар каас кирип,
Мончук, салбаан чаза берди.

Хүннүң төлү чалыы уруг
Хүлүмзүрээн часты уткуп,
Сеткилиниң урап ырын
Сергек, омак кожаңнап тур.

Кара-кыс ДЕҢЗИН

ЧАШТАР

Чаштар дээрге — өңгүр, мөңгө чечектер-дир,
Чаштар дээрге — өндүр улуг ынакшыл-дыр.
Ава, ача аразында дазыл-дамыр,
Амыдырал ара өшпес чулазы-дыр.

Кадыг кижиге ала-чайгаар чазыгып кээр,
Уян кижиге хөлүндө-ле омакшый бээр —
Кандыг күштү кем чок чашта сиңиргенил?
Уштап-баштаар улуг эрге чаяганыл?

Төлдүг кижиге эң-не чоргаар, эң-не бай боор,
Дөлем эгин, хөнү сынныг кылдыр көстүр.
Чүгө дээрге: «Ачай!» деп кээр оглу бар-дыр,
Чүгө дээрге: «Авай!» деп кээр кызы бар-дыр.

Арбай, тараа — үнүштерниң өзөринге
Алдын Хүннүң чыры, чылы хереги дег,
Уруг-дарыг амыр-шөлөөн доругарда,
Узун тайбың агаар ышкаш, мөңгө турзун!

ДЕМИР ШУЛБУС

Ульчи улустун тоолу

Шыяан ам! Эртегиниң эртезинде, бурунгуң мурнунда
чүвөң иргин. Бистиң ачаларывыс ону кырган-ачаларыңдан
дыңнаан, а оларга оларның кырган-ачалары өгбелеривистен
дыңнаан бис деп, ыдып берип олар тоолу чүвөң иргин.

Бир-ле чангыс аал черге азыраан малы чок, эдилээн эди
чок кырган ирей, кадай чурттап чораан иргин. Карааның огу
болган, баарының көгү болган ийи чараш кыстыг, улуунуң
адын Лага дээр, бичиизиниң адын Дью дээр. Баштай төрөөн
акылыг эвес, соондан төрөөн эр хиндиктиг дунмалыг эвес,
кырган ада-незин чеже көрүп олар боор, ийи угбашкы тай-
газындан аңы-меңи аңнап, Амур хемниң дамырактары-
дан балың тудуп чип, кырган ада-незин азырап амыдырап-
чурттап эгелээн-дирлер эвеспе.

Удаваанда хайыралыг ирей, кадай мөчүп калганнар, уг-
башкылар иелээ артып каап-дырлар. Чежемейниң-даа берге
болза, угбашкылар туттунчуп, багай эвес чурттап чоруп тур
оо. Улуг угбазы Лага аңчы-меңчизи-даа кончуг, өлүк, динни,
эът-чемни тайгазындан эндерип кээр, а бичии дунмазы
Дью өг ажылы кылыр, даараныр ус-шевери-даа кончуг кыс
бооп тур эвеспе.

Шыяан! Бир-ле кыжын Лага адазының аңнап чоруурда
алыр кадыг кара чазын чүктеп, чолдак сыптыг шиш тырт-
пазын эгиннеп, дөгөрнүп алгаш, тайга-сынынче аъттаныпкан-
дыр эвеспе. Дунмазы Дью чааскаан артып калгаш, оожум
ырлап, чылыг хол-хаптары быжып, даарап олурган-даа чүвөң
иргин. Канчангаш-ла дыңнап олураарга, даштын бир-ле чүвө
дагжап келзе-ле, демир-дес-даа ышкаш кыңгырт-шыңгырт

кыннып, эжикке кээп-тир. Чүү-ле чүве боор дээш, эжиин ажыдыпкаш, көрүптерге, кижиге-даа дөмей эвес, коргунчуг кадай турган иргин: куштуң думчуу дег хола хаайлыг, хола дыргактарлыг, демир, үзүк белдиг, бичии шимченирге-ле, кырган дыт дег, кыжырткайнып турар.

Кыжыргай кадай:

— Чадыр-өгде чааскаан сен бе, уруум?— деп айтырып-тыр.— Орукка чорааш туруптум, кирип дыштанып ап көрейн — деп-тир. Дью кадайны чадыр-өөнчө кирип алган. Кадай чадыг кырынга хөлестенип олутруп алгаш, Дью чүглө угбазы-биле чурттап олутурун, өске кым-даа чок деп чүвени билип ап-тыр:

— Сээң бажыңның чаражын аа кызым, кап-ла кара чүве, дырап, өрүп берейн шүңме — деп-тир.

Кыстың чажын өрүп оргаш, кадай чулчургайыңче ине кирип идиптерге, уруг ол-ла дораан удуп каап-тыр. Кыжырааш кадай дүргөң-не Дьюнуң суй кара чаштарын үзе кезип алгаш, уругну орнунга апарып чыттыргаш, чоорган-биле шуглап кааш, боду арга-эзимче киргеш, чиде берип-тир оо. Шыяан ам. Имир дүжүп орда угбазы Лага чанып кээп-тир. Көөрге чадыр-өгдөн кижиге-даа үнмөс, дүндүктөн ыш-даа бурт дивес боорга пат-ла кайгап-тыр. Көрүп турарга чадыр-өгнүң эжинден өске кижиге изи үнүп чоруй барган болуп-тур эвеспе.

Лага чадыр-өөнчө кире халып келгеш көөрге, дунмазы орунда дүш чок удуп чыдар бооп тур.

— Тайга-сын кезип чораан угбаңны-даа уткуп албас, аш-чем-даа белеткеп кагбаан, канчап удуп чыдар кижиге боор сен, дунмам?— деп, арай чемелексей аарак айтырып-тыр. Дунмазы хары-даа чок, өлүг-дири-даа билдинмес, кара чажын база кезип каапкан, шимчеш-даа дивес чыдар болган-дыр.

Лага хөөкүй та чежеге, та кажанга чедир ыглап орган чүве ийик, бир миннип келгеш, арга-эзимче үнгөн истиң соондан дунмазының өжээнин негеп аар дээш, сүрүп чоруп каап-тыр. Дыка-ла үр истеп-истеп кээрге, мурнунда самдар кара чадыр турган иргин. Эжикти соктааш кире бээрге, арны ак тос дег, муңгаргай уруг орган: хонуп ап көрейн — деп, дилээн...

— Бо чадырда кижилер көөр хөңнү чок, коргунчуг шулбус кадай чурттап турар. Ынчангаш маңаа хонуп болбас. Ол бодунуң чуртталгазын узадыр дээш, аныяк кыстарның чаштарын кезип ап чоруур, мен ооң ажылын кылып берип турар

боорумга дегбес, десе бээр дээш коргар кижидир мен, ол кадай келбээнде, сен дүрген моон ырап чорувут — деп орган иргин.

— Мен оон кортпас мен. Мээң дуңмамны ооң өлүрүп каапканы ол-дур, чүгле кандыг арга-биле ону узуткап болурул, ооң тыны чүү чүведел? — деп, Лага айтырган.

Уруг оргаш чугаалап-тыр:

— Шулбус кадайның тыны сөөктен сиилбип кылган чараш хомду хааржак иштинде деп дыңнаан мен. Ол хааржактың иштинде чүвени хул-ыйба кылдыр чуура шаап кааптар болза, ынчан кадай чүнү-даа канчап шыдавас. Чүгле хааржакты алыры берге. Чүге дээрге кадай ону үргүлчү-ле хойлап алгаш чоруур, дүне удуурда безин сыртының адаанга салып алыр. Бичин-ле дааш-шимээнден дораан оттуп келир.

Шыяан ам! Ийн уруг кадайны удудар арга-хоргазын бодап шаг-ла бооп-турлар. Адак соонда Лага аргада хар адаандан ойт-сиген чулуп алгаш эккелген, ооң чыдындан-на өлгөн чүве дег удуп каар чүве-дир. Оон ыңай быжыг ыяш деспн, база аар докпак белеткеп ап-тырлар эвеспе. Ол чадырга орган уруг Лаганы үгекке чажырып кааш, кадайның дөжээниң адаанга демги ойт-сигенни суп каап-тыр эвеспе. Ынчап турда эжик даштында шулбус кадайның кыгжырткайнып турар даажы дыңналган. Кадай кирип келгеш, чыт тыртып, уругдан айтырган.

— Өске кижн маңаа келген ышкаш.

— Чок! Кижн-даа келбеди. Демги эккелген баш дүгүнүң чыды боор — дээн.

— Ындыг-дыр аа! Ону хөлчок аныяк уругдан кезип алган мен. Ол ам боду оттуп шыдавайн өлүп каар, ону оттурар десе, чүгле ол чашты дедир аппарып кадаар. Ооң кара чаңгыс угбазы чүнү-даа канчап шыдавас. Мен ам ол чашты кадап алгаш дыка үр чурттап болур мен. Че, мен бөгүн дыкала туруптум. Удуп алыын — дээш, шулбус кадай чыдып алгаш, дораан-на удуп каап-тыр оо.

Ийн уруг кадайның сыртының адаандан хааржаан уштуп алгаш, деспн-биле докпаан алгаш, дашкаар аяар үне бергеннер. Чадырдан элээн ырай бергеш, кадайның хааржакчыгажының иштинде чүвелери-биле кады чуура шаап-ла эгелээннер-дир эвеспе.

Шыяан ам! Дыка-ла үр соктап келгеннер. Ынчалза-даа дөгөрезин чуура шаап чадап каап-тырлар. Бузундуларын чербыдаргай чашкылаптарга хат аппарган, чүгле ол бузунду-

ларның улуглары маас, сээк бооп, а бичнилери ымыраа-хүлчүк бооп хуула бергеш, амдыгаа чедир кижилерге, дириг амытаннарга шорлуп, ызырып, амыр-дыш бербейн чоруурлар.

Айыылды чайладыр дизе, эки-бакты көрүп, бергелерни тиилеп эртер апаар деп, кыргайнар чугаалап орарлар.

Эрес-дидим Лага Дьонуң суй-чажын ап алгаш, эки эжин эдертип алгаш чанып чорупкан. Ол-ла келгеш, Дьонуң бажынга чажын домнаптарга, дуңмазы дораан дирлип, тура халып келген. Кыстар үжелээн, угбашкылар дег, эптиг-найыралдыг эдержип, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барыптырлар оо!

А шулбус кадай ол-ла олчаан барган. Оон бээр ону кымдаа көрбээн, дыңнаваан чувен иргин.

Бронтой БЕДЮРОВ,
алтай шүлүкчү

«ТОСТАН КЫЛГАН КАВАЙ»

деп дөзөш шүлүктөрдөн

1. ТӨЛ ТӨРҮТТҮНГЕНДЕ

Бистерге, алтайларга, чаа кижинин төрүттүнери — улуг болуушкун. Бүгү кижилернин кичээнгейин ол хаара тудар. Чаа төрүттүнгөн чаштын баштайгы кышкызы дынналыр билек-ле, оон-моон байырлаан кыйгылар тарап эгелээр. Өөрүнчүг медээни кожолары дыннажып, чаңчыл ёзугаар бот-боттарынга баштак айтырыглар салгылаар:

— Олчазы чүү болчук ирги:
Оол бе, кыс бе, кайызыл аан?

Өшкү саап бээр кезээкей бе,
Өзен тевер аңчызы бе,

Орлан-шоваа чылгычы бе,
Ожук-паштын ээзи бе?

Оол уруг төрүттүнгөн болза, ада төрели онза амьраар:

— Оол болган! Оол деп чээ? Эки-дир оо!
Оон күжүр ачазы-ла билнимес боор.

— Оол уруг төрүттүнгөн — анаа йөрөөл!
Оран тудуп, аал баштаар кижин ол-дур.
Эзериин дөргилерин ажыр салган
Эрес анчы олча-омаа — ирбиш болур.

Оол уруг төрүттүнген, Ынчангаштын
Оон ынай ызыгуурун уламчылаар!
Кудазынга чоок-кавы төдү чыглыр,
Курайлажып, найыр-доюн эрттиржирлер.

Кыс уруг көстүп келгенде өөрүшкү өй-тап болур, чүгө дээрге — оозу өзүп, ашакка барып алгаш, өске өг-бүлеже чоруй баар болгай. Ынчанмы-же ол база амыдыралдың уламчылаарына эргежок чугула. А ооң ужун мынча дижир:

— Олчазы оол?— Чок, кыс болган!
— Эки-дир оо!

Уруглуг боор — кым-даа кижээ өөрүшкү!
Оюн-тоглаа. Дугураамнап омакшыырлар,
Улаштыр-ла кудалажыг эгелептер.
Кызыл көс дег, көгээр долу араганы
Кыргызаныр дээр, саададыр дээр ужур турбас.

— Олчазы оол
— Чок, кыс ийин!

— Онза-дыр оо!
Алтай чернин дагларында кыстар тергини!
Ашакка баар! Ынчангаштын кыстыг боору —
Аас-кежин, төрөл хөй дээр — шын-дыр ийин!

2. ТӨРҮТТҮНГЕН ОГЛУНГА АДАЗЫНЫҢ САГЫШ САЛЫЫШҚЫНЫ

Оолдуг болдум. Чидиг бижээм
Ооргамга асты кааптым.
Дажыг хемче ээге берген
Талга барып чедерим ол.

Ээлгир, эптиг ыяжындан
Энмек кавай чазаарым ол.
Салгакчым бо чадыр ээлей
Чайгандырып доруккай аан.

Оглум тыптып, төрүттүндү,
Оранымдан аншайын деп.
Эңгиме сын бедии чедип,
Эжеш киштер тыварым ол.

Кадыр каъттан хараайн деп,
Қараам бирин база каапкаш —
Чаңгыс окту ыдарым ол,
Чағлыг хұлбүс адарым ол.

Шуурғанныңда азарым чок,
Шургуп чорааш чанып кээр мен.
Қавайыңга чөргек қылдыр
Қара киштер чадып бээр мен.

Хадың ыяш ужудуп каап
Күжүр-ле от чаяачымга
Хұлбүзүмдең шықтыг эъттер
Қадайымга дүлүп бээр мен.

Оғлум бажын дужаай — өрү
Соғуннар, ча азып каар мен.
Чорғаар аңчы уғувусту
Ояар дөзеп алыр ыйнаан.

Дөгей, кортук кижі қылдыр —
Төлүм ынчаар өспезин дээш,
Адыг дырғаан — қавайында
Ажыт черге шығжып каар мен.

Сиген, харга оғлум маңы
Чник-адақ болзун дигеш,
Қодан майыын буттарыңга
Қожалаштыр салып каар мен.

Қуу қуштуң чүүн алғаш,
Қамнай сыртың адаанче суп,
Хуулгаазын уйғу-дүштү
Қавайыңче чағып кээр мен.

Оғлум удаан қавайы ол,
Оран тудар салғакчым ол.
Бо-ла қавы төрелдерге
Мооң ужун сурағлығ мен.

3. КАВАЙЫНГА БАЙДАЛ

...Өрү чаа ай үнүп келди,
Өпөяны кавайлап каал, кавайлап
каал...

Ада-өгбө чаңчылында
Хамааты боор бични чашты —
Айның чаазы үнүп кээрге,
Кавайга ам чыттырар дээр.

Эне-чаяан, аккыр куш дег,
Эжик ажып келир кылдыр,
Кадык, шөлээп доруксун дээш,
Кавайын кээп артыжаарлар.

Күштү болгаш тынны берген
Хүрөң-кызыл эмектерни —
Чеди аңгы Сүт хемперден
Чемзидип каан Эне-чаяан...

...Кавайлар-ла аскылап каан
Хамык-ла өг-бүлелерден
Эрлик аза-четкерлерни
Эне-чаяан сывырар дээр.

Хүннер, дүннер чалгыы-биле
Күжүр кавай салдап турар.
Ээктир асқан согун, ча дөө —
Эне-чаяан демдээ ол дээр.

Ол-ла кавай иштиң ээлей
Ойнап-даваан, удааны-даа,—
Қараа көскү Эне-чаяан
Кадагалаар, хайгаараар дээр..

4. КАВАЙ ЧАНЫНГА ҚЫРҒАН-АВАНЫҢ ӨПЕЙ ЫРЫЗЫ

Өпей-өпей, өпейлемим,
Өткүт ырым дыңнап алам.

Оглум оглу — хензиг төлүм,
Орлан эр боор, угаанчыр сен.
Ачаң кырып, назылаарга
Аңаа дөмөк, чөлөңгииш сен.

Күжүр аваң човатпайн,
Күзел хандыр ажаап-дежээп,
Алды кежи бөргүң кеткеш,
Аңнап-меңнеп чоруур боор сен.

Увай-увай, увайлаңым,
Угаадыгдан сөглөп бээйн.

Удур келген кым-даа кижээ —
Ужурлуг бол, чазык чанна.
Аңыякты база дыңпа,
Арга-сүмөң аңаа херек.

Төрөл-дөргүл уксаавыска
Төлөптиг бол, хүндүлүг бол:
Ажылыңны хүндүс салба,
Кадайыңга дүңе ханды.

5. БАШ ДҮГҮН БАШТАЙ КЫРГЫЫРЫ

Чаш уругнуң бажының дүгүн үш
харлыыңга чедир кеспес. Баш дүгүн
баштай кыргыыры ёзулал хевирлиг
болур. Ава төрели — артык хүндү-
лелдиг, ооң ужун баштай-ла авазы-
ның дүңмазы болур — даайы эгелээр.
Эге кыргышкыны кылып тура,
даайы алганыр:

— Шыктыг чернин хөлбөңнээн чаш сигени дег
Сырый үңген бажың дүгүн кыргып бээйн.
Даайыңга бүзүрө, чээн.

Чадан салган согуштарың кыйбавазың,
Сарыылдыг баш эдилээрлер бирээзи бол,
Даайыңга бүзүрө, чээн.

Угу барып аът чели калгалаар сен,
Улуг отту чалбыышталдыр ужудар сен,
Даайыңга бүзүрө, чээн!

Алгап-йөрээп кескеним бо бажың дүгүн
Алгы хапка камнап хандыр шыгжап каар мен
Даайыңга бүзүрө, чээн.

Чаш шааң ындыг мөңгө чорбас, үелиг чоор,
Савааравас, дайыңчы боор чаянныг сен,
Даайыңны човатпа, чээн.

Дидим болуп — хайыракан даялаар сен,
Дийң караа часпас адар чиге боор сен,
Даайыңны човатпа, чээн.

Эзерлиг аът сеңээ белек кылып деп,
Эриң хайнып — сылдыска-даа чедер боор сен,
Даайыңны човатпа, чээн!

Эдуард ДОНГАК

СОВХОЗ ИНЭЭ

Тос-тостун чыккылама соогу ам-даа намдаваан. Хараган доорзуну, шырап калган хар аразында азыы көстүп чыдар бүрү-биле бораланып хүнзээн инектернин бажы ак хар кылдыр хыраалай берген. Кежээки чыварга сындыр ойлаттырган хөөкүйлер чылыг кажаазын сактып, аалындыва жокпаңнадыр маңнажып олурганнар.

Чеди чыл улаштыр бызаалаан, чайын тайганың изиг оьдунга четпээн, кыш болурга доң будук, хаак, хараган бажы, сөөк хемирер дээш диштери элеп калган, хары база улгады берген хүрең инек ол хүи хырнын долдуруп шыдаваан.

Кырган инек ол-бо димзенип турда, кежээ дүшкен. Экизи көрнүп, эрик кыйыы черде хараган дөзүндө чүм сиген таваржы берген. Кырган диштери-биле чымчады дайнап чадап турда, шиш мыйыстыг аныяк инек ырады үзүп чорудупкан. Чүм сигенниг хараган дөзү оон ыңай тывылбаан. Шыыр аразында ында-хаая көстүр терек бүрүзүн тырттарга ааска чуве-даа келбес.

Хүн даг бажынга олурупкан. Соок чывар дендеп келген. Кырган инек кыштагга чедир шошкунгурлап олурда, ындазында-ла куруг ижин мырыңай хозаан.

Кыштагга келирге сараат сигенниң чаагай чыды салгын дамчыштыр думчукка кээп айызаан. Инек ынаар маңнапкан.

Шаараш кажаада чавырык мыйыстыг сарала дөнен-төрүүр көк инек сигенни тааланчыы аажок дайнап турган. Кырган инек кур аразынче хаайын суккаш, сигенге четпейн узун дылын шөйүптөргө чүгле каш сиген келир. Ол күш-биле

курлар аразынче бажын дыгаан. Ам-на аас долдур сиген пакталып келген.

Бодунуң шыгы шоолуг үнмээнде ажаап алган сигеннин чаагайып чүү дээр. Шоолуг хоюваанда-ла ажырыпкан. Ийи дугаарында база дайнап алыр дээш бажын шаарашче суп кирипкен. Дылы сигенге чаа-ла чедип келгенде, өрүп каан чинге баг агаарга тыг кылынган. Үш-буттай өрзөн баг ээн-эйтке ораажып, чаа дегген.

— Кончуг бөрүл мон! Багай инээмге орта сиген чидирт-пес чүзүл ой!— деп, инектиң ээзи хыйланган.

Аасче сиген долдур тырыыр харык-даа чок, кажаа шааражындан бажын ушта соккаш, ырады мацпай берген. Ынаар катап баарындан коргуп, бажың чоогунда чыткан, ыт хемирген күш четпээн сөөктү дайнаарга кырган диш дынмаан. Соогу кончуг болурга кажааже кирер бодаан. Ынчалза-даа амданныг сиген сагыштап үнмес. Ону кымчылап ойдадыпкан кижин чогуң ажыглап, чадагай кажаага дедир келген. Семизин чайгы чүве-биле дөмей сарала инек сигенни ам-даа үңгүвүшаан.

— Эжим!— деп, хүрең инек ону оожум кый дээн.

— Чүл, угбай?— деп, дөнен төрүүр ээлдек айтырган.

— Көк сиген чип турар магалыңны! Чаныңче мени кирип алам!

— Хоржок!

— Чүге?

— Чүге деп чүңүл? Сен совхоз инээ-дир сен.

— А сен?

— Мен ферма эргелекчизиниң хуу инээ-дир мен.

— А сиген?

— Сиген совхозтуу-дур.

— Совхоз инээ ышказым чүл! Бо сиген-биле мени чоп чемгербес чүвөл?

— Ол дугайып мээң ээмден айтырып көр! Ойт! Дүрген чору!— деп, семис инек сымыранган.— Ээм кел чор! Сени база эттей берзе канчаар сен...

АМЫДЫРАЛДЫҢ УЖУРАЛДАРЫ

Чамдык таныырым азы төрелим кижилер мени чула мактап эгелээрлер. «Бо-даа өөрөнгөн болза, салымныг төл. Тутканып-на ойнаар кончуун көрбөс бе?— дигилээр. «Тутканын» дээр чүвези— дошпулуур азы баянга ырылар аялгаларын ойнаптар бук болбас мен бе. Чоок кижилерим ыңдыг мак-

талдыг сөстөринге бир катап чалгынналы хона бердим. Аял-гадан чогаадып көрүзмө чүл деп аан.

Оон-на уйгу-дыш чок дүннер-хүннер эгелээн. Бир аялганы бодап алыр мен. Ойнап көөрүмгө өске композиторнун ырынга дөмейлежи бээр. Күзээнин чедер, сураанын тывар деп бодап келиримге, аялга чогаадыксаарым дам барган. Шырбайтып-ла чору мен оң...

Улуг күженишкенин түңгели бир хүн көстү хонуп келген. Чогаадып алган аялгам кымның-даа ырынга дөмейлешпес болду. Дораан комиссияга дужаадым. Кежигүшнерниң кезин алыр кылдыр чая бадылаанкан. Ооң соонда солунга-даа үндү-ле.

«Композитор» болу берген хүнүмден бээр бөгүн таптыг ийи чыл, үш ай сес хонган. Баштайгы ырым радио, «Саян» ансамбли байтыгай, бот-тывынгырларның программасынга оода-чадаарда чангыс катап кирип көрбээн. Хомудааным медээжок... Харын-даа хорадаанымдан тос өкпем тозалаа туруп келген. Сураглыг композитор Арандол Болусовичже хомудалдын чагаазын шелип дүжүрдүм. Хомудалымга аялганын эки-багын билбес хөгжүмчүлөрни чаа бактап-бактап, сөөлүндө мындыг айтырыг салдым.

«Эргим, Арандол Болусович! Аялга чогаатканымдан бээр ам ийи чылдын нүүрү ажа берди. Чүгө ону ырлашпас чоор?..

Аныяк композитор Халбас-оол».

Эвилелде бир ажылдакчынын адын салган мындыг хары алдым:

«Анаа чүгө муңгараар силер. Ырыңарны бодунар эки ырлап чорунар!».

Ону номчааш, аялга чогаадыксаарым улам дендээн.

* * *

— «Улуг-Хем» чечен чогаал альманахтын «Шүгүмчүлөлдөр болгаш баштактар» деп кезээнде парлаттынган баштак чечен чугаа номчааш, баарым кадыл, кедергей-даа хөглөп алдым. Кижиге шак ындыг чечен сөстүг кылдыр чаяттынган чүвө болза аарай? — деп, чангыс курсчум Сайдай лекция сөөлүндө менээ ужуражып келгеш ынчалган. — Чогаалчы кижиге, харын-даа мээң үе-чергем кижиге суг болза, та кайы хире шынчы душтук апаар мен ыйнаан.

Хөөкүй чүрээм хөрээм көзүрүн чара тептер часкан. Арай

боорда туттунуп алдым. Ындыг эвес турган чүве ышкажыл мон, Сайдайга санал кириер дээш бир чыл иштинде белеткенгеш, чадашкан болгай мен. Чажыдын ол боду-ла менээ ажыдыпкан.

Каттырынчыг чечен чугаа чогаадыр дээш кандыг номнар ашпадым дээр. Кызылдын бүгү библиотекаларып чиңчерлеп кааптым. Салтыков-Щедрин, Чехов, Зошенко, Аверченко... Бо чүгле классиктер ышкажыл. Амгы шагнын юмористерин кайын уттур ийик мен. Арай деп тургаш, бир теманы тып алдым. Чечен чугаа мүн-не шорбалаттына берген.

Редакцияга баарымга хана солунга парлаарын сүмелээн. Курстуң «Чараа-Чечен» деп хана солунунга чогаалымны өске ат-биле үндүрүптүм.

— Бистиң «Чараа-Чеченивисте» дыка солун чогаал парлап каап-тыр. Ону бертеп номчааш, лекцияже барбадым. Чүгө дээрге, каткым келир. Лекцияга канчап каттырып олурар боор! Дыка-ла солун бижиир автор-дур. Ха-ха! Ха-аа! — деп, каттырган киж и өттүңүп, тадыладып кагдым.

Сайдай хана солунда барды-ла. Бүдүү көрүп тур мен. Ол каттырганда-даа чок, солунувус редакторун эккелгеш, бир чүве тайылбырлаан туру. Редактор ону дыңнап туруп-туруп, бажын соганнаткан соонда, хана солунну дүжүрүп аппаратан.

— Че, кандыг-дыр?— деп, Сайдайдан айтырдым.

Ол холун чаңгып кагган.

— Таанда! Барып-барып келир үениң дыл башкылары улус шак ындыг үен-даян чүвени канчап хана солунга азып алыр чүвөл?— дээш хаваан дүйүптү...

* * *

Кожаларым өгленген чылын сактып келиримге, тааланчыын канчаар ону! Хоорайның дээр дээн шайлаарагынга куда доюн дүжүрдүлөр. Куду дүшкөн хүннүн даартазындан эгелеп бажың чанындан суг чажым черде садыгдан хлеб, сүт садып алырда безин кады салчыр.

Ажылдаарда, селгүүстээрде ыяап-ла четтинчиптерлер. Автобуска безин салдынышпастар. Арыниарып өжөгээр дээштирип алырлар.

Менээ ындыг аас-кежиктиг хун кажан чедип келир ирги деп-ле; кожаларым найыралын көргөш, бодаар турдум.

Кундагалар кангырткайндыр каккылажып, алгыш-йөрөөл суггур чаъс деп куттулуп турган кежээ соонда бир ай бол-

ган. Чаа өгленишкен кожаларым чанывыста садыгже чаңгыстап кылаштажыр апардылар. База бир ай эрткен... Олар жылырче соннуг-мурнуг чоруптарлар. Үш ай, үш хонган... Кожаларым мүн-не кады кылаштажып, аразында бир-ле чүве дугайын маргыжып чорлар. Чугаазы дыңналбас. Ынчалза-даа карактары үзер шектин-ле.

Алдын билзектер солчуп, ат салышканындан бээр ам алды ай алды хонган. Эжиктеривис аасташ үңгүр-биле дөмей-ле болгай. Алгыш-кырыш хүнүң чыгыы дыңналыр апарган. Ол хүн кожам эр кижн маннап келди. Аксы чыттыг, беш акша айтыра-дыр. Чүү болганын боду-ла чугаалай каапкан:

«Хүшежир апардывыс!..»

...Дөрт чыл болду. Кожаларым оожургаардан дам барган. Буура кырыже чаңып сэлбас деп чүве ол ышкажыл.

* * *

«Хоорайның улус суду» деп самбыра азып каан бажың чаны-биле таварылга болуп эртин чыттым. Шагда-ла танырым Шалык оон үнүп олур-ла. Эштиң ындазында арын-шырайының хөглүү сын артындан харап келген чайгы хүн-не дивеспе. Идик-хевиниң каас-коюзып чүү дээр! Ана кудазынга белеткенген күдээ оол-ла.

— Маңаа чүнү канчап чорааның ол?— деп, та чүге чүве ийик, улустан бодал чок сала кааптар айтырымны оскуна кааптым.

— Хосталга садып ан чордум — дээш, кижим хүлүмзүрүүн харам чокка сы базыпкан.

— Ол кандаай хосталга апарды?— деп, аксым азадып алган, харыы манап тур мен.

— Шаанда өгленген дээш бир акша бежен көпеек төлээн кижн мен. Ам чарлыышкын дээш чүс төгерик чарыгдадым. Хосталга деп чүвең ол боор. Чүс-час акшаны чоор сен ону — дээш, ол дүште-даа чок хертейти базып чорупкан.

* * *

Сагыжымны дүвүредип чоруур чаңгыс-ла билбезим чүүл бар. Ол — ынакшыл-дыр ийин. Чогум аныяк чоруур шаамда ында кижн билип чадаар чүү боор кылдыр бодагылаар мен. Чечен чогаал номнарында ынакшылды канчаар бижээнил, ол-ла ыйнаан деп шуут-ла үзе бодап алдым. Ынчалза-даа Онегин биле Татьянаның ынакшылын чүден артык кылдыр

санап, ону өттүнер дээш дуэльге кыйгырар байтыгай, оода чадаарда аас былаажыптар удурланыкчы тып мырыңай чадаштым.

Назы деп чүвениң далажырын кижги кайгаар чүве-дир ийин. Қанчангаш-ла көрген: дөртен харның эргинин шагда арта база берген болдум. А ынакшыл деп чүл? деп айтырыг чүлдү-чүрээм өрүмиевишаан. Бир эртең ажылче эртежик базып олура, база-ла ол дугайын андара-дүндере бодап чору мен оң. Бодаалдарга-хүлүдүп алгаш чорааш, кудумчуда турган херээжен кижиге чаа моңнаан мен де. Күжүрнүң холунда тудуп алганы сумказы безин барып дүшкен. Буруум минириниң орпунга мындыг айтырыгны салыпканымны эскертбедим:

— Ынакшыл деп чүл ол?..

— Сагыжыңарны таптыг шинчилеңер дээни ол-дур!— деп, танывазым, таптыг мээң үем херээжен кедергей чазык хүлүмзүрээш, черде чыткан сумказын апкаш чорупкан.

Хая-дашка моңнапкан чүве ышкаш, эът-кежим чымырт диген болбазыкпе...

Василий МОНГУШ

УЙГУ-ХАВЫ

Чымчак орун, чылыг чоорган, улуг сыртык

Чыдып алгаш, чыргап көр деп сени чалаар.

— Чажам ай!— дээш чөрчүп билбес кижги чордуң,

Чаңчыл чаңгыс — эптии кончуг чыдып аар сен.

Улуг уйгу эезиниң бажын чиир деп,

Улуг улус шаанда-ла чугаалап каан.

Ажылдарың удууруң дег турган болза

Алдар-адын алгый берген тургай эртик.

Чалы шагны удуп чыткаш эрттириптин,

Сагыш салыр чүве-даа чок, амыр-дыр сен.

Улустар сээң адын безин адавастаан:

Уйгу-Хавы кижги дижиң ойзур чорду.

КОДАН ОГЛУ

Чадаана хем ынчан чаа-ла
Чаакталып доңуп чыткан.
Чыжыргана чыып чнир дээш,
Чыглып алгаш, чоруп каан бис.

Алаак иштин куду баткаш,
Арыгдыва ээпкеи бис.
Хоя берген саасканнар
Хомудаан дег шыжылашкан.

Кокпа-биле чоруп оргаш,
Кодан оглун көрүп каан бис.
Маңпашпышаан чеде берген —
Баглап каан дег шимчеш днвээн.

— Мойнунда дөө дузак бар-дыр,
Моннуп тур!— деп, алгырган мен.
Қанчаптарын аайын тыппайн
Қайгап алган кезек тур бис.

— Орай төрээн оглу-дур — деп,
Оолак оожум чугааланган.—
Адыргаштың салыптар-дыр,
Арыын ээлеп чурттап чорзун!

Шаа төнген койгун оглун
Салыпкаштың:— Халы!— дээн бис.
Қортқан, өөрээн кулугуруң
Қожаңнадып чоруй барған.

— Чазыптывыс, оолдар!— деп,
Чангыс кижн химиренген —
Эъдин шиштеп чиген болза
Экизи-даа тулган-на боор...

ХАРЫ

— Ижип чораан арагамны
Литрлеп санаар болза
Қаш чүске чедерил?— деп,
Қадайымдан айтырган мен.

— Акшазын сээ чугаалап бээйн,
Араганы санап аар сен:
Водкага чарыгдалын
«Москвич» өртээ четкен...

ӨЧҮК

— Кады чурттай берген соонда
Кадын ышкаш каастаар болдун.
Куда шагда эрте берди,
Куруг хевээр кандаай чүвел?

— Чаа хепти кедер болза
Чайыннаны бээр-дир сен.
Чарашсынгаш өске кижн
Чарар деп баар коргар-дыр мен...

«ӨТТҮР СӨГЛЭЭН»

— Чаңгыс инээм чиде берди.
Чарындан мээ салып берем.
Чаңгыс инек ол-даа канчаар,
Чараш-карам база читкен.

— Чарынны эккел, отту кывыс,
Чаңгыс өттүр чугаалап бээйн.
Алдаг-чазыг болбазын дээш,
Адыжымны актай каавыт.

— Хоомай бодай бербс даан мон,
Холум куруг кайын кээр мен.
Суксун кылдыр кудар водкам
Сумкамда турганчык бо.

Чыраа, шагбан салган одаг
Чылбыңайндыр өөскүй берген.
Чалбырааштын кызыл дылы
Чарын сөөгүн чылган турган.

— Кара баштыг шокар инээн
Кадыг холда доннашкан-дыр.
Кажазынче чанар оруу
Хааглыг кылдыр дүжүп чыдыр.

Чараш-каран база сенче
Чанар оруун уттупкан-дыр.
Мурнуу чүкте уруг-биле
Будалган деп дүжүп чыдыр.

Муцгак сеткил хөрек иштин
Бурут ышкаш бүргөп келген.
Каражаның мындыг улууң
Катерина бодап чорбаан.

Ээн турган бажыңыңга
Элең-теңдин чедип келген.
Чараш эжи, чаңгыс инээ
Чанып келген малаан турган...

КУДА

Мээң оглум кудазыңга
Беш чүс кижил келзе келзинг.
Аыш-чемим четкеш, артар,
Арага шуут хөл дег болур.

Таныштарым малчып эрлер
Таарыштыр дузалаптар —
Деспилер дег ужаларлыг
Тергин прттер боттары кээр.

Баазада эштерим бар,
База мени утпас улус:
Магазин баар барааннарны
Баш доскаш, эккеп бээрлер.

Кайы хире аргалымыны
Хамык улус кайгазыннар.
Өскелерни ажар дээнде
Өлүрүмнү уттуптар мен.

Кудазы мээң шыдалдымыны
Кудаларым база көрзүн.
Ушкужеге пактаар болза
Улам эки — адым алгыыр.

ЭНИК

Эрткен-дүшкен кижилерни
Эдерти хөөр, соондан халыыр,
Кулактарын ходуцнаткаш,
Кудуруун-даа чая кааптар.

Бодаан чүве — борбак хырып,
Бортап аарын кызып чоруур.
Карманымче холум баарга
Карактары менде келген.

Кадын калган чемим артыын
Каап бердим. Караш кылды.
Оон ынай бар бе дээнзиг
Отлангылап оюн эрээн.

Аас-дылдыг турган болза
Амыраанын хөөрээр турган.
Чассаан ышкаш чанымга кээп,
Чаагын бутка дүрбүй каапкан.

Байырлажып, холум чайгаш,
Бажынымче чорупкан мен.
Эник соомдан чыдып калбайн
Элээн черге халып орган.

Тура дүштүм. Туруп алды.
Думчуу-биле чыдыыргап тур.
Ээм чок-тур, черлик-тир мен,
Эдертип ал дээнзиг турган.

Ээ көргөп кижин дээрзин
Эник безин эндевес боор.
Даартазында дүүнгү эпиним
Даштын мени манап чыткан.

Аап-саап чем салып бергеш,
Ажылдыва чорупкан мен.
Шак ол хүнден эгелээштин
Чарылбастааш туруп алган.

Оюн эрээр, чаптанчы аажок,
Ойта дүшкеш, ырлангылаар.
Ченимден кээп ызырыпкаш,
Чедер дээнзиг тырткылаар-даа.

Эзирбен деп адап алган
Элиимни мен эдертипкеш,
Аян-тээлеп чоруурумга
Ашыяк кыс уткуй келген:

— Эниинерини чаражыи аа!
Эмин эрттир чаптанчыг-дыр!
Меңээ хөлчок тааржыр-дыр,
Белек кылдыр бергер — диген.

— Эник чараш, оозу шын.
Ээзи база шору кижги.
Белек кылдыр алыр болза
Мени база эштеп алгар.

Уруг аажок каттырып кааш,
Узун чажын сыйбагылаан.
Эник — мурнаан, бистер — соонда
Эдержипкеш, базыпкан бис...

Чүлдүм ЧАП

«ХӨНӨЛӨРНИҢ» ХӨӨННӨРИ

Чамдык номнар садыг-коржаа каастаар,
Чамдык номнар сагыш-сеткил каастаар,

(Үлегерлер хөнезиден).

Ыры, шүлүктү, йөрөөлдер, үлегерлерни дизе хөнөлээн улуг эвес номчугашты холга алгаш, чаңгыс тын-биле номчуп доозупканымны эскербедим. Ооң соонда «Ол-ла бе?» — деп өкпелээнизиг ол-бо аңдара туткулааш, катап база ханылап кириптим. Ийет, хемчээли бичии-даа бол, алыс утказын алыр болза, шынап-ла сагыш-сеткилди каастап келир ханы бодалдар синген, сонуурганчыг-даа, номчуттунгур-даа ном болду.

Хөнөлөр. Йөрөөлдер, шүлүктөр, ырылар, үлегерлер хөнөлери. Шынап-ла, тып-даа чогааткан ат. Чаңгыс ол безин мооң мурнунда кандыг-даа чогаалга ажыгаттынмааны-биле, көстүп келгениниң чаазы-биле номчучку кижиге солун-даа, бир-бир шала элденсинчиг-даа, Аргамчыны ырлап каан, эзер, чүгөнниң чүзүн-даа арттырбайн шүлүктөп, алгап каапкан, а челе, хөнөлөрни мынчага кым-даа езулуг уран-чечен омур-хевирже кирибейн чораан. Ол-даа канчаар. Кады ойнап маңажып, ыдып-тудуп чоранывыс анай-хенчелеривистиң хөнөлери ам чаа уткалыг, чаа атка чедингени ол-дур.

Ном йөрөөлдер хөнезинде коштунган Тос йөрөөлден тургустунган шүлүглелден эгелээн. Шүлүглелди бижээн аяны база бир яныз. Ол харын чечен чогаалга шаандан тура ажыглаттынып чорза-даа, тыва чогаалга ховар таваржып келген дневник хевиринге бижиттингени-биле база солун. Чүгле йөрөөлдер эвес, а харын хөнөлөрдө коштунган кайы-даа чогаалдарны номчуй бээривиске, олар биске дөмей-ле солун, дөмей-ле бистиң кичээнгейивисти хаара тудура берген турар. Ооң чажыды чүдөл?

Хамык ужур, номнуң эгезинден төнчүзүңге чедир- Кызыл-Эник Куда-

жының номчукчу-биле ажыт-чажыт чокка хөөрежип олурары, сагыш-сеткилиниң ханызындан алыс шыны, амыдыралдың шынын аңаа ажыдып берип, ооң-биле үлежип олурарында. Шынап-ла харын, балдырбээжек бичи оолак чоруур шаандан эгелээш, аныяк-чалыы үезинде-даа, мерген угаанныг кырган-ача-даа болу бергеш, азы кадагааты чурттардыва аян-чорук-даа кылып чорааш, ол бистерден, номчукчулардан кажан-даа чарылбайн чоруур. Бодаалдар, хайгааралдарын биске төөгүп берип, көргөн, билгенин бистиң-биле үлежип чоруур. Харын-даа бистиң барбаан-баспаан черлеривисче безин бисти эдерттип чедире берген тургулаар.

Чогум-на ынчангаш, чогаалчының даштыкыга аян-чорук кылып чорааш бижээн шүлүктери номчукчуну таныш-көрүш моол, казах өнүктүрдөн эгелээш, талыгырда Италия, Венгрия, Швейцария чедир эдерти бээри эскертинмес. Ооң-биле кады шүлүкчү аян-чорукчу бооп каяа-даа чораанда, төрөөн черлерин, ында ажыл-ишти бөдүүн кижилерни утпайн, чай кадында бо-ла сакты каап чоруур. Кижн бодаарга, культуразы, уран чүүлү-биле шаг-шаандан алдаржаан Италияга, агаар-бойдузунуң онза каас-шимээзи-биле хамыкты кайгаткан Швейцарияга чораан кижн кайгаашкынның, магадаашкынның салдарындан үнмес мышкаш, ынчалза-даа ол ындыг эвес дээрзин шүлүктөр айтып турар.

Ырак-узак аян-чоруунуң үезинде шүлүкчү капиталистиг делегейниң караңгы талазын ажыдып көргүзүп, төөгүнүң ханызыниче бакылап кирзе-даа, алыс утка талазы-биле амгы үени көргүзүп турар шүлүктерни бижигилээн. Оларга «Колизей», «Шильоннуң чырыткызы» деп шүлүктөр хамааржыр. Бир эвес «Италия», «Монблан» деп шүлүктерни катый алып болза политиктиң утка-шынарлыг хөөннер эскертинер болгаш шак ындыг одуругларны көрүп болур. Итали кыдыраашта бижиттинген «Колизей» деп шүлүктү номчааш, бурунгуноң алдар-аттыг театрын тудуп тургусканы-биле амгы капиталистиг делегейде бөдүүн чоннуң күш-ажылын мөлчүп турарында алыс улуг ылгал чогуң, а социализм үезинде демниг күш-ажыл, хостуг күш-ажыл деп чүл дээрзин ханы философчу утка сиңген дараазында деңнелге чижектен көөр бис.

Чеже кулдар кара дерин
Колизейге төкпээн дээрил?
Чеже кулдуң кызыл тынын
Колизейге үспээн дээрил?

Ону тудуп хинчээн көрүп,
Ондап-остаан хамык кулдуң

Човулаңын, ажыг-шүжүүн
Чоогумда дег көрүп турдум.

Кыстың, оолдуң чыгыр чери
Кызылымда театр бар.
Ону база улус туткан
Орта база киришкен мен.

Маңаа хамаарыштыр деңнелге кылдыр кириген дараазында одуругларны көрүптеривиске үстүндө чугаалаанымыс чүүлге бадыткал болу бээр.

Колизейниң хилинчээниң
Сомазы-даа көзүлбеди.
Хоорай чону улам хөглүг
Сорук күштүг ажилдады.

Хосталга дээш демиселчилерни хоругдаар шивээ кара-бажыңнар шаг-шаандан каргыс шагның каржы-дошкун тургузуунуң демдээ бооп, капиталдың чурттарында ам-даа хевээр артып калган тургулаарлар. Швейцарияда Шильон шивээзи база шак-ла ындыг дээрзин шүлүкчү «Шильоннуң чырыткызы» деп шүлүүнде бижээн. Шүлүк хосталга дээш демиселчи, улуг англи шүлүкчү Джордж Байроннуң төөгүдө арттырып каан изинге таваржы бергенинден төрүттүнген. Ол ис болза, Шильон шивээзиниң ханазында Байрон бодунуң адын бижип кааны болур.

Төөгүдөн алырга, Байрон төрөөн чурттун каггаш чоруур ужурга таварышкаш, 1816 чылда Швейцарияга түр када чурттаар ужурга таварышкаш, ол-ла үеде швейцар улустуң он алды векте хамаарышпас чоруу дээш демиселин баштап турган Франсуа Бонивар дугайында «Шильоннуң хоругдаттырганы» деп шүлүглелди бижээн турган. Бодавыже, Байрон ук шивээге барып-чоруп тургаш, ооң ханазыга бодунуң адын ынчан харын бижээн чадавас. Ынчангаш шүлүкчүнүң сеткилинге дүндүгүр кара ол шивээден чырыткылыг чүве хосталгага ынак ыраажының ында шыйган ады болганы ол.

Шильоннуң караңгызын
Шимеп турар чаңгыс чырык
Байроннуң ады чорду,
Барып көргөш бүзүрөөн мен.

Чогаалчы кижин ырак-узак чурттардыва аян-чорукче аъттаныпканда, ында бөдүүн чон-биле, ажил-ишчи азы өске-даа чаагай сеткилдиг кижилер-биле аралажып таныжа бээр чүве төлээде, ооң сеткил-сагыжыңга, ооң чогаалдарыңга интернационалчы хөөннерниң илеревес аргазы чок. Ол дугайын дараазында одуруглардан эскерери берге эвес:

...Изиг чүрөөм улам хандыр бакылаарга,
Италилер алызындан эки чон-дур.

...Спартакка Салаватты, Самбажыкты,
Разинни, Пугачевту дөмейлээр мен.

Швейцар чуртка мөгөөриниң чылдагаанын шүлүкчү «Монблан» деп шүлүүнде мынчаар көргүскен:

Кадыг өйдө Ильичиниң
Хайыралыг көргени дээш,
Саян сынны, орус черни

Сагындырып турганы дээш,
Хуулгаан чараш Монбланга
Курлак чедир сөгүрүдүм.

Ол сеткил-хөөн итали кыдырааштан «Катюша» деп шүлүктө база онзазы-биле илерээн:

Бөдүүн сөстүг совет ыры
Бөгүн база сагындывыс.
Көвей дылга ырлашкан бис,
Хөөнү чаңгыс дөмей чораан.

Талыгыр чурттарже аян-чорук кылып чорза-даа, шүлүкчүнү ооң бодалдары төрөөн чуртунче ээлдирип келир. Ам харын автор бодунуң төрөөн черлерин эргип-кезип, аян-чоруктуң база бир онзагай узун орууче аъттаныпкан. Ооң онзагайы чүдел дээрге, ол болза анаа бир аян-чорук эвес, а харын бодалдарның аян-чоруу болур. Бодунуң бодалдарын кым канчаар-даа илередип болур болгай. Ынчалза-даа Кызыл-Эник Кудажының «Тос йөрөөлде» сирээн бодалдары, чагыглары, оларны илереткен аян-хевири тыва номчукчуга бир-ле онзагай чүүл, тыва чогаалга база-ла чаа чүүл дээрзи чугаажок. Тос йөрөөл — чоннуң чаагай чаңылдарындан дазылдангаш, ук йөрөөлдерге чаа, амгы үениң кижизиниң бодалдарын синирип турары-биле база бир солун. Шүлүглелдин тос йөрөөли доозазы төнгөн уткалыг, бот-тускайлаң чогаалдар-дыр. Ынчалза-даа олар чаңгыс хөнеде коштунган, ол хөне харын төрөөн чурт, төрөөн бойдус, амыдырал-чуртталга деп чүл, кижини, ооң мөзү-шынары, ооң чырык чер кырынга харысалгазы деп чүл, чуртунга болгаш чуртталгага хамаарылгазы деп чүл дээн авторнуң бодалдарының дээжизи болуп турар.

Чырык хүн алдынга төрүттүнүп келген ада-иезиниң чаңгыс оглу амыдырал-чурттаар аас-кежини, амыдыралга ынакшылын алдын хүннүң ачызы кылдыр санап, чолдуг чаагай чуртталгазын ооң-биле холбап, бир янзы кылдыр бижээн амыдыралчы намдарының үзүндүзүн хүнге йөрөөлден эгелээн. Ийет, чогаалчы кижиниң амыдыралчы оруун ооң чогаалдарындан билип алыры ындыг-ла берге эвес болур джир, ол харын дорту-биле тоожуп бижээн допчу намдардан ханы болгаш делгем уткалыг болгулаар, чүге дээрге чогаалчының азы шүлүкчүнүң чогаалдары ооң сеткил-сагыжының, угаан-бодалының көрүнчүү. ындыг болганда ооң амыдырал-чуртталгазының база-ла көрүнчүү болганы ол. Кызыл-Эник Кыргызович Кудажының уран-чечен дневник хевиринге бижээни тос йөрөөлдиг бо шүлүглели ол дугайын херечилеп турар деп дидими-биле чугаалап болур.

Йөрөөлдер допчу намдар хевиринге бижиттинген-даа болза, оларның аразында кирип турар Черге, Сугга, Отка, Ыяшка тураскааткан йөрөөл шүлүглелдер амгы үениң база бир дүвүрээзиниң айтыры бооп артып каап турар Кижини болгаш Бойдус, Бойдус болгаш Амыдырал деп айтырыглар-биле холбажып, алыс утказы анаа дүгжүп турар.

Өске чүүлдү
Өртемчейге күзевес мен:
Өскен черим
Өрү турзун, бедик турзун!

(«Черге йөрөөл»)

Ие черге тураскааткан шүлүкчүнүн дараазында одуруглары кижиге бүрүзүңгө хамаарылгалыгы: амыдыралдың оруунга часпайн чурттап өрткөнгө чоргааранчыгы, амыдыралың чаа эгелеп чоруурларга аданың чагымы кылдыр дыңналыр:

Эрткен оруум сактырымга, мындыг болду:
эгүүр шагдан ие черден чарылбаан мен.
Ооң-биле халбактанчып тутчуп чорааш,
оружуум часпаан, одум өшпээн оол болдум.

Ооң-биле чергелештир, автор бо йөрээлдерни чүгле бойдуска тураскаадыры-биле кызыгаарланмайн, а харын кижиниң ажыл-чорудулгазының үезинде бойдушту бодамча чокка үрегдеп, төтөгөлеп, харын-даа катап тургустунмас чыгымы кылдыр кам чокка аажылап турарың сеткил дүвүрээзин-биле бижип турар:

Кадыргылар
кара шаар дег
халчып турган
хамык суглар
кадып чыдар апарган-дыр...

Ынчаарга төрөөн бойдушту катап тургузарда, катап эгидерде чүгле кижиниң камныгы холу херек, ооң, кижиниң чогаадыкчы, тургузукчу күш-ажылы херек, ол чокта ол-ла бүгү бойдуш бодарап чаартынып кээп шыдавас, элбекшилдиг, беримчелиг болуру болдунмас дээрзин амыдыралчы чижектерни кирип туруп, сагындырып турар. Шак ынчалдыр Таар-Оъттуг-Ала-Ховуну бодал чокка «хилинчектеп» чарып каапкан түңнелинде, тараа-даа чок, одар-даа чок кургап калган «өлүп» чыдырда, Баян-Колдуң ишчилери ону харын катап база диргизип ап, элбекшилдиң ораны кылдыр эгидип ап шыдааннар.

Таар-Оъттуг-Ала-Хову дирлип үнген.
Дазыр шөлдер
талыгырже ногаарарган.
Кукуруза
Курлак туржук, эгин ашкан,
Куруг черде тараа, сизген чалгый берген.

Кижиге бодунуң чериниң ээзи, бүгү чүвениң чаяакчызы деп бодалды шүлүкчү онза күштүү-биле бойдуска хамаарышкан беш йөрээлиниң бежелдирзинде долuzu-биле илередип шыдаан.

Херээженге хүндүткелди, чоргааралды болгаш магадалды илереткен «Херээжен чонга йөрөөлди» номчуп ора, бистер болза херээжен эш-өөрге бодал чечектиң бодун сунуп чаңчыккан болзувусса, а шүлүкчүвүс ындыг эвес, бодалдарының бодал чечээн оларга белек кылдыр сөңнээн кижидир деп чеченчиди чугаалаксаң келир. Белек боорда, ол харын сеткил-

кара чокка сунган белек-дир деп база сөглөксээң кээр. Бистиң чамдык шүлүкчүлеривис херэежен чонну эмин эрттир уянчыдып алгаш, оларга уяранчыг, кударанчыг ырлар, шүлүктер тураскааткаш туруп бээрлери-даа бар-ла. Ол харын амы-хуунун лириказынга, амыдыралга черле турбайн аан. Ынчалза-даа бир эвес айтырыгны социал ужур-уткалыг, ханыладыр болзувусса, шүлүкчүнүң дараазында сөстери-биле чөпшээрешпес аргажок:

Чымчактанза херэежен чон чымчак улус
Чычы-торгу, хилиң-маңнык
ойга калыр.
Кадыгланза херэежен чон кадыг улус
Хая-даш-даа, демир-дес-даа
отка калыр.

.....
Кызагалга таварышкан шагы кээрге,
Кыстың чүрээ
кыймыш дивес, шимирт дивес.

.....
Херек боорга, октуг боону холга туткаш,
Херэеженнер тудушканын кым-даа утпаан.

Азы шаанда дег болза, «херэежен кижиги төрө херээнге киришпес», ол чүгле одун долгандыр бодаар — суг-суг дээш, дорамчылаашкын-биле көрдүрүп чораан херэежен чон ам бо хүнде:

Уктуг ишчи херэежен чон кылыр үлүү —
Уруг аадар,
Ужук сөөртүр ол-ла эвес... —

олар ам тудугжулар, малчыннардан эгелээш депутаттар, эртемденнер чедир депшилгениң, сайзыралдың кежиктиг оруун шилип алган чурттап чоруурлар.

Бо йөрээлдин база бир онзагай талазы болза, ону автор оюн-баштактың отчугажын кыпсы каап бижээнинде болур. Ооң илерээшкинин алгаш көөрге мындыг. Йөрээлдин маадыры ол бир эвес херэежен бооп чаяаттына-даа берзе, хензиг-даа бол хомудавазын, ынчан харын ажыл соонда чанып кээрге, ашаа ону эрге-чассыг уткуп алырын, ажы-төлү арыг-силиг, аъш-чеми шагда белен турарын күзелинге илередип турар. Оон түржук:

Баартыгын
Багланыпкан күжүр ашаам
Баарымга улуг хөнек салып бээрге,
Хөөкүй бодум диванымга тепкиленип,
Хоккей көрүп, хөлестенип чытпас мен бе —

деп, бажыңыга эмин эрттир хөлестээр, чүгле кадайының холун манаар эрлери шала шага аарак чаа-ла чемелээр. Ооң-биле кады автор ам оюн-баштактың сылдаа-биле бистиң шуптувуска хамаарылгалыг чоок төрөл херэежен чонувусту салаа басып санап тура, чаңгызын-даа кагбайн доо-

зазынга йөрөөл сөзүн өргүп турар. Шүлүкчү мында адазын, бодун-даа эвес, а авазын болгаш кадайын алгап-йөрөөп турарын, даайлары, акылары-даа эвес, а «хүннээрексиг күүйлерин, чечектерзиг чеңгелерин» алдаржыдып, курайлап турарын, оолдарын, күдээлерин-даа эвес, «хенчелерзиг кенээттерин», «анайларзыг кыстарытын» аас-кежинин алгап ырлап турарын номчаан кижиге сеткил ханыышкын-биле хүлүмзүрбейн барбас-ла боор.

Чаңгыс ботка хамаарыштыр, чүгле боттуң өмүнээзинден бижээн чогаалдар бүгү ниитиниң байлаа болу бээриниң чижектери чечен чогаалга-даа, поэзияга-даа таварышкылаар. Ол харын чүгле эки бижээн чогаалдарга хамааржыр болбайн аан. Ынчаарга тос йөрөөлдиг бо шүлүглелди чогуум-на ындыг чогаалдарның санынга киир санааш, ооң иштинде «Уругларым уругларынга йөрөөлди» онзалап демдеглезе чогуур.

Чогаалды канчаар-даа «мен» деп амы-хуунуң өмүнээзинден бижээн-даа болза, ооң маадырының сеткил-сагыжы бүгү адаларның, кырган-ачаларның сагыш-сеткили-биле дүгжүп, чүүлдежип турар. «Кижиниң байы ажы-төлүндө» деп, тыва улустуң үлегерин:

Мээң чолум
Хараган дег эдим эвес,
Мээң байлаам
Карманымда акшам эвес,
Мээң кежим —
Уругларым кадыкшылы,
Мээң байым —
Уругларым уруглары —

дээн одуруглар чигези-биле илередип турары үстүндө чугаалаан чүүлге бадыткал болур.

Ажы-төлдү кижизидеринге ада-иениң харысалгазының дугайында, уруглары дээш уйгу-дыш чок, дүн-хүн дивейн сагыш аарып, кавайлыындан школа чедир, школадан улгаткыже, улгатканда уруг-дарыглыг апаргыже чедир безин оларны уштап-баштап кээриниң дугайында алыс шынның ында сөглээн.

Тыва улус оолдуг, кыстыг болганынга чоргаарал, өөрүшкүзүн ырышоорунга, үлегер, йөрөөлдеринге үнелеп четпес эртине кылдыр илередип, харын-даа «оолдуң, кыстын ойнун ойнаар, оглум-даа бар, кызым-даа бар» деп ырыга чогаалчының бодалдары дүгжүп турарын манаа чугаалаар журлуг. Чүгле ол эвес! Тос йөрөөлдиң доозазы ол дээрге, чүгле тоо-жаан намдар эвес, а харын сеткилдиң ырызы-дыр, бодалдарының дээжи-зи-дир деп чаагай сөстү маңаа сөглээри күзенчиг-дир. «Хөндөлөр» тыва поэзияның чаа бедикче көдүрлүп үнгениниң херечизи болгаш 1970—80 чылдардан эгелээш, ооң чаа арнын ажыдып турар эгелекчи, шилиндек чогаал болуп турар.

Степан Агбанович САРЫГ-ООЛ

Тыва совет литература улуг чидиригге таварышкан. Ооң үнде-зилекчилериниң бирээзи, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң улустун чогаалчызы, 1929 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, республика (РСФСР) ужур-дузалыг персоналдыг пенсионер Степан Агбанович Сарыг-оол бо чылдың май 27-де мөчөөн.

С. А. Сарыг-оол 1908 чылдың ноябрь 17-де Өвүр районнуң Торгалыгга төрүттүнген. Эрте чажындан ол өскүс арткан болгаш хөлекчик амыдыралдың бергелерин көргөн.

1921 чылда Тывага улусчу революция тиилээн соонда, С. А. Сарыг-оол идепкейлиг аревчи болу берген. 1928 чылда ону Кызылче партия школазынга өөренири-биле чоруткан. 1930—1934 чылдарда Москвага Чөөн чүктүн ажылчы чоннарының Коммунистиг университетинге өөренген.

1934 чылда С. А. Сарыг-оол «Аревэ шыны» солуннуң редакторунга томуйлаткан, ооң соонда Тыва Арат Республиканың Проф-эвилелдериниң Төп Чөвүлелиниң даргазынга, театр студиязының директорунга, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртемшинчилел институтунуң сектор эргелекчизинге, ном үндүрер чериниң редакторунга, «Улуг-Хем»

альманахтын харысалгалыг редакторунга ажылдап чораан.

Тыва бижик чогааттынган соонда удатпаанда, 1934 чылда С. А. Сарыг-оол бодунуң «Эргешөлээ» деп баштайгы шүлүүн бижээн. Оон эгелээш-ле ол бодунуң салым-чолун литература-биле холбаштырган. Ол үжен ажыг номну бижээн. Ооң литературлуг чогаалдылга ажылы хөй жанрлымы-биле онзаланып турар. Оларның аразында: шүлүктөр, шүлүглелдер, расказтар, очерктер, тоожулар болгаш романнар бар.

Хөй-хөй чогаалдары ССРЭ-ниң болгаш даштыкы чурттарнын

улустарының дылдарынче очулдуртунган.

С. А. Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажылы — Тываның чечен чогаал талазы-биле төөгүзү. Ол — ёзулуг улусчу чогаалчы, чоннун аас чогаалын ол тергиин билир чораан. Ооң чогаалдарына чонынак. Бодунуң төрөөн черин, ооң кижилерин болгаш социалисттик чаартылгаларны ол ханы ынакшыл-биле болгаш улуг чоргаарал-биле алгап чораан.

С. А. Сарыг-оолдун элээн улуг болгаш сураглыг чогаалдары — шүлүктери: «Мен Совет Эвилелиниң хамаатызы мен», «Мөңгө алдар»; шүлүглелдери: «Саны-Мөгө», «Алдын-кыс», «Улуг-Хемим»; тоожулары: «Белек», «Аңгыр-оолдун тоожузу» — хөй националдыг совет литератураның алдын фондузунче кирген. Сөөлгү уеде Алдан маадырларның тура халымышкынының киржикчилериниң феодалдарга удур демиселиниң дугайында «Алдан дургун» деп романны бижип турган.

С. А. Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажылы бедик идеяли-биле, совет амыдыралды ханы чырыдып турары-биле онзагай. Ол бодунун чогаалдарына Совет Төрөөн чуртун, Коммунисттик партияны, тыва, орус, өске-даа совет улустарның найыралын йөрээп чораан. Орус классиктиг болгаш совет литератураның дыка хөй чогаалдарын, оларның аразында А. С. Пушкинниң «Полтава», М. Ю. Лермонтовтуң «Мцыри», «Ырбакчы» деп шүлүглелдерин,

А. М. Горькийниң «Ава» деп романын, дайынчы совет ырларын ол тыва дылче очулдурган.

С. А. Сарыг-оол аныяктарның сагыш човангыр болгаш чаагай сеткилдиг дагдыныкчызы чораан. Дыка хөй аныяк чогаалчыларның чогаадыкчы өзүлдезинге ооң сүмелери болгаш дузазы чаагай салдарны чедирген.

С. А. Сарыг-оол бодунун литературлуг чогаадылга ажылын хөй-ниигичи ажыл-чорудулга-биле холбаштырып чораан. ТАРН ТК-ның кежигүнүнге, ТАР-ның Биче хуралының кежигүнүнге, Тыва АССР-нин Дээди Сөвединиң депутадынга болгаш Президиум кежигүнүнге ол соңгуттуруп чораан. 1939 чылда ТАР-ның Уран чүүл комитединиң чанында чогаалчылар бөлүүнүн даргазынга, 1942 чылда ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнүнге соңгуткан. 1946 чылдан бээр ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң Тыва салбырының база Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чогаалчыларының съездилериниң ажылынга каш удаа киришкен.

Төрөөн чурт С. А. Сарыг-оолдун ачы-хавыязын бедик-биле үнелээн. Күш-ажылдың Кызыл Тугу, Улустарның найыралы, «Хүндүлелдин Демдээ» орденнер болгаш «1941—1945 чч. Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш», «Тирилелениң ХХХ чыл ою», «Эрес-маадырлыг күш-

ажыл дээш. В. И. Лениний төрүттүнгенинен бээр 100 чыл оюн демдеглээри-биле», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар-биле ол шаңнаткан. Тыва АССР-ниң литературызының болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, Тыва АССР-ниң улустун чогаалчызы деп хүндүлүг аттарны аңаа тывыскан.

Степан Агбанович Сарыг-оолдуң — коммунистич болгаш улустун чогаалчызының, чымчак болгаш чаагай сеткилдиг кижиниң дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректөривиске болгаш республиканың ажилчы чоннарының сагыш-сеткилинге кезээ мөңгөде артар.

К. К. Кудажы, Л. Б. Чадамба, С. В. Козлова, Ю. Ш. Кюнзегеш, С. С. Сюрюн-оол, О. Ө. Сувакпит, А. А. Даржай, А. Ф. Емельянов, А. К. Калзан, М. Б. Кенин-Лопсан, Ч. Ч. Куулар, Д. Д. Сарыкай, В. С. Серен-оол, Е. Д. Танова, М. А. Хадаханэ.

ДОПЧУЗУ

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ШИИЛЕР

Кызыл-Эник Кудажы. Дээрде
кыс 3

Степан Сарыг-оол. Алдан

дургун 28

Куулар Черлиг-оол. Анчының
чугаалары 48

Салим Сүрүң-оол. Керээ 53

Игорь Иргит. Боралгак 58

ШУЛУКТЕР

Александр Даржай. «Үжен
сес хем эштип кештим...» 84

«Кызыл дилги, оруум до-
за...» —

«Кырган ирей баары-биле
ол-ла чүц боор?..» 85

Чойган —

Леонид Чадамба. Серлигниң
аалчылары 86

Сайлыг-Хөл 88

Кавказ даглар 89

Кара далай 90

Аас-кежик — найыралда 91

Владимир Серен-оол. Дүктүг-
Ары 92

Хову . . . . . —

Аза бергеш 93

Шагаада . . . . . —

Юрий Кюнзегеш. Солунчулар 94

Хоочунга 96

Монгуш Өлчей-оол. Тыва чо-
нум чаңы ындыг 97

Ээлчегде . . . . . —

Күжүр кыстың таксизинге 99

Өөк . . . . . —

Амыдырал өпейлевес 100

Таспай Саая. Хойжу кыс 101

Ында чоор бе? . . . . . —

Николай Куулар. Өнүктө-
рим 102

Мөңгө чуртум 103

Оглумга 104

Чүргүй-оол Доржу. «Өртем-
чейде шупту чүве турум
эвес...» . . . . . —

«Салгын чаптап, эргелет-
кеш, өпейлээрге...» . . . . . —

Алексей Чымба. Дамырак 105

Уруум-биле . . . . . —

Антон Үержаа. Силер-биле 106

хинним тудуш 106

Кызыл-даван . . . . . —

Чажымда дег 107

ОЧЕРКТЕР

Монгуш Байыр-оол. Алдын-
Булак болгаш ооң кижжи-
лери 108

Даңгыт Чыдым. Бүзүрел 116

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Олег Сувакпит. Ачамның че-
чени 121

Александр Шоюң. Сонуургак-
пай 127

Чүү дээр ирги? 128

Ондар Охемчик. Честек-кат-
тап, челээш сүрүп 129

Монгуш Юндеш-оол. Чапсар
ыры 130

Бызаам . . . . . —

Зоя Намзырай. Кушкажым . . . . . —

Кайгамчык час 131

Кара-кыс Дензин. Чаштар . . . . . —

Демир Шулбус. Ульчи улус-
туң тоолу. Т. Кызыл-оол
очулдурган 132

ОЧУЛГАЛАР

Бронтой Бедюров. Тостан
кылган кавай. М. Өлчей-
оол очулдурган 136

1. Төл төрүттүнгенде . . . . . —

2. Төрүттүнген оглунга

адазынын сагыш салыыш-
кыны 137

3. Кавайынга байдал 139

4. Кавай чанынга кырган-
аваның өпей ыры . . . . . —

5. Баш дүгүн баштай кыр-
гыры 140

ШООДУГЛАР

Эдуард Донгак. Совхоз инээ 142

Амыдыралдың ужуралда-
ры 143

<i>Василий Монгуш. Уйгу-Хавы</i>	147
Кодан оглу	148
Харыы	—
Өчүк	149
«Өтгүр сөглээн...»	—
Куда	150
Эник	151

КРИТИКА, БИБЛИОГРАФИЯ	
<i>Чулдум Чап. «Хөнелерниц»</i>	
хөөннери	153

<i>Степан Агбанович Сарыг-оол</i>	160
-----------------------------------	-----

УЛУГ-ХЕМ, № 53

На тувинском языке

На обложке фоторепродукции картин *Т. Е. Левертовской*
 Редакторы издания *Э. Л. Донгак, Д. Х. Кюнзегеш. Художественный редактор М. Ч. Монгуш. Технический редактор А. А. Чернова. Корректоры Х. Х. Сюрюн-оол, В. Б. Норбу.*

Сдано в набор 15. 03. 83. Подписано к печати 15. 06. 83. ТС 00894. Формат 60x84 1/16 Бумага № 3. Печать высокая. Гарнитура литературная. Физ. печ. л. 10,25. Усл. печ. л. 9,53. Усл. кр.-отгисков 9,83. Уч.-изд. л. 8,93. Цена 60 коп. Тираж 5000 экз. Заказ 631. ТП 1983г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 1.

60 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДҮРӨР
ЧЕРИ